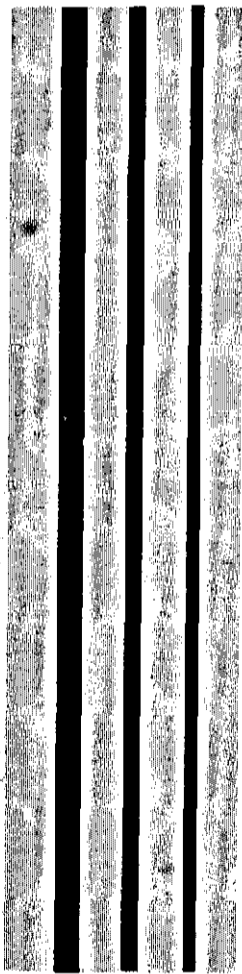

891.93սփ

Բարձր

Կէսօրուան շողն էր: Տեսայ արարի մը բանջարանոցին մէջ ձողի մը ծայրը ցցուած գանկ մը խոշոր, ուրիշ շատ գանկեր եւս ցցած էին՝ բանջարանոցը աւերիչ թռչուններէն պաշտպանելու Համար: Սակայն, այն մէկին վրայ ակօսանքու ժպիտ մը կար իմաստուն, Հեզնանք մը, նուրբ ու բարի. իմաստուն Հեզնանք մը՝ երկնքի ու երկրի դէմ:

Ամբողջ օր մը թաքնուեցայ այն տեղերը, ու վերջապէս առիթը գտայ գողնալու այն գանկը խոշոր: Պայուսակիս մէջ դրած՝ պտտցուցի Պաղտատ, Հալէպ, Եգիպտոս, Թունուզ, Մարսէյլ ու Փարիզ:

Այդ գանկն է, իմ բարի Անտոնիոս, Հիւզակիս պատէն կախուած, ու ես ամէն օր կը նայիմ՝ սերտելու Համար գաղտնիքը անոր նուրբ ու իմաստուն Հեզնանքին:

2/ ԳԱՐՈՒՆ 1997

ՀԱՄԱՍՏԵՂ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.— * * *	Գրագետ հիւրը
2.— * * *	Պերճ Զէյթունցեան Լիբանանի մէջ
3.— Պ. ԶԷՅԹՈՒՆՑԵԱՆ	Ծնունդ է ու մահացել
11.— Վ. ԹԵՂԵԱՆ	Մորենիներ
13.— Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ	Վերջին ողիսականը
23.— Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ	Հատաչաճը
32.— Վ. ՕՇԱԿԱՆ	Նոր արմատ
47.— Փ. ՄԵՐԱՆՆԵԱՆ	Ի լուր...
48.— Գ. ԱԲԷԼԵԱՆ	Պէյրութ
55.— Ս. ՄԻՍԵՌԵԱՆ	Համաստեղի տէր-գօրեան պցելութիւնը
58.— Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ	Վէպին յղացքը
69.— Պ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ	Անապատի յայտնութիւն
79.— Վ. ՇՈՒՇԱՆՆԵԱՆ	Մարդ մը, որ Արարատ չունի իր հոգոյն խորը
94.— * * *	Վերցնենք վարագոյրը
99.— Ս. Կ.	Արթըր Միլլերի «Գինը»
104.— * * *	Լոյս տեսան
109.— * * *	Մշակութային լուրեր
112.— * * *	Վերստին յանդուած
113.— Ս. ԱՆԹԱՔԻ	Ցակորը եւ անապատի մարդը
120.— Ն. ՍՈՒԼԷՅՄԱՆ	Արեւելքի ծիրերը
135.— Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ	Մեծ Եղեռնը եւ սուրիական արձակը

Բագին

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ և ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Լ.Ռ. ՏԱԻԻ ԹԻՒ 2 ԳԱՐՈՒՆ 1987 ԳԼԹՈՒԹ

ԳՐԱԳԵՏ ՀԻՒՐԸ

Վիպագիր, թատերագիր ու հրապարակագիր Պերճ Ջէյունցեան լայն ճանաչում գտած սակաւաթիւ-ներէն էր եւ սակաւաթիւներու կարգին անձկանօք կը սպասուէր իրեն, որ «Համազգային» մշակութային միութեան նախամեծնութեան շնորհիւ Լիբանան եկաւ Յունար ամսոյն կէտերուն, մնաց երկու շաբաթ, Ռանդիպոլմենը ունեցաւ մամուլին ու մամուլը ներկայացուցիչներուն հետ, Գանի գրասէր ու Ռայքեանսէր խառն-

րուն, որոնց մէկ մասը խնդրութեամբ լեցուեցաւ, որ ի վերջոյ ուղղակի կապ կը հաստատէ Ռեալ եւ միւս մասը ցանցաւ, որ ոչ ճանցաւ իր ապրումներուն, մտածումներուն ու տեղեկներուն յանկեալ խորք, թափ ու ձգողական ուժեր ընծայած գրագէտը:

Վարսուհակեան թուականներու կէտերուն ոչ աղբիւրին գրուեց Պերճ Ջէյունցեան եւ Ռազի տասնամեակ մը անց ան արդէն կը դատուէր ձիւնհայեան սերունդի մասի վրայ համբողջ դէմքերէն մէկը, շնորհիւ իր ընդգրկումներուն պաշտօնութեան եւ կիրառեալ գրական միջոցներուն ակնհայտ թարմութեան:

Մեր պատմութեան հետադարձ մամուլներուն մէջ սուգովի Պերճ Ջէյունցեան, թէ ճոր ու ճորագոյն ծայրերուն ունկնդիր ըլլալ, նախապիտութեան կարգով մտերմութիւն կը հաստատէ առասպել ու աւանդութիւն ստեղծած կամ ստեղծելու տաղանավոր տաղանաւոր անհատականութիւններուն հետ, որոնք Արշակ Երկրորդ կոչուեցան, փարպեցիական Վահան Ապարապետ, վիշապաբաղ Աողոմոն Քեհիկիբեան, Երզնկայեան մէջ ու Երզնկայեան մէջ տեսիլներով փոթորկած ուրիշներ: Ասոց վարքը, յղացումները, անճարտորդ արուեստը, անճանաչող յանձնարարութիւնները կարմիր թելի պէս կ'անցնին Ջէյունցեանի մէկ էջէն միւսը, մէկ գիրքէն միւսը, ճողովով անոնց տարածութիւնները վերլուծական ոճի մը փառատաւաններով, խորհրդոցներով, վարակիչ շունչով:

Հայրենի ընթերցողին քաջածանօթեց Պերճ Ջէյունցեանի վիպական թէ թատերագրական երկերը, իսկ Ափիւրի ընթերցողին Ռամաթ, կը կարծենք, անոնց հետ մտերմութիւն ստեղծելու պէտքը՝ հրամայական:

Յաջորդ էջերուն, Լիբանանի մէջ ունեցած իր ելոյթներուն ամփոփ թղթակցութեան արձաններ, ընթերցողը կը գտնէ Գանի Ջէյունցեանի վերջին գործէն արտագրուած բնորոշ էջ մը:

**ՊԵՐՃ ԶԷՅԹՈՒՆՑԵԱՆ
ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԷՋ**

Լիբանանահայության հետ Պերճ Զէյթունցեանի ծանօթացումը սկսաւ մամլոյ ասուլիսով մը, որ տեղի ունեցաւ Ջորեջշաբթի, 15 Յունուար 1997ի երեկոյեան, «Համազգային»ի «Լուսն Շանթ» մշակութային կեդրոնին մէջ:

«Համազգային»ի Լիբանանի Մըջ. Վարչութեան ատենապետ Պր. Յակոբ Լատոյեանի բացման խօսքէն ետք, խօսք տրուեցաւ Պերճ Զէյթունցեանին: Հայրենի հիւր գրագէտը առաջին հերթին յայտնեց, որ Հայաստանի մէջ Սփիւռքի յայտնագործումը կատարուեցաւ 1988ի երկրաշարժէն ետք, երբ հայաստանաբնակ հայը զգաց, թէ Սփիւռքի մէջ ապրող հայը մտահոգ է իր վիճակով եւ պատրաստ է ցուցաբերելու հարազատի հագածութիւն:

Հայութեան անբաժանելիութեան, մէկ հայրենիք, մէկ ժողովուրդ եւ մէկ մշակոյթ իրողութեան ճակատագրական նշանակութիւնը ընդգծելէ ետք, անդրադառնալով Սփիւռք-Հայաստան յարաբերութիւններուն, Պերճ Զէյթունցեան շեշտեց, թէ ընդունելի միակ ազդակը նշարտութիւնն է, որովհետեւ միայն նշարտութեան պարզաբանումով կարելի է գիրար ցիշդ ճանչնալ:

Հայաստանի վերջին տարիներու իրողութեանց շուրջ հարցումի մը պատասխանելով, ան ըսաւ, որ տեղի ունեցաւ հսկայական տեղաշարժ, սակայն երկիրը մատնուեցաւ անկ կացութեան, որովհետեւ նորանկախ Հայաստանի ղեկավարները չարդարացուցին իրենց կոչումը:

Այնուհետեւ, ան մանրամասնօրէն ներկայացուց հայրենի գրականութեան այսօրուան պարզած տխուր պատկերը, հրատարակչական մարզին անբարեյայտ վիճակը, պետութեան անտարբերութիւնը եւ այս բոլորին ժխտական անդրադարձը՝ ինքն իր ճակատագիրին լճուած հայ գրողին վրայ:

Ահաւորը այն է, եզրափակեց գրագէտը, որ մարդիկ ներկայիս կարողաւ ոչ մէկ տրամադրութիւն ունին, ուրիշ խօսքով՝ ընթերցասիրութիւնը մեծ անկում արձանագրած է:

Ինչ կը վերաբերի արտագաղթի մտահոգիչ հարցին, Պերճ Զէյթունցեան ցաւ յայտնեց, որ վերջին տարիներուն գաղթած շուրջ մէկ միլիոն հայերուն մէջ շօշափելի թիւ կը կազմեն մտաւարականները, ինչ որ «նիւթ» եւ աններելի երեւոյթ է:

Digitized by 20556-267A.R. @ 145-2006

ՄԵԾԱՐԱՆՔԻ ԵՐԵԿՈՅ

Ուրբաթ, 17 Յունուար 1997ի երեկոյան, «Լուսն Շանթ» մշակութային կեդրոնին մէջ, լիբանանահայ գրասէր հասարակութիւնը հետաքրքրական հանդիպում մը ունեցաւ հայրենի վաստակաւոր գրագէտին հետ:

«Համագայիմ»ի Շրջանային վարչութեան կազմակերպած «Մեծա-րանքի երեկոյ»ին բացումը կատարեց Պր. Յակոբ Լատոյեան, որ «Համագայիմ»ի ընտանիքին անունով բարի գալուստ մաղթելէ ետք գրագէտ հիւրին, նշեց, թէ հայ գրականութեան արժանաւոր ներկայացուցիչները հրաւիրելու իր սկզբունքէն առաջնորդուած՝ Վահէ Օշականնէն ետք, «Համագայիմ»ը կը հիւրընկալէ հայրենի արձակի այս տաղանդաւոր ներկայացուցիչը՝ Պերն Զէյթունցեան, Հայաստան-ըԱ-փիւտէ մշակութային կայքերը ակնի աւուր հիւնդու վրայ հաստատելու եւ գիրար մօտէն հանչնայու նպատակով:

Բացման խօսքէն ետք, Պերն Զէյթունցեան արձակագիրը ներկայացրնելու նպատակով ընտրաբար Պօղոս Սնապեան, որ անուանի գրագէտին գրական կենսագրութեան յատկանշական գիծերուն ընդմէջէն հանգամանօրէն ներկայացուց անոր ստեղծագործական կենսաճիւղը իր ներայաջորդ հանգրուաններ:

Պերն Զէյթունցեան գրագէտին կտրած համապարհին պատկերը կազմելէ ետք, Պ. Սնապեան ծանրացաւ իր դիմագիծը կերտած վիպագիրին «Արշակ Երկրորդ» անուն վեպին ազգային, գաղափարական ու մարդկային բովանդակութեան վրայ եւ ընդունող ընդգծումներով վեր առաւ յիշեալ գործին գրական բացառիկ արժէքը:

Այս, Պօղոս Սնապեան անդրադարձաւ իրրեւ մշակչի նախարար Պերն Զէյթունցեանի ունեցած յիշատակելի գործունէութեանց: Իր կոչումին հաւատարիմ հայ մտաւորականի տիպարը շեշտելով, ան խօսեցաւ խիզախ գաղափարներու ձեռնարկելէ երբեւիցէ չխուսափած Պ. Զէյթունցեանի ամուր նկարագիրին մասին, թուեց ընդունող կեցուածքներ ու նախաձեռնութիւններ եւ լայնօրէն խօսեցաւ լեւոնտաւորներուն ընտրաբարացած անոր «Ոտքի, դատարանն է դալիս» թատերախաղին ազգային մշակութեան, վարակիչ գաղափարախօսութեան եւ խաղացած դերին շուրջ:

Գեղարուեստական կակիկ մատուցումէ մը ետք, իր սրտի խօսքը արտասանեց հայրենի տաղանդաւոր դերասան ու մտաւորական Սօս Սարգսեան, որ հայ ժամանակակից թատերագրութեան մէջ Պերն Զէյթունցեանի բացառիկ արժէքը վեր առնելով՝ ներկայացուց այն ռզնշունչ խանդավառութիւնը, որ վարակեց բովանդակ նրեանը, երբ Անդուն Թեիլիոնեանի տիպարը կարկառող «Ոտքի, դատարանն է դալիս»ը ընտրաբարացաւ ու ամիսներ շարունակ ռզնշունչ եւ հաւատք ներշնչեց տասնեակ հազարաւոր հայորդիներու:

Արձակագիր ու թատերագիր Պերն Զէյթունցեանի հետ ծանօթանալէ ետք, ներկաները գաղափար մը կազմեցին նաեւ հրատարակագիր Պերն Զէյթունցեանի մասին, երբ ընտրաբարացաւ հայրենի պատմաբան Վլատիմիր Բարխուդարեան: Ինչպէս նախորդ բանաստեղծները, Փրոֆ. Բարխուդարեան ինք եւս բարձր գնահատեց Պերն Զէյթունցեանի վաս-

տակը, դիտել տալով, որ անոր հրապարակագրական ամեն մէկ ելոյթ-
բարձր բարոյականի եւ խիզախ կեցումաձեւի արտայայտութիւն է, հիմ-
նըւած՝ ճշմարտութեան, յանրժական արժէքներու եւ համագային
նպատակներու ամուր հնթահողի վրայ:

Այնուհետեւ ընդ հրահրուեցաւ Պերն Զէյթունցեան, որ Հայաստանի
ընկերային, մշակութային եւ քաղաքական այժմու իրավիճակը սեղմ
գիծերով ներկայացնելի ետք, խօսեցաւ մշակոյթի բացառիկ արժէքին
մասին: Մշակոյթի կարեւորութիւնը բազում օրինակներով գնահատելի
ետք, ընդգծեց, թէ մենք մակատագրուած ենք առողջ եւ կենսամակ
պահելու մեր մշակոյթը, որովհետեւ միայն մեր մշակոյթով կրնանք
դէմ դնել մեր քշմամիներուն կործանարար փորձերուն:

Մեծապէս գնահատելով ազգային գաղափարախօսութեան եւ միաս-
նութեան բացառիկ նշանակութիւնը, կոչ ուղղեց բոլորին՝ մէկտեղելու
իրենց բոլոր կարողութիւններն ու ուժերը, որպէսզի միասնականութեան
նամբով կարենանք նուաճել մեր ազգային նպատակները:

Հանդիպման աւարտին, Պերն Զէյթունցեան արտացօրէն գրուցեց
զինք մեծաբար եկած ներկաներուն հետ՝ պատասխանելով Հայաստանի
ներկայ իրավիճակին եւ ապագայի հեռանկարներուն շուրջ անոնց
ներկայացուցած հարցումներուն:

Գործադրուեցաւ նաեւ զեղարուեստական յայտագիր, որուն իրենց
մասնակցութիւնը բերին Սեդա Գրիգորեան (ընթերցում), Մերիկ Սեդ-
րակեան եւ Շուշիկ Թաթեան (դաշնակ) եւ Երուսմոյ Երկանեան
(չութակ):

**ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ-ԶՐՈՅՑ՝
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԵՏ**

Կրամանահայ գրատրներու եւ հայրենասերներու մէկ հատուածին
հետ Պերն Զէյթունցեանի երկրորդ հանդիպումը տեղի ունեցաւ Կի-
րակի, 19 Յունուար, կէսօրէ առաջ ժամը 11ին, «Յակոբ Տէր Մել-
ֆոնեան» սրահին մէջ: Հանդիպումին բացումը կատարեց Պր. Վարուժան
Թեմակեան, որ ամփոփ գիծերով ներկայացուց Պերն Զէյթունցեան
գրողը, թատերագիրը եւ մտաւորականը: Ապա խօսքը տուաւ հայրենի
գրողին:

Առաջին հերթին, Պերն Զէյթունցեան խօսեցաւ գրող-քաղաքական
ասպարէզ յարաբերութեան մասին, կեդրոնանալով գրողին ստեղծագոր-
ծական գործունէութեան վրայ: Ապա, ծանրացաւ «Ո՞վ ենք մենք» հա-
յերս» միտքին վրայ, նշեց մեր աշխարհացրիւ գոյակիճակը ճիշդ գնա-
հատելու կարեւորութիւնը եւ կարելի մանրամասնութեամբ ներկայացուց
ու գնահատեց Հայաստանի պատմութեան նորագոյն հանգրուանները:

Անդրադառնալով նախկին Խորհրդային Միութեան փլուզման
պատճառներուն եւ Հայաստանի անկախացման պայմաններուն, Պերն
Զէյթունցեան աւելցուց, որ անկախութիւնը չնուաճուեցաւ եւ մեր նո-
րամանուկ համրապետութիւնը ժառանգեց նախորդ վարչակարգին

ժխտական եւ դրական գլխաւոր յատկանիշները, որոնցմէ եթէ առաջինը տնտեսական հսկայական մահանջն էր, երկրորդը՝ ժողովրդավարութիւնը երաշխաւորող տուեալներու չգոյութիւնը: Ան շեշտեց, որ ժողովրդավարութեան հաստատման ու զարգացման համար տնտեսական կայունութիւնը կենսական նշանակութիւն ունի, որովհետեւ առանց տնտեսական երաշխիքին՝ ժողովրդավարութիւնը չի կայանար:

Ապա, Պերմ Զէյթունցեան օրինակներով բացատրեց, թէ տնտեսական եւ քաղաքական ինչպիսի սխալներ գործուեցան՝ թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին մակարդակներու վրայ: «Նայիրիտ»-ի, հիւլէական կայանի փակումին եւ վերաբացումին, իշխանութեան հակառուս մոլուցքին, թրքա-խաւր Քաղաքականութեան, «Հայաստանի գորութիւնը իր տկարութեան մէջ է» ծիծաղելի «տրամաբանութեամբ» ազգային բանակի կազմութիւնը խոչընդոտելի փորձող կեցուածքներուն, անոնց ժխտական անդրադարձներուն՝ Արցախի մէջ այդ օրերուն մարտնչող ազատամարտիկներուն վրայ եւ, վերջապէս, Սահմանադրութեան կարեւորութիւնը մերժող անհեթեթութեան մէկ առ մէկ անդրադառնալէ ետք, նշեց, թէ իշխանութիւնները դիմեցին կեղծիքի եւ պետական խաբէութեան, որպէսզի ժողովուրդին պարտադրեն համբաւելու մերժուած այն Սահմանադրութիւնը, որուն հեղինակները իրենք էին:

Վերաշիշեալ ժխտական երեւոյթներէն ետք, հայրենի մտաւորականը հպարտանալով խօսեցաւ ժողովրդային այն շարժումներուն մասին, որոնք ծայր տուին 1965ին ու 1988ին եւ եղան հոգիներու վերելքի ազդանշան ու ցուցանիշ: Ազգային գիտակցութեան զարթոնքի թեման զարգացնելով, Պերմ Զէյթունցեան շեշտեց, որ Հայ Դատը կը շարունակէ մնալ կարեւոր խնդիր, իսկ հոգի պահանջին մասին լռութիւն պահելը չի նշանակեր, որ պէտք է հրաժարիլ Արեւմտեան Հայաստանի պահանջատիրութենէն, ինչ որ Հայաստանի իշխանութիւնները կ'ընեն գրաւոր փաստաթուղթերով, երբ Եւրոպական Ընտանիքին մաս կազմելու հետանկարով մէկ կողմէ ժամանակակից կը յայտարարեն թ. Միութեան վերջին օրերուն դրուած Արեւմտեան Հայաստանի պահանջը եւ, միւս կողմէ՝ կ'ընդունին այժմու սահմաններու անփոփոխելիութեան սկզբունքը:

Իր ելոյթին երկրորդ բաժինով, հայրենի գրագետը խօսեցաւ Հայաստանի քաղաքական մերժումի վիճակին մասին, նշելով, որ իշխանութիւնը անհակակշիռ չի կրնար ըլլալ, իսկ այդ դերը վերապահուած է կուսակցութեանց եւ, առաջին հերթին՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Ան մեծ սխալ որակեց Դաշնակցութեան կասեցումը, վեր առաւ «ամէնէն հզօր ընդդիմադիր»-ի անօր արժէքն ու կարողութիւնները եւ յիշեցուց, որ նոր իշխանութիւններուն կողմէ «Փաշական», «զառամեալ ծերունի» եւ այլ վերագրումներու «արժանացած» Դաշնակցութիւնը հայաժամէի ենթարկուած է Յարական Ռուսիոյ, Օսմանեան Թուրքիոյ եւ Խորհրդային Միութեան օրերուն, ենթարկուած է ամէն տեսակի խաչակրութեանց, որոնց դիմացած է՝ շնորհիւ իր գաղափարական ուժին եւ նշարիտ արժէքներուն: Եզրակացնելով, Պերմ Զէյթունցեան «ազգային ամօթ» որակեց Վահան Յովհաննիսեանի պէս անձնուրաց դեկլարիւմը րանտարկումը...

Անգամ մը եւս խօսելով ազգային միասնութեան կենսական կարեւորութեան մասին, գրագետը վեր առաւ այս ծիրէն ներս մտաւորական-

ներում վերապահուած դերը:

Ապա, Հայաստանի վերջին իրադարձութիւններում անցնելով՝ պետութիւնն ու պետականութիւնը իրարմէ զատորոշելու անհրաժեշտութիւնը ընդգծել էտէ, ան «սեւ օր» որակեց 1995ի երեսփոխանական ընտրութեանց եւ Սահմանադրութեան հանրաքուէի օրը, ինչպէս նաեւ՝ նախագահական վերջին ընտրութեանց օրը, իսկ 25 Սեպտեմբերի դէպքերում յաջորդած Ազգային Ժողովի նիստը (որում ընթացքին «շնորհագրութեամբ» հռչակուած ընդդիմադիր երեսփոխանները պատկերասփիւռի ոսանակներում դիմաց ծեծուեցան իրենց պաշտօնակիցներում եւ Ժողովին նախագահին կողմէ) ճշգրտօրէն պատկերացնելու համար, օգտագործեց «խուլիկանանոց» որակումը:

Սյունահետեւ, Քննդատեց այն մտաւորականները, որոնք, զանազան առիթներով, պատմութիւնը եւ ազգային գաղափարախօսութիւնը «կեղծիք» որակած էին եւ վերադարձաւ Արցախի հարցին: Պատմական տուեալներէ առաջնորդելով, Ջէյթունցեան յիշեցուց, որ 1918-20 տարիներում այդ շրջանին մէջ ստեղծուած հանրապետութիւնը Ազդր-պէնան չէր կոչուեր եւ մանաւանդ Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը իր սահմաններում մէջ չէր ընդգրկեր. հետեւաբար, այսօր կարելի եւ ընդունելի չէ խօսիլ այդ հանրապետութեան վերականգնումին մասին:

Պատմական այս ակնարկէն ետէ, Պ. Ջէյթունցեան վերադարձաւ իր առաջադրած հիմնական հարցին՝ «Ո՞վ ենք մենք՝ հայերս»: Պերճախօս օրինակներով ճշեց նկարագրային Քանի մը գիծեր եւ կատարեց բաղդատականը մեր մարդկային յայնամտութեան ու ազերիներում ցեղամոլ նեղմտութեան:

Եզրավակելով իր խօսքը, Պ. Ջէյթունցեան ընդգծեց, որ հայ ժողովուրդը մէկ ամբողջութիւն է, հոգ չէ թէ պայմաններու բերումով կ'ապրի հայրենի հողին վրայ թէ սփիւռեան պայմաններում մէջ: Ապա մտղթեց, որ միասնութեան ամբողջական նուաճումը՝ մեր հայրենի հողերում վրայ, դառնայ ոգեշնչող իրականութիւն՝ բոլորին բաշտարանուէր մասնակցութեամբ:

Վերանան իր կեցութեան շրջանին, հայրենի հիւր գրագետը այցելութիւններ տուաւ լիբանանահայ մամուլի խմբագրատուններում, ազգային ու կենդեցական պատասխանատու դէմքերում, մշակութային, կրթական եւ բարեփոխական հաստատութիւններում, մօտէն ծանօթացաւ լիբանանահայ գաղութի կեանքին ու կառոյցներու գործունէութեանց եւ զինք հիւրընկալած պատասխանատուներում հետ ունեցաւ սրտբաց եւ օգտաշատ գրոյցներ:

ՇՆՈՒԵԼ Է ՈՒ ՄԱՐԱՅԵԼ

Գլուխ Տասնհինգերորդ
Վիպական Տարբերակ

Վահան սպարապետը չորս հարիւր զինուորը չորս մասի բաժանեց. միջին մասի զօրազուլուներ կարգեց Սիւնեաց իշխան Բաբազէնին եւ Մամիկոնէից իշխան Վասակին, ձախակողմում՝ մաղխազ Գարջոյլ խորխուռունն, աջակողմում՝ Գնունի եղբայրներին, իսկ երկու մասերի արանքում տեղադրեց Շիրակի կամսարական իշխանների զօրքը:

Յրբ Գարջոյլ մաղխազ խորխուռունին տեսաւ լաւայի նման շարժւող պարսկական հզօր բանակը, կորցրեց իրեն, ահ ընկաւ սիրտը, եւ իր տունը քանդեց, արամարանութեան օգնութեանը դիմելով: Չորս հարիւր հոգին ինչպէ՞ս կարող էր դիմանալ եօթ հազարին, մէկը տասնութի դէմ ինչպէ՞ս կարող էր կռուել: Ճիշդ է, չէր դիմանայ, ճիշդ է, մէկը չէր կարող տասնութի դէմ... Սոռացաւ, սակայն, որ արամարանութիւնը, որքան էլ ճշգրիտ լինի, ճակատադրական պահերին հակացուցուած է հային: Եթէ ճար չունենա, իսկ ճար ե՞րբ եւ ունեցել, պիտի կռուես արանց արամարանութեան եւ մանաւանդ՝ առանց արամարանութեան էլ յաղթես: Բայց նա չընդունեց, որ իր ճակատին եւս սա էր գրուած, եւ հարիւր հոգուց բաղկացած իր զօրքով անցաւ պարսիկների կողմը: Ու հայոց բանակում մնաց երեք հարիւր հոգի, մօտաւորապէս՝ մէկը քսաներեքի դէմ: Տրամարանութիւնն, այսպիսով, էլ աւելի տկարացաւ...

Հայերը չդիմեցին դէպի պարսից զօրքերը եւ Բարձրեայի օգնականութեամբ առաջանալով բախուցին հակառակորդի ամենալնտիր սղամարդկանց հետ, — ասում է Ղազար Փարպեցի պատմիչը, — պատերազմի դաշտում կոտորեցին, գետնի վրայ դիպեալ արին, իսկ պարսից զօրքի մնացած բազմութեանը ձորերում ու առապար տեղերում ցերեկով ոչնչացրին»:

Տանուտէր Եզնիկը, մի մեծ ժայռի ետեւում պահ մտած, ապահով հետաւորութիւնից գողտուկ հետեւում էր ճակատամարտին: Մի պահ նրա գլխում հարց ծագեց, թէ արդեօք վայել բան է, որ հզօր մի տանուտէր, հէնց իր դաւառի տարածքում, թաքնուի մարդկանց աչքից: Բայց նա լաւ յարաբերութեան մէջ էր սեփական անձի հետ եւ չէր քաշուում իրենից: Ուրեմն, վայել է, եթէ ուրիշ մարդ չի տեսնում քեզ:

Նա սարսափով դիտում էր իր Թաքսոցից, թէ ինչպէս մի բուռ Հայեր ո՛չ միայն դիմանում էին պարսից հսկայական ուժին, այլև յարողութեամբ ետ էին շարտում նրանց ու անինայ կոտորում: Բոլորն էին իր դէմ, Աստուած էլ, Հայերն էլ, ամէն ինչ իր դէմ էր, պարսիկներն էլ: Լսուած բան է, որ երեք հարիւր հոգին յողթի եօթ հազարին: Բա էլ ինչի՞ համար էին հսկայ երախտերով Փշաքող վիրապները, օդում ծածանուող նրանց երկար պոչերը, էլ ինչի՞ համար էին թռչնակերպ շները ու բարձրում սաւառնող նրանց մարմինները:

Մի քանի պարսիկ գինուոր, հայերի յարձակումներից նեղն ընկած, փախչում էին ու դալիս դէպի այն ժայռը, որի ետեւում Թաքսոն էր տանուտէր Եզնիկը: Վախից նրա ոտքերը թուլացան, քարացաւ տեղում եւ զգաց, որ փախչելու ոչ մի ուժ չունի: Իսկ գիտե՞ս սրանք ինչո՞ւ քեզ կը սպանեն, տանուտէր Եզնիկ: Այ՛ թեք յիմար բան: Որովհետեւ Հայ ես: Յանկարծակի ու մօտալուտ մահուան պատճառը շատ տարօրինակ, անհասկանալի, նոյնիսկ ծիծաղելի թուաց Եզնիկին: Ուրեմն, եօթ հազար հոգով չկարողացաք հայերի հախից դալ եւ ձեր վրէժը խեղճ Եզնիկի՞ց պիտի հանէք: Նրանի՞ց, ում խնդրում էիք այս ճակատամարտը ձեզ նուիրել: Բայց այդպիսի անարդարութիւն չէր կարող լինել, ու պարսիկները, երեւի գզալով այդ, փոխեցին փախուստի ուղղութիւնը: Եզնիկը շմած, դատարկւեւած, լրիւ քամուած նստել էր հողին, աչքերը, չգիտես ինչու, դամած իր կօշիկների ծայրերին: Երեւի մտածում էր, թէ որքան կարճ էր կեանքի ու մահուան ճամբան, այստեղից էլ մի քայլ, այնտեղից էլ... Եւ ինչո՞ւ միայն այդ ճանապարհն էր կարճ: Իսկ յատակից դէպի բարձր՝ Եզնիկը, իսկ բարձունքից դէպի յատակ: Նա վեր կացաւ ու, առանց ետ նայելու, այլևս առանց վախենալու, գլխիկոր, արցունքն աչքերին, աշխարհի երախտամոտութիւնը շալակին, վերադարձի ճամբան բռնեց: Մըր էր վերադառնում եւ ինչի՞նչ նախընտրեց առաջիմ չպատասխանել այս շատ պարզ հարցերին:

«Բայց մինչդեռ նրանք, Աստուծոյ ալով քաջալերուած, պատերազմի մէջ էին միբճուած,— շարունակում է Ղազար Փարպեցի պատմիչը,— մաղխազ Փարթոյլը՝ կատաղ դնդով, ապստամբ ուրիշ Հայ ազատներով եւ իր հետ դաժնուող զօրքով հանդերձ, խոր ձորերով աներեւոյթ անցել, հասել էր ուխտապահ Հայ զօրքի թիկունքի կողմը կարծելով, որ նրանք, Աստուծոյ թշնամիներին կոտորելով զբաղւած, իրեն չեն նկատի, կամեցաւ թիկունքից յարձակուել... Բայց կատաղ զօրքերի խողխողած մի Հայի աղաղակը լսելով՝ մի ուրիշ Հայ գինուոր յանկարծ բողբոջի աղմուկ բարձրացրեց կամսարականների շուրջը: Սրանք էլ զայրացան, նոյնիսկ ուզում էին այդ մարդուն սպանել, թէ՛ մեր զօրքն է թիկունքում, եւ դու քո ստով գործին խանգարում ես: Ապա ներսե՛ն իր եղբոր՝ Հրահատի հետախուզութեամբ հաստատեց, որ եկող զօրքը թշնամական է, եւ երկու եղբայրները շատ քիչ մարդկանցով յարձակուեցին այն մեծ բազ-

մութեան վրայ Հերոսական Ներսէս կամսարականը հասնելով նի-
զակահարեց ու սպանեց կատաշտ զօրագլխին, որ մի հօգր եւ քաջա-
մարտիկ այր էր, եւ մնացած ամբողջ զօրքն առջեւից քշելով, պատե-
րագմում ընկած միւս բոլորից աւելի շատ դիակներ փռեց երկրի
վրայ... Եւ այն օրը դարձաւ Քրիստոսի հաւատացեալների ու-
րախուժեան, ինչպէս նաեւ՝ Քրիստոսին ուրացածների ամօթի ու
անարգանքի օրն:

Փաստօրէն սա նաեւ Վահան սպարապետի առաջին մարտն
էր, բայց զարմանալի բան է, ոչ ոք գլխի չէր ընկնում դաւ Սպա-
րապետը առաջին մարտի իրաւունք չունի: Սպարապետը անփորձ
կամ փորձառու չի լինում, նա դուրս է նման տարբերակումներից:
Իսկ առաւել զարմանալին այն էր, որ ինքն էլ չէր մտածում, մըտ-
քովն իսկ չէր անցնում, որ իր կեանքի առաջին մարտն էր մղում
հիմա:

Գրեթէ բոլորն էլ զարմացած էին այսօրուայ շունդալից յաղթա-
նակից եւ առաջին հերթին՝ հայերը: Բայց ո՛չ սպարապետը Որքան
էլ քաջաբար կուռէին իւրախները, որքան էլ անշնորհք ու անարի
լինէր պարսից բանակը, երեք հարիւրը եօթ հազարին չէր յաղթի
բնաւ: Սակայն չէր յաղթի ուրի՛շ պայմաններում: Իսկ երբ յաւեր-
ժական ձիւնը չբացել է մեծ Մասիսի գագաթից, Եփրատը փոխել
է իր դարաւոր հունը, գիշերն ու ցերեկը խառնել են իրենց տեղերը,
արեգակը կորցրել է կողմնորոշումը, երեք հարիւրը պիտի յաղթի
ու փախուստի մատնի եօթ հազարին: Նոյն շղթայի օղակն է սա:
Եւ պիտի լինի անբնական, անբացատրելի այս յաղթանակը, պիտի
լինի խախտուած շղթայի այս վերջին օղակը, որպէսզի վերականգ-
նուի աշխարհի կարգն ու սարքը:

Ուրեմն, բոլորն էլ խաղալիք էին այս մարտում, հայն էլ, պար-
սիկն էլ, ուրիշ օրէնք էր դորձում այստեղ, բնաւ ոչ աստուածային:
Բնութիւնը պարզապէս կարգաւորում էր ինքն իրեն, եւ Վահանը
գործիք էր պարզապէս:

Ուրեմն... Առաջին մարտը դեռ առջեւում էր:
«Ճշգրտօրէն հաստատուեց մարգարէի խօսքը, — շարունակում
է Փարպի գիւղում ծնունտ Ղազար պատմիչը, — որն ասում է,
թէ՝ «Ու՛մ որ օգնի Աստուած, մէկը հազարին կը հալածի, եւ եր-
կուսը տասը հազարին կը շարժեն»: Փառք նրան, իր Որդուն եւ
Սուրբ Հոգուն՝ միշտ եւ յաւիտեանս Ամէն»:

Այդ նոյն ժամանակ, այս դէպքերին գուզընթաց, երկու ուրիշ
հայեր, ստոր ու դաւաճան երկու հոգի, իսկ այդպիսի երկու հոգին
ինչ են, որ երբեւէ պակասեն հայոց աշխարհից, ուզեցին գոնէ մի
քանի ժամով սուգի մէջ պահել մայրաքաղաք Դուինը: Վաղ ա-
ռաւօտեան, լոյսը բացուելուն պէս եկան եւ աղմուկ-աղաղակով
սուրբ հայրապետ Յոնանին դուժեցին, թէ հայերը պարտուեցին
մարտում եւ փախուստի դիմեցին: զոհուեցին գրեթէ բոլոր հայ
զօրավարները: «Հոբի զուժկաններից միայն մենք մնացինք, որ
եկել, ահա ձեզ ենք պատմում»: Ամէն ինչ եղել, վերջացել էր ար-

դէն, մի քանի ժամից այս սուտն էլ կը մերկացուէր, հապա ինչո՞ւ երկու հայ եկան ու անիմաստ ստեցին: Երեւի, հեռուից նայելով մայրաքաղաքում տիրող սգին, տների մուտքերի վրայ դցած սեւ կտորներին, ցուլերի եղջիւրներին կապած սեւ ժապակէններին, ձիերի գլուխներն ու թամբերը սեւացրած նարօտներին, ոտքից գլուխ սեւ հագած մարդկանց, լսելով եկեղեցիների գուժկան զանգերը, հոգով գաճաճ այս երկու հայերը գոնէ մի քանի ժամով յարգանքով լցուեցին իրենց անձերի հանդէպ, առաջին անգամ կեանքում գերմարդ զգացին իրենց, մեծ անցուդարձի կենտրոնական դէմքեր կամ, ինչ իմանաս, գուցէ պարզապէս լիարժէք մարդիկ: Իսկ երբ անցնի այս մի քանի ժամը, երբ նրանք իրենց արհեստական բարձրութիւնից գահավիժեն ու կրկին դառնան ոչնչով աչքի չընկնող շատ սովորական մարդիկ, նրանցից մէկը, չհաշտուելով այն մտքի հետ, որ թո՛ւրջը մի քանի ժամ տեւեց ընդամէնը, վերջ կը տայ իր կեանքին, իսկ միւսը մինչեւ խոր ծերութիւն ուշքի չի գայ խմբիջներէց:

Մինչդեռ Ղազար Փարպեցի պատմիչն ասում է, թէ սատանան, տեսնելով պատերազմի փառաւոր աւարտը, ընկճուեց սաստիկ ու մտածեց, որ գոնէ մի քանի ժամով տրտմեցնի այն քաջերի սրերը, ովքեր դեռեւս տեղեակ չէին իր պարտութեան մասին, եւ գտաւ իրեն արբանեակ դարձած երկու մարդու:

Եւ, այսպէս, տիեզերական չափեր ընդունած հարցերը կարծես թէ լուծուեցին, աշխարհի կարգն ու սարքը երեւի իրենց տեղը կ'ընկնեն շուտով, անփոփոխ մնացին միայն ստոր կրքերն ու մութ բնագղները:

Եւ, իրօք, մի քանի ժամից «Հայոց հայրապետ Յոհանն ու աւագ իշխանները... գոհութիւն տուին ու երկրպագեցին միակ ճշմարիտ Աստուծուն... Եւ երանելի կաթողիկոսը քանիններորդ սաղմոսից ասել տուեց. «Տէրն ինձ լսեց ու ողորմեց եւ Տէրը եղաւ ինձ օգնական: Սուգն իմ փոխուեց ուրախութեան, քուրճը հանեց իմ վրայից եւ հագցրեց ուրախութիւն: Երբ որ փառքն իմ քեզ սաղմոսի, էլ չեմ գղջայ, Տէ՛ր իմ Աստուած, այլ կ'աղօթեմ քեզ յաւիտեանս» (ԵՄՆուել ու մահացել, 1995, Երեւան):

ՊԵՐՄ ԶԷՑԹՈՒՆՑԵԱՆ

Վ. ՔԵՔԵԱՆ

Աչքսփուկի կիսուն՝ մորենիները իրենց մանրիկ մատները
երկարած կ'ըլլան մեկի
Երբոր հապարաչքանի թուփը շարժենք
զթօսանքի կ'ելլեն մորենիները - կը վազվզեն կ'անհետին
կը ըռնուին

Անտաջ քարերով ցանկադատին՝ ուր
մողէպները մողէպութիւն կ'ընեն - հապարաւոր փուշերու մէջ
իրենց ապատութիւնը կ'երգեն մանր մորենիները մինչեւ որ
ողկենք այդ երգը համտեսենք եւ բազմանան
եւ շիտանի՛ն ապատութեան եղանակները
սեւ կարմրուն աչքերով հրագանգութ
անմահութեան հանգոյցներ են
հապիւ կը բակենք իրենց փշոտ լեզուներէն եւ մեր ձեռքերու
թաց մանիշակագոյնը
չենք գիտեր ուր տիտի բսենք

Ցանկադատի ուսին՝ փշալարերը խաչ խաչ շարուեր են
գետին ինկած սալորները արեւի արիւնով լեցուած են
եւ կուզ որթատունկերը կովի ծիծերու տէս կախեր են
իրենց յութի խաղողները
Կէսօրուան՝ միայն էլմիրային լաւաջի հոտը կայ
Անցեալ տարի այդ տան մէջ երեք եղբայր կիրակիները
տատու վառնա կը չալէին կարմիր բիթով՝
դատտուհանին առջեւ կ'երգէին
Պէքէրութիւն կ'ընեն կոր - կ'ըսէին դրացիները
Մինչեւ որ էլմիրան - բովի գիտէն քաղաք աղբոլ սոյասուի մը-
հարս եկաւ օ՛խ խաղաղեցաւ տունը
Այս տարի ուրկէց ուր՝ նորածին մը յայտնուեր է
այնքան աճուր խանձարութիւն է մայրը
կարծես չ'ուզեր որ մեծնայ

Խոշոր խոզակին մէջէն բարակ բարակ լացի ձայն կայ
 Էլմիրան հաստ ծիծը կը դնէ անոր բերանը յետոյ միտը
 Մենք դրան մէջ կը սղասենք մինչև որ կզոյէ
 Բոյս ծիծերուն կռակները
 Ամէն կողմ հասկնաւ տատեր մտիքը ներկեր է Էլմիրային
 տունը
 Իսկ լոյսը ներկեր է գետինները կարասիները իր թերերը
 Պատուհանին լայն բարձրիքին վրայ փուտարա եւ բոլոնը
 ազոտոտ շորը հանելէ ետք՝ տէտէքին վիզը մարմինը
 ամուր ամուր կը շփէ
 յետոյ մերկ ոտքերով կը համրէ կը բերէ մեր հացը
 տրուած դրամը համբուրելէ ետք կը դնէ կուրծքին մէջ
 Մեր մանիշակագոյն մատները
 մելանի տէս բաներ կը գրեն Էլմիրային լատշներուն վրայ
 Մայրս կ'ուզէ որ հաց-մաց չբռնած՝ վերի աղբիւրին մէջ
 լուանք մեր ձեռքերը
 Կայ աղբիւրը հրակարկաչ բայց չենք երթար
 Գետին ինկած տառուղը շփել ուտելը
 Էլմիրային բարակ տէտէքն ու յուտքի կուրծքը
 զանազան մորենիին մերկութիւնը բնական էր
 Սառ սառ ջուրով ակ կար սակայն
 չէինք երթար լուացուելու
 հոն միմիայն գովանալու եւ խաղալու կը վազէինք
 Տարինն՝ ր ետք սորվեցանք
 բայց այլեւս
 աղբիւր չկայ սառ սառ ջուրով լուացուելու
 ոչ ալ փոշոտ մորենի՝ գիւղագիր արեւի երգերը գրկած
 ոչ ալ դուռ՝ որ սղասէինք տրուելիք լատշին
 կեանքի բազում հանգոյցներ քակած
 մեր մանիշակագոյն ձեռքերով

գրելու:

Փարամրս, Նիւ Երրգի
1906

ՎԵՀԱՆՈՅԵ ԹԵՐԵԱՆ

Պ. ԱՆԱՊԵԱՆ

ՎԵՐՋԻՆ ՈՂԻՍԱԿԱՆԸ

Ռիատի եւ Գահիրէի գերաստիճաններէն ետք, Արաբական Ջսպիչ Ռ.ժերը բոճած էին մայրաքաղաքի հանգոյցները եւ զինեալ խմբակներուն կողմէ փակուած ճամբաները բացուած էին՝ դադրած ռումբերուն հետ: Երկու տարիներու վրայ երկարած տագնապը աւարտած կը թուէր եւ վերականգնումի յոյսը դարձած էր համատարած: Տաք կէտերէն տարբեր թաղեր, գիւղերը կամ մօտակաջ երկիրներ ժամանակաորապէս ապաստանած քաղաքացիք արդէն վերադարձած էին իրենց տուները, ընդ որս եւ ես:

Նոյն օրերուն, ստեղծուած կացութեան դիմաց մեր ժողովուրդին որդեգրած կեցուածքէն թելադիր նիւթերու հիմամբ՝ պարբերաբար գրութիւններ կը յանձնէի «Ազդակ»ին, — «Առաւօտ յուսոյ», «Խօսքին գօրութիւնը», «Գործին գօրութիւնը», ուրիշներ: Նոր աւարտած էի վերջինը՝ «Չափաւորութեան ու ժականութիւնը», երբ իջնող մութին հետ զարնուեցաւ դուռը:

Լամբը ձեռքս՝ դարձուցի բանալին:
«Բագին»ի բանաստեղծական բաժնի աշխատակիցներէն էր, Փանոսը, ճափոնական «Միթուսիշի» ընկերութեան երկարամեայ պաշտօնէան:

- Կը սպասէի՞ր, — հարցուց ժպտուն:
 - Ոչ, — ըսի՝ նոյնպէս ուրախ տրամադրութեամբ:
 - Կրկին անգամ համոզուեցայ, որ ամէն չարիքէ բարիք մը կը բը- խի, — ըսաւ ու սպասեց հակազդեցութեան:
 - Չարիքը հասկնալի է, պատերազմին կ'ակնարկես հարկաւ, բայց անկէ բխած բարիքը բացատրութեան կը կարօտի: Ըսէ նայինք ի՞նչ է:
- Պարզեց, որ աշնանամուտին, Ընկերութիւնը Աթէնք կանչած է զինք խորհրդակցութեան մը համար, բայց հագիւ յունական հողին ոտք դրած՝ կացութիւնը անլի բարդացած է Լիբանանի տարածքին, օղակայանը գոցուած է, նաւահանգիստները ռմբակոծումներու ենթակայ, ու ինք, փոխանակ Աթէնքի մէջ սպասելու մթնոլորտին բարեփոխման, որոշած է օգտուիլ առիթէն ու այցելած հայրենիք:

Վերցուց վար դրած պայուսակը, դրաւ սեղանին, բացաւ եւ հրճուանք պատճառելու տրամադրութեամբ մը յարեց.

— Հրամմէ:
Մատուցածները հայրենական գիրքեր էին, շաբաթաթերթեր ու ամսագիրներ: Աշխարհէն կտրուած մեր այդ օրերուն՝ իրապէ՛ս թանկագին: Անոնց մէջ էին Գրողներու եթեւոքորդ համագումարին կարդացուած

զեկուցումները, Հրաչեայ Աճառեանի մէկ յօդուածը, Խաչիկ Դաշտեանի «Ռանչպարների կանչը», Չարենցէն նոր յայտնաբերուած ձեռագիրի սը պատմութիւնը եւ հետաքրքրական ուրիշ գրութիւններ:

— Գրական կարեւորագոյն նորութիւնը, — ըսաւ Փանոս, — «Գիրք ճանապարհի» էն ետք Չարենցի ձգած անտիպներուն ամբողջութիւնը լոյս ընծայելու որոշումն է:

— Այդ մէկուն համար այդքան արագ ոգեւորուելու պէտք չկայ, — ըսի անտարբեր:

— Բայց պետական որոշում է, մեծ աշխատանքի լծուած են մարդիկ:

— Այդ մասին սարքուած տարածայնութիւնը նոր չէ, — ըսի, — տասնհինգ տարիներէ ի վեր կ'երգուի նոյն երգը, բայց հատուկտոր բաներէ զատ ոչինչ կայ մէջտեղ:

— Այս անգամ կրնայ տարբեր ըլլայ: Բանաստեղծին ծննդեան ութսունամեակի նախօրեակին կը գտնուի՞նք եւ մարդոց վերաբերումները նոյնը չեն մնացած անոր հանդէպ:

Կարճ ժամանակի վրայ Հայաստան այցելած բոլոր անձներուն պէս բացարձակ էր երիտասարդ բանաստեղծին ոգեւորութիւնը: Եղած էր հայրենիքի բոլոր բաբախուն կեդրոնները, վայրերը, — Մատենադարան, Էջմիածին, Սարգսարապատի համալիր, Ծիծեռնակաբերդ, Գեղարդ, Սեւան, Գառնի, Երիտասարդական պալատ: Բարեկամներու հետ կանգնած էր Արարատի դիմաց ու ատամ կըրտեցուցած: Ամէնոր հանդիպած էր հիւրընկալ հոգիներու, մտքի մարդոց, քաղաքացիներու, գիւղացիներու, համալսարանականներու: Այդ բոլորը վստահութեամբ լեցուցած էին զինք եւ նոյն վստահութիւնը լաւատեսութեամբ տոգորած էր հոգին:

Չարենցի ձեռագիրները մէկտեղելու ճիգը ու ամբողջութիւնը հրատարակուած տեսնելու բաղձանքը կասկածի տակ չէի առած հարկաւ, հայրենի երկինքին տակ, նոյնիսկ ամէնէն մահաբեր մթնոլորտին մէջ, ազնիւ ու մեր արժէքներուն հանդէպ հոգածու հոգիներ չէին պակասած, յայտնաբերուած ձեռագիրներն ու անոնց աղասաղուած մասերուն վերականգնումները յուզիչ ապրումներով կը լեցնեն անոնց հոգիները, գիտենք, կը կարդանք յաճախ, բայց անոնց ամբողջութիւնը լոյս ընծայելու ծրագիրը դեռ հետո է լաւատեսութիւն ներշնչելու բախտէն: Թուականը լաւ չեմ յիշեր, Չարենցի ծննդեան եօթանասունամեակին էր կարծեմ, որ այդ անտիպներուն մէկ շարքին տեղ տուած «Գրական թերթ»ը հաւաքեցին, ոչնչացուցին ձեռք ձգուած բոլոր օրինակները եւ անոնց էջ բացած «յանդուզն» խմբագիրը նոյն յանցանքին համար պաշտօնէ դադրեցուցին: Տիրապետողը նոյն կուսակցութիւնն է եւ այսօր, ու իշխանաւորները, վերէն վար, համարեա՛ն նոյն տարրերն են: Հետեւաբար՝ շատ մը բաղձանքներ ու ծրագիրներ դատապարտուած են անկատար մնալու: Ու անկատար մնալու սահմանւածներէն մէկը Չարենցի ամբողջական ժառանգութեան հրատարակութիւնն է: Ներկայ իշխանութիւններուն համար անկատար Չարենցը ասելի նպաստաւոր կը համարուի, քան ամբողջականը:

Հայրենական ոգեշունչ մթնոլորտէն դեռ նոր անջատուած երիտասարդը թերահաւատութեամբ ունկնդրեց իմ առարկութիւններս եւ կրկին ընդգծեց իր տեսածը, տիրող համընդհանուր լաւատեսութիւնը:

— Ես չեմ կրնար նոյն վստահութեամբ խօսիլ յայտնաբերուած անտիպներուն ամբողջութեան մասին, — ըսի ձայնս փոխելով, — որովհետեւ կաս-

կածներ ունիմ նո՛յնիսկ արտօնուած նմոյշներուն հարազատութեան մասին:

Եւ յայտնեցի, թէ մամուլին յանձնուածները յաճախ վիրասոր կը թուին, երբեմն վերնագիրներէն, երբեմն մարմիններէն ու վերջամասերէն: Անտօ-բողջ՝ բոլորը: Եւ այդ յարդարանքներն ու բացթողումները կատարուած են անշուշտ այն պատճառով, որ հալածանքի օրերուն ու մահուան վթնողորտին մէջ Չարենց անմնացորդ անկեղծութեամբ մը վարուած է իր գրիչին հետ, որուն անողոք հարուածներուն տակ բացայայտած է կարմիր վարդապետութեան ողջ ստույթիւնը ու մերկացուցած է մարդիկ, որոնք կը շարունակեն դեռեւս ծառայել նոյն սուտին:

— Զեմ գիտեր: Եւ եղայ Չարենցի Տուն-թանգարանը եւ չարենցագէտները տեսայ այնպիսի լաւատեսութեան մը մէջ, որ վարակիչ էր:

Չպատասխանեցի:

Բայց չկրցայ նաեւ դիմանալ փորձութեան:

Ոտքի ելայ եւ ուղղուեցայ սեղանին ձախակողմեան պատը գրառող գրադարանին կողմը եւ երկարեցի ձեռքս, որ սակայն սառած մնաց օդին մէջ: Տեղը չէր Չարենցի մեծկակ նկարին ճիշդ տակը, ֆրանսերէն գիրքերու աջակողմեան ծայրամասին դրուած Անտրէ Մորուայի հատորը, եւ անոր հետ՝ անոր մէջ տեղադրուած Չարենցի անտիպներէն ինձի հասած մեքենագիր շարքը:

— Ինչո՞ւ մէկէն լռեցիր:

— Ոչինչ, բան չկայ,— ըսի:

— Երեւի բան մը կորսնցուցած ես: Կրնա՞մ օգտակար ըլլալ:

Լռեցի: Ապա առաջարկեցի գաւաթ մը բան առնել միասին: Ուրիշ անիթով՝ ըսաւ: Հաստատուած ապահովութիւնը դեռ թղթովիւն ապահով չէր համարուեր: Ընթարանի թաղին մէջ՝ բարեկամի մը մօտ պիտի գիշերէր: Ելաւ դուրս:

Ակառ իմ սարսափելի գիշերս:

Ո՞ր համբարձած էր Մորուայի հատորը:

Ինչո՞ւ միայն այդ մէկը կը պակսէր շարքէն:

Խառնափնթոր օրերուն հետ՝ խառնափնթոր տրամադրութեան մը հետեւանքով ուրի՞շ տեղ դրած էի արդեօք զայն:

Ո՞ր:

Յիշողութեան մէջ ոչ մէկ լոյս ցաթեցաւ:

Կարգ մը կարեւոր թուղթեր ու գրողներու եւ մտերիմներու թանկարժէք նկարներ տեղափոխած էի անի ապահով նկատուած վայրեր, մեր պահակ կտրիճներուն խնամքին յանձնուած խմբագրատունը, Պուրճ Համուտ, գիւղը, բայց անոնց շարքին բնաւ չէի յիշեր տուեալ հատորը:

Խուզարկեցի թուր գիրքերը, հարիւրաւոր ֆրանսերէնները, հազարաւոր հայերէնները, յետոյ՝ դարակները, տան թուր անկիւնները:

Ի՞ գուր:

Յաջորդ օրը նոյնքան մանրակրկիտ քննութիւն մը բացի խմբագրատան մէջ: Հետագայ օրերուն ու շաբաթներուն նոյն հետազօտութիւնը կատարուեցաւ Պուրճ Համուտի ու գիւղի գրադարաններուն ու դարակներուն մէջ:

Ապարդիւն:

Յուսարեկ մարդոց պէս սկսայ լղլւեր փայփայել նոյնիսկ անդոս տեղեր ու անձերու մօտ: Երեւակայութեանս մէջ տողանցեցին գիր ու գրակա- նութեան հետ կապ ունեցող ինծի մօտիկ բոլոր անձերը, տարեց, տղայ, աղջիկ: Ուրիշներուն գիրք տալու յիմարութիւններ շատ գործած եմ, բայց երբեք չեմ յիշեր, որ ուրիշներուն անտիպ մասունքներ տուած ըլլալու չափ յիմար եղած ըլլայ, ո՛ր մնաց Չարենցի անտիպները, որոնք, իբրեւ այդ դատապարտուած ըլլալով՝ ունէին կրկնակի արժէք: Անոնք, ճիշդ է, վաչե- յած էին հայրենասէր մարդու գորգորոտ խնամքը, կրցած էին խոյս տալ չեկաներու մագիլներէն ու ժամանակի ծանիքներէն, մնացած էին, բայց այդ երկրին մէջ շնչատր կամ անշունչ ունէ էակի սպառնութիւնը հնարա- տր չէ բացարձակ համարել, օր մը մահուան գնով նոյն նշխարները կորուս- տէ փրկած ազնի մարդերը կրնան ուրիշ օր մը իրենց ձեռնարկել ոչըն- չացման գործողութեան, ինչպէս ըրած էին ոչ-պակաս ազնի ուրիշներ նոյնիման Չարենցի միւս ձեռագիրներուն ու Բակունցի, Թորթկենցի եւ Բախտակից ուրիշներու թուղթերուն առիթով, մորճ ու մանգաղի սահ- մը կենցուցիչ սպառնալիքներուն տակ: Նման անդրադարձները աւելի անդարմանելի կը դարձնեն սահմանը անցնողներուն կորուստը, աւելի անքստելի՝ իմ մեղքս:

— Ինչո՞ւ պահ դիրք ու հրատարակութեան չտուիր, — կ'ըսէ ինծի սատա- նայ մը, — ինչո՞ւ:

Պատմութիւն մըն ալ այդ ինչուին անպատասխան մնալու ստիպումն է:

— Խնայելու համար նոյն թուղթերուն հսկողութիւնը ստանձնած հոգիներուն, — կ'ըսէ ուրիշ դեւ մը:

Անշո՛ւշտ: Կարմիր կայսրութեան հայաստանեան թեւի բարակները ծանօթ էին հարկաւ, թէ որո՞ւ կամ որո՞նց յանձնուած է այդ թուղթերուն անտիկութեան պաշտպանութիւնը եւ ի լուր արտասահմանի մէջ անոնց տպագրուած նմոշներուն, պիտի ձեռնարկէին ծանօթ հարցաքննութիւն- ներուն:

- Ո՞վ մեքենագրեց այդ անտիպները:
- Որո՞ւն յանձնուեցան մեքենագիր օրինակները:
- Ինչո՞ւ այդ հասցէին յղուեցան:
- Ո՞վ սահմանէն անցուց զանոնք:
- Եւ ի՞նչ մտքով, ի՞նչ յանձնարարութեամբ:

Կրնային վար դրուած դժբախտին ուղղել բոլոր այդ հարցումները, անցնիլ աւելի առաջ այդ բարակները, «նստեցնել», արտրել, անհետա- ցընել: Պարզագոյն համարումներու հիմամբ տեղի ունեցած էին նման բեմադրութիւններ: Չարենցի անտիպները կրնային հիմք տալ աւելի անո- ղոք վերաբերումներու: Այո՞: Մենք՝ ազատ աշխարհի ազատներս ձեռով մը դարձած էինք անազատներուն պէս, իրենց հաշուոյն, իրենց համար հաշուենկատ, զգոյշ, վերապահ: Չըլլա՛յ որ մէկուն տաղտուկ պատճա- ռենք, վնաս, պատճառ դատնանք պաշտօնէ արձակումներու, մե՞նք՝ ազատ աշխարհի անազատներս:

*Երբեք չի եղել այսքան միայնակ
Մարդը իր կեանքում եւ շրջապատում...*

Երբ սպառեցան գիրքերը թղթատելու միջոցներս եւ աւարտեցաւ

տրամադրելի դարակները խուզարկելու գործը, յետին յոյսի մը յոյս կատարող մարդու մը պէս այցելեցի կամ մօտս կանչեցի գրական խմբակին տղաքն ու աղջիկները ու հիշուցի նոյն հարցումը.

—Սարգիս, յուր ունի՞ս արդեօք, թէ վերջին անգամ ո՞ր դրի Հալաւտանէն եկած չարեանցեան անտիպները:

—Ոչ:

—Քնար, դո՞ւն: —Ոչ:

—Յարութիւն, դո՞ւն: —Ոչ:

—Նազ, դո՞ւն: —Ոչ:

—Անի, դո՞ւն: —Ոչ:

—Պետ, դո՞ւն: —Ոչ:

—Էլօ, դո՞ւն: —Ոչ:

—Խոսրով, դո՞ւն: —Ոչ:

—Ազնիւ, դո՞ւն: —Ոչ:

Ամէնքը՝ ոչ: Ամէնքը ապշահար, բիրերուն՝ մեղադրանք: Ինչպէ՞ս անմիջապէս չէի մտածած մեքենագրել տալ եւ ունենալ անոնց կրկնօրինակները: Ինչպէ՞ս:

*

**

145-2808

Այս փնտրտուքներուն, կասկածներուն, դատաւիճակներուն, աստուանքներուն ու յուսաբեկութիւններուն հետ յաճախ կը պատկերանային ինծի Հայաստանէն հոս հասած անոնց առընչուող մանրամասնութիւնները:

Յետմիջօրէ մըն էր, Համրայէն Ռաթուաթ փողոցի մեր խմբագրատունը դարձին, յարկաբաժինին հիւրընկալի պաշտօնը վարող Տիկին Մաթիլտ գորշ պահարան մը յանձնեց ինծի, վրան՝ հագիւ ընթեռնելի անոնս, ներսիս՝ եօթը մեծադիր էջերու վրայ եւ թիւով նրկու անգամ եօթը երկարաշունչ ու կարճաօտ անստորագիր բանաստեղծութիւններ, որոնք անցած էին Հայաստանի մէջ գործածուող մէկ գրամեքենայէն եւ ուղղաօրում Արեղեանական «սխալերէնով»:

Հարկ չեղաւ ենթացողութեանց դիմելու, առաջին տողէն անգամ բացայայտ էր անոնց հեղինակը, — Եղիշէ Չարենց:

Տիկին Մաթիլտ յայտնեց, որ պահարանը իրեն յանձնած էր մանկամարդ աղջիկ մը, ուսանողու հի՛ Հայաստանի համալսարանի բանասիրական ճիւղէն, որ անունը չէր տուած, բայց խոստացած էր դարձեալ հանդիպիլ ու պարզել իր յանձնառութեան հանգամանքները: Ուսանողու հի՛ն զուր սպասել տուաւ իրեն: Հանդիպումները դիւրութեամբ տեղի չէին ունենար այն օրերուն, որովհետեւ ոչ ոք կրնար ճշդել, թէ ռումբերը ե՞րբ եւ ո՞ր կը պայթէին եւ ազատ արձակագէները ո՞ր որջէն կը կատարէին իրենց արիւնոտ հունձքը:

Անտիպներուն անտիպութիւնը, իբրեւ այդ, իմ կարգիս հաստատելու համար՝ գիշերը հետս տուն տարի թողորը ու անոնց կողքին փռեցի յիսուանական թուականներու կէտերէն ասդին յոյս տեսած «հսկայ պրետ»ին երկերը եւ յատուկ թղթածրարէն անջատեցի հայրենի մամուլին այն թիւերը, որոնք նոր յայտնաբերուած բանաստեղծութիւններէն նմոշներ հիւրըն-

կալած էին: Նոյն գիշերը եւ յաջորդ օրերուն ահագին ժամանակ յատկաց-
 ւեցան քաղղատական աշխատանքներուն: Անձնաօթ ուսանողութիւն
 բերածներէն որեւէ մէկուն հետքը չկար նախօրօք մամուլի էջերուն երե-
 ցածներուն մէջ ու դժուար էր երեւակայել, որ տիրող համակարգին տակ
 երբեւիցէ թոյլատրուէր անոնց անխաթար հրատարակութիւնը: Խիստ
 էին կարմիր լուծին մասին կատարուած գնահատականները, միլիոններ
 հնձած ճիւղին մասին՝ աւելի՛ խիստ, եւ ճիւղին ու անոր մակաւոր տակ
 հազարապատկուած բռնութիւնը լորձնաշուրթն փառաբանող պատեհա-
 պաշտներուն հասցէին ըսուած էին խիստէն աւելի ծանր բաներ՝ մահացո՛ւ:
 Կրկին ու կրկին անգամ կարդալէ, համեմատելէ, առանձին բառերը
 հոտուղտալէ ետք, քանաստեղծութիւններուն տրցակը տեղաւորած էի այն
 օրերուն ձեռքս նոր անցած ու իմ խոր համարումը վայլող դէմքերէն՝ Ալ-
 պէր Քամիի, Սէնթ Էկզիսիերիի, Սարթըրի, Մալրոյի եւ սերնդակից միւս
 փոթորկալոյզներուն մասին հրապուրիչ մտածումներ արձանագրած
 Անտրէ Մորուայի մատենան մէջ, որ հիմա չկար ու չկար, ափսո՛ս...

*
 **

Այս կորուստներուն առաջացուցած կսկիծներուն հետ՝ հետզհետէ
 յիշողութեանս վրայ սկսաւ բռնանալ մօտիկ անցեալին պատահած դէպք
 մը, որուն անդրադարձը, առաջին օրերուն պատճառած դառնութիւննե-
 րէն ետք, ժպիտներու միայն ծնունդ կու տար՝

— Համրայի մեր բնակարանին «գրասեան» կապուած պատմութիւնը:
 Ատիկա այն շրջանին էր, երբ գործերը երկար ժամանակի վրայ մնացին
 մտնալ կէտերու վրայ, դպրոցները՝ փակ, ճամբաները՝ գոց: Իրենց բնա-
 կարաններէն հեռացած ու աւելի ապահով կարծուած թաղեր կամ լեռնային
 շրջանները ապաստանած շատ մը ընտանիքներու պէս մենք ալ տարտղը-
 նուած կեանք մը քաջքշեցինք: Տիկինը եւ պզտիկները գիւղ քարձրացան,
 եւ անցաւ Պուրճ Համուտ, իսկ Համրայի մեր բնակարանին վրայ առեն-ա-
 տեն այք մը նետելու բարեկամական պարտք մը յանձն առաւ մեր հա-
 մագիւղացիներէն Ջաքարը, որ ստանձնած էր մօտիկը գտնուող հինգյար-
 կանի շէնքի մը ապահովութեան հսկելու պաշտօնը:

Յետմիջօրէի մը հնչեց Պուրճ Համուտի հեռաձայնը: Ինքն էր, Ջաքարը,
 որ հեռասպառ կը յայտնէր, թէ մեր տունը մտած են չորս երիտասարդներ,
 որոնք կը սպասան պարպել առարկաները եւ ուրիշներ բնակեցնել հոն,
 եթէ մեզմէ մէկը անմիջապէս չներկայանայ ու չհաստատէ մեր
 ներկայութիւնը Լիբանանի տարածքին:

— Այսօր կարելի չէ այլեւս, սպասէ ինձի վաղը առտու,— ըսի նոյնպէս
 շնչակտոր:

— Ոչ, դուն մի՛ գար,— ըսաւ Ջաքար կտրուկ:

— Ինչո՞ւ եւ պիտի չգամ, ի՞նչ կայ,— բացագանչեցի ջղային:

Պարզեց, որ մայրաքաղաքի արեւելեան եւ արեւմտեան մասերը իրարու
 միացնող Պարպիրի կամուրջը շատ փտանգաւոր դարձած է վերջին քսան-
 չորս ժամերուն, ազատ արձակագէտները դուր ու դադար չունին, սպան-
 եալներ կան, վիրատրներ: Եւ յետոյ...

— Եւ յետո՞յ...
 — Դուրը խախտելով ներս մտած անձերէն երկուքը արաբերէն կը խօ-

սէին թէ եւ, բայց արարներ շտուեցան ինծի: Դուք մի գար: Թող Աղանին ու եղբայրը Ալէյ-Արամուն գիծով գան ու անմիջապէս հանդիպին ինծի: Գիշերը, ուշ ատեն, կրկին Ռնչնց Քեռածայնը: Նորէն Զաքարն էր: Ըսաւ, որ Արամուն-Ալէյ ճամբով Այնճար գացող ծանօթի մը միջոցով լուր ճամբած է արդէն Տիկիհին եւ կը յուսայ, որ վաղը կամ յաջորդ օրը եղբօրը Քեռ կը հասնին ու կը գտնեն զինք:

Բայց ինչո՞ւ ես պիտի չերթայի, ի՞նչ կար: Ո՛չ անձնական թշնամի ու-նէի, ոչ ալ Լիբանանեան տազնապի առաջին այդ տարիներուն հաւաքա-բար անբաղձալի կը համարուէինք:

Մղձաւանջային գիշերէ մը ետք, կէս-քուն կէս-արթուն վիճակով վաղ առաւօտեան իջայ վար եւ ուղղուեցայ դէպի Հայաշէնի մեր ակումբը, որ երկու մասի բաժնուած մայրաքաղաքի երթեւեկին վրայ հսկիչ նշանակած էր դէպքերու նկարագիրին եւ կողմերու հոգեբանական վայրկեաններուն քաջածանօթ երիտասարդ մը, ընկեր Կորիւնը: Ան էր, որ Արեւմտեան Պէյրութ մեկնելու ուղղութեամբ արտօնութիւն կու տար կամ կ'արգիլէր անոնց անցնիլ Պարպիթի «մահուան կամուրջէն»:

- Յայտնեցի տրամադրութիւնս:
- Այսօ՞ր, — զարմացաւ ընկերը:
- Հիմա:
- Անկարելի է:
- Օտար տարրեր մեր տունը մտնել են: Երթա՞մ նայիմ ինչ է:
- Զե՞մ ձգե՞ր, — յամառեցաւ ընկեր Կորիւն, — եթէ նոյնիսկ հրոյ ճարակ դարձած ըլլայ անհկա:

Հոն աւելի մանրամասնօրէն պատմեցին, որ գիշերը ազատ արձակա-զէնները շրջանին մէջ մեծ եռանդ ցուցաբերած են, սպանեալներ եղած էին, վիրաւորներ կային եւ կողմերուն փամփուշտները կը շարունակէին սուլելէն խաչածնել զիրար օդին մէջ:

- Զե՞ս լսե՞ր: Հիմա ամէն բան աժանցած է, մարդը՝ ամէնէն աժանը:
- Գլխիկոր հետացայ:
- Յետմիջօրէին նորէն բարձրացայ Հայաշէնի ակումբ:
- Ընկեր Կորիւն...
- Նստէ սուրճ մը առ եւ այսօր մոռցիր միւս կողմը անցնելու տրամադ-րութիւնդ:

Օրը իրիկուն չեղաւ: Գիշերը առտու չեղաւ: Մայրաքաղաքի բոլոր կողմերէն կը լսուէին ռումբերու ու հրացանածօրութեան ձայներ: Ամէն ժամ մարդ կը մեռնէր, վիրաւորներ կը հոնդային փողոցներուն ու հիւանդանոց-ներուն մէջ, ակնթարթի մը մէջ տունը մոխիրի կը վերածուէին, վաճա-ռատները փուլ կու գալին, տեղահանուածներ կը խուժէին մէկ շրջա-նէն միւսը:

Համեմատութիւնը չնչին բանի մը կը վերածէր մեր բնակարանին պա-րագան, որ դեռ բոլորովին կորսուած անգամ չէր կրնար համարուիլ, Զաքարը հոն էր, Մուհամմէտը՝ թիկունքին: Արեւմտեան շրջանին մէջ մեր հատուածին կեանքին ու ինչքերուն ապահովութեան հսկող ակումբի տղաքը կային, բայց հնարաւոր չէր անտարբեր մնալ, տուն էր ի վերջոյ, տարիներու վրայ կազմուած ու արդէն օճախ դարձած նուիրական անկիւն, հազար դժուարութիւններով գնուած, այլ դարձեալ գնելի իրերու կարգին՝ անգնելի, անկրկնելի նշխարներու սրբարան...
digitised by A.R.A.R.@

Յաջորդ օրը, վաղ առաւօտեան հնչեց հետաձայնը:
 Տիկինն ու եղբայրը Ալէյ-Արամու-Օղակայան գիծով արդէն հասած էին Համրա ու ներկայացած Ջաքարին: Չափով մը թեթեւցաւ մտատանջութիւնս: Համարում ու վստահութիւն ներշնչող բնատրոթեամբ օժտեալ Ջաքարը գիշերը գտած էր Մուհամէտը եւ կը կարծէր, թէ պիտի կարենայ շուտով բարոջ լուծում մը տալ ստեղծուած կնճիտին:

Իրիկուան դէմ լուր հասաւ ինձի, թէ պաշտօնական երկու գրասենեակներ ստորագրած են, որ մեր բնակարանը մեզի կը պատկանի, բայց երկու ուրիշ եւ անկի հեղինակաւոր գրասենեակներ, մեր տունը մեզի շնորհելէ առաջ, իրենք եւս պէտք է ստուգումներ կատարեն:

Հետաձայնները բացուեցան ու գոցուեցան անընդհատ եւ չորրորդ օրը հաղորդուեցաւ ինձի, որ գրասենեկային քաւարանները վերջ գտած են եւ կնքուած տան նոր բանալին յանձնուած է մեզի:

Շարաթաւերջին Տիկինը եւ եղբայրը Ալէյ-Արամու գիծով եւ եւ Ֆարաշ-Այուր Սիմանի բարձունքները կտրելով հանդիպեցանք իրարու գիւղը, ուր պարզուեցաւ ինձի այդ իրարանցումին ամփոփումը: Դուռը չարչարելով ներս մտած եւ ապա զայն կնքելով դուրս ելած անձերը, ըստ երեւոյթին, դրկուած էին յատուկ առաքելութեամբ, վնասարար հրոսակներ չէին, բայց բոլորովին պարսպ ձեռքով ալ չէին ուզած դուրս գալ: Տարած էին ոչ-անփոխարինելի իրեր, փոքրերու հասողութեւն հետո պահուած բիրտեղեայ գեղօրներ, դեռ իրենց փայլը պահած ձմեռնային զգեստներ, մանկական խաղալիքներ, պատէն կախուած Մարոյեանի հետ միասին առնուած նկար մը եւ դեռ իրենց փաթաթներուն մէջ գտնուող «Լարուս» համայնագիտարանի առաջին երեք հատորները: Տարուած այս իրերէն զատ, միակ վնասը պահարաններուն ու գրադարաններու փարի յարկերուն երկաթեայ գործիքներով կատարուած փճացումն էր: Կարելի չէրաւ գուշակել, թէ ի՞նչ փնտրած էին անոնց մէջ: Երեւի ոսկի, ոսկեղէն... Երեւի՞...

Վերջինս մը պղտորեց միտքս եւ սկսաւ ներքէ գիւ փճացած դարակներուն եւ Չարենցի ձեռագիրներուն անհետացման մէջ կասկի մը կասկածը: «Լարուս»-ի շարքը՝ այո, կրնար շահեկանութիւն մը ներկայացնել «Ներխուժողներուն», ոչ անոր չափ շահեկան, բայց մեծարժէք բաւական թիւով գործեր մնացած էին անհայելի, հոն էր Շեքսպիրը, Պօտլերը հոն էր, Տանթէն, Էտկար Ալէն Փոն, Ռենպոն, Քամիւն, Մայրոն, Գազանձագիրը՝ պատկերագարդ, գունագեղ, լաթակազմ, հրապուրիչ ուրիշներ: Ամէնքը իրենց տեղը, միակ բացական՝ Անտրէ Մորուայի հատորը, կանխող ամիսներուն ամէնէն անկի բացուած ու գոցուած յանկուցիչ մատնանը, եւ անոր հետ՝ Չարենցի մեքենագիր անտիպները...

Պահ մը մոռցայ աղջիկները, տղաքը, ամսագիրին շուրջ խմբուած գրողները, գրաւէրները, մոռցայ յիմար յիշողութեանս ուղղած ծանր մեղադրանքներս ու անձնատուր եղայ կասկածիս, որ սկսաւ անկի ճիւղադրուիլ ու դառնալ անկի ներացուցիչ: Տագնապի ու ակնկոծումներու այդ բուռըն պահուն լոյսի շող մը ծագեցաւ մտքիս, լոյսի նշոյլ մը, անդրադարձայ, որ այս մասին կրնայ հետապնդումներ կատարել միայն Սարգիսը, այդ տարիներուն պաղեստինցի նշանաւոր բանաստեղծ Մահմուտ Տարուիչին հետ հաստատած իր բարեկամութեամբ:

Սարգիսը մօտս չէր այդ պահուն: Նոր հեռացած էր ուսուցչական ասպարեզէն ու աշխատանքի կանչուած «Ազդակ»ի մէջ, Արեւմտեան Պէլլուր, նոյն օրերուն պաղեստինցիներու ազդեցութեան գօտիին մէջ:

Յիշեալ կապերէն ծնունդ առած յոյսը մտասելոտմ դարձաւ մէջս:

Զարկի օրաթերթին հեռաձայնին թիւը: Բացատրեցի միտքս: Ըսի, որ Մահմուտ Տարուիչը կրնայ վճռական բան մը ըսել այս մասին: Տունը մտնողները չեն կրնար պատահական մարդիկ եղած ըլլալ: Պատահական մարդերը չեն կրնար ուրիշներու բնակարանները ներխուժել, ապա դուռները կնքելով մեկնիլ: Գրասենեակի մը յանձնարարութիւնը կատարած են անպայման անոնք:

— Հեռաձայնային կապերով մի բաւարարուիր,— աւելցուցի,— ժամանակ ճարտ ու անձամբ հանդիպէ իրեն, տունը, ճաշարան մը, սրճարան մը, ո՛ր որ կրնաս, ժամանակ ու միջոց մի խնայել, աճապարէ՛...

28 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1976

Երեք ամիսներու վրայ երկարած Չարենցի անտիպներուն աղընչուող այս պատմութեան ընթացքին քանիցս խուզարկուեցան արդէն ինչատակ-ւած չորս հասանական վկայերը ու անոնց հետ, ադօտ յոյսերու կառչած՝ թերեւս քառասուն հոգիներու հետ խօսք բացուեցաւ անոնց մասին:

Պուրճ Համուտի պզտիկ տան խոհանոցին կողմը գետնորած տխուհի վրայ երկնցած՝ նոյն կորուստին մասին կը մտածէի, երբ աստիճաններուն վրայ լսուեցան Սարգիսին ծանօթ ոտնաձայները:

Չշարժեցալ տեղէս:

Կանգնեցաւ դիմացս:

Կը փալկիւնէի աչքերը: Հարցուց խնդաւան.

— Նոր Տարուան առիթով ի՞նչ նուէր ընեմ քեզի, որ գոհ մնաս:

Ժպտելէն խուզարկեցի աչքերը:

Չսպասեց պատասխանին:

Երկարեց Չարենցի անտիպներուն տրցակը:

Անակնկալէն կարծես սիրտս պիտի կանգ առնէր:

Պատմեց անոնց ձեռքբերման ողիսակաւը:

Բանաստեղծ Մահմուտ Տարուիչի ստեղծած բարենպաստ մթնոլորտին մէջ, անոր կուսակցական բարեկամը, Լիբանանի երբեմնի աշխարհի գեղեցկուհի Եորճիմայի ամուսինը՝ Ապու Հասան, հեռաձայնով մը կ'առաջարկէ Սարգիսին անմիջապէս հանդիպիլ իրեն պաղեստինեան Մարպա գաղթականացանը, եւ ինք, առանց ժամանակ կորսնցնելու՝ կ'ելլէ ճամբայ: Գաղթականացի մուտքէն մինչեւ հիւրընկալին գրասենեակը վեց տարբեր կէտերու վրայ կ'ենթարկուի մանրակրկիտ խուզարկութեան, մէկ կէտէն միւսին ճամբան բանալէ առաջ՝ կը հաստատուին հեռաձայնային ներքին կապեր, երկրի մի հարցումներ կ'ուղղուին իրեն, կու տայ անորոշ պատասխաններ: Պահ մը կը կորսնցնէ խաղաղութիւնը, կասկածներ կը մտնեն սրտին, թակարդը ինկած ըլլալու վախեր կը սողոսկին երակներուն եւ ազատ շունչ կ'առնէ միայն այն ատեն, երբ դէմ-յանդիման կու գայ Ապու Հասանին: Ողջագործութեամբ: Սարէն-ձորէն խօսք: Մուրճի սպասարկութիւն, որմէ ետք՝

—Նայէ՛, քարեկամ,—կ'ըսէ հիւրընկալը՝ դիմացի սենեակը ցոյց տալով,—մեզի հասած թուղթերը հող կուտակուած են, եթէ այդ դէպիմ մէջ գտնես փնտռածդ՝ լա՛ւ, այլապէս մեզի յոյս մի կապեր:

Պայմանագիրներու, մուրհակներու, ստացագիրներու, նամակային էջերու, արաբերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, հայերէն նոթերու ու յանձնարարութիւններու հսկայ դէզի մը մէջ՝ Սարգիս կը սկսի յուսահատական խուզարկութիւնը: Բաւական ժամանակ վատնելէ ետք անշահ թուղթերու ստուգման, յանկարծ... «գտա՛յ» կը բացագանչէ ու կը շտապէ հիւրընկալին մօտ եւ տրցակը կը դնէ անոր սեղանին: Գիտին արաջացուցած ոգևորութիւնը կը սրէ յեղափոխականին հետաքրքրութիւնը:

—Քառասուն տարինէր արաջ, Երեւանի բանտին մէջ մեռած բանաստեղծի մը անտիպ բանաստեղծութիւններէն շարք մըն է,—կ'ըլլայ բացատրութիւնը:

- Ասով կրնա՛մ հաճոյք պատճառել քեզի:
- Անհունօրէն:
- Երթաս բարով:

Պատմութիւնը անհաւատալի թուեցա ինծի, բայց փաստը անհերքելի էր: Անտիպները ավերուս մէջ էին:

Կը կարծէի, որ եթէ վերագտնեմ այս թուղթերը, եղած տեղս ու քսանչորս ժամերու վրայ պիտի քնանամ միակատոր խաղաղութեամբ:

Այդպէս չեղաւ:
Ուշ գիշերին, ես ինձմէ վրէժ լուծելու կիրքով, սկսայ մեքենագրելու աշխատանքը...

ՊՕՂՈՍ ՄՆԱԳԵԱՆ

Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՀԱՌԱՉԱՆՔ

*Եկաւ Յովհաննէսը. ո՛չ ուտում էր եւ ոչ խմում.
եւ ասացին՝ նրա մէջ զեւ կայ.
Եկաւ Մարգու Որդին. ուտում է եւ խմում. եւ
ասում են՝ ահա ուտող եւ խմող մարդ,
բարեկամ՝ մաքսաւորների եւ մեղաւորների. բայց
իմաստութիւնը արդարացուեց իր զործադրողների կողմից:
ՄԱՏԹՒՈՍ 11, 18-19*

Ա. ՄԻ ԿԱԹԻԼ ԱՐՅՈՒՆՔ

Երկնքից փլուած Հեղեղի նման
Իջնում էի ես՝ վայրի, սրընթաց...
Քանդելով ամէն պատնէշ ու սահման՝
Գաճալիծում էի Անդունդները բաց:—

Որ Վիշապի պէս՝ աչքը կիսախուփ,
Մէջքին յոյլ փռուած՝ Աշխարհն էր լուծ...
Եւ որովայնում նրա անյագուրդ
Մարդկային կեանքի ճահիճն էր ետում:

Ձեռքիս շառաչուն կայծակը Երգի՝
Գրոհեցի եւ ճակատը նրա...
Ուժ էր առնում նա իմ ամէն զարկից.
Բեկում էր քիչ-քիչ բազուկս անահ:

Եւ Հողը յոգնած էլ չէր պահում ինձ.
Հոգիս բզկտուած՝ Ամօթն էր այրում...
Երկու անեղ Սար՝ երկու կողմերից
Փակեցին անդարձ ինձ մութ Բարայրում:

Եւ եկան դարեր՝ Երազով պայծառ.
Ծնծացին նորոգ Անդունդ ու Բարձունք...
Եւ միայն Աստծոյ անթուն կույն ի վար
Քարացել էր լուռ մի կաթիլ Արցունք:

Բ. ՄԻ ՀԷՔ ՇԻՐՄԱՔԱՐ

Մութ Մառախուղ էր իջել մի անհուն՝
 Երկինք ու Երկիր պատել անթափանց...
 Հոգիներ էին յածում խաւարում՝
 Որոնելով զուր ոգեղեն մի Գանձ:

Խոնուած անյոյս Փակ Դրան առաջ՝
 Բողոքում էին, բախում մոլեգին...
 Մեղքերն Աշխարհի ուտրին առած՝
 Անհծում իրենց Բախտը անմեկին:

Յայտնուեցի ես՝ Երգով իմ արդար-
 Ու ողջոյն տուի նրանց առանձին...
 Փոյթ-տարակուսած նայեցին իրար-
 Եւ գլուխները լուռ խոնարհեցին:

Համր Լոռիքին իջաւ քարի պէս-
 Ու նստեց ծանր իմ յոգնած սրտին...
 Նայում էին պիշ նրանք անհասթեր՝
 Մնալով յատուած Բանի Աւարտին:

Ու մինչ իմ Երգը՝ իմ հոգու նման,
 Դեպի Երկինք էր վերանում պայծառ...
 Բոնեցին նրանք յետդարձի ճամբան՝
 Թողնելով հեռում մի հէք Օիրմաքար:

Գ. ԻՄ ԵՐԳԸ

Յայտնուեցի ես՝ Խոստումով վերին՝
 Կենաց սրբազան Երգն անտելու...
 Որսաց Աշխարհն ինձ՝ խորհրդով մթին՝
 Բանտելով մարմնում Ստրուկի հլու:

Կարիքով՝ շղթայ իմ Հոգուն զարկած-
 Կաշկանդած Միտքս տենդերով Կոռի՝
 Քշեց ինձ անյայտ ճամբէքով մորկած
 Դեպի մութ հեռուն ճակատագրի:

Ասես դանակի շեղքի վրայ բաց՝
 Քայլեցի անվերջ եզրով Անդրդի...
 Ամէն ակնթարթ Անկման մատնուած՝
 Թուաց, թէ հիմա Կեանքս կը ցնդի:

Խորշում մի յետին իմ Երզն յանկարծ՝
 Ցայտելով Աղբիւր՝ կարկաջեց զնզուն...
 Ապտակեց դէմքիս Աշխարհն առագնած՝
 Պատաստտելով Մարմինս անքուն:

Մեկուսի քաշուած՝ Հոգիս տանջահար
 Նայում էր անխօս՝ տխրութեամբ անհուն...
 Լալիս էր Երզն իմ Աշխարհի համար.
 Զի նա չգիտեր, թէ ինչ է անում:

Դ. ԵՐԿՐԻ ԻՇԽԱՆԸ

Գամոյկից Աստուծոյ մի ճեստ Հրեշտակ՝
 Որպէս ստուերը Սուրացող Հրի,
 Գամալիծեց ցած՝ Անդունդն անյատակ.
 Եւ դարձաւ անպարտ Իշխանը Երկրի:

Դեպի չորս ծագեր արշաւեց նա յաղթ՝
 Խոնարհեց իրեն Երկինք, Ծով ու Հող.
 Կոփեց Աշտարակ՝ աստղերին հասնող՝
 Որպէս իր Փառքի պատուանդանն անխախտ:

Եւ Սէր ու Հաւատ, Միտք ու Երազանք
 Բաժանեց, խառնեց, հանեց իրար դէմ...
 Հաւաքեց Ողջը իր մականի տակ.
 Եւ իշխեց, ինչպէս իշխում էր իրեն:

Կառուցեց նորոգ Պարտեզ Եղեմի.
 Եւ կարգեց իրեն ընդոծին Աստուած...
 Դիպաւ ականջին իմ Երզն յանկարծ՝
 Որ իր Անկումն էր ողջում վաղեմի:

Խոցեց ինձ սարսած սրով Հատուցման՝
 Որ Երկրից ի սպառ Ամօթն իր սրբեր...
 Ինչ ստեղծել էր՝ կործանեց համայն.
 Իմ Երզն մոխրից մորմոքում է դեռ:

Ե. ՓԱՌՐԸ

Տիեզերական անդուռ կրկեսում.
 Չարի ու Բարու կամարների տակ.
 Ոգու եւ Մարմնի մրցամանակում
 Խաղում էր Փառքը՝ որպէս Խեղկատակ:

Իբրեւ Ցատերծի ցնդող գոլորշին՝
 Պատրում էր ձեւեր՝ Հաւատ, Ցոյս ու Սէր...
 Կայսրիճն առնում՝ տալիս Ամբոխիճ.
 Ամբոխիճն առնում՝ տալիս էր Կայսեր:

Ժամանակները խառնում իրարու՝
 Մնում էր ինքը ժամանակից դուրս...
 Մերթ իբրեւ Երազ՝ խուսափում Ռեռու.
 Մերթ խցում՝ իբրեւ Դաւ, Յաւ ու Կորուստ:

Աղմուկ ու Քրքիջ կարգած ուղեկից՝
 Գրում էր նա Երգ՝ ճուրիտում Անուն...
 Երբ բոլորելով՝ Ռասաւ Հերթը իճձ,
 Տիրեց Լոռիին յանկարծ մի անճում:

Ափիս մէջ միայն Հոգիս էր տխուր.
 Առաւ, տնտղեց, յետ տուեց իսկոյն...
 Լքեց նա Բեմը՝ գլխիկոր ու յուռ.
 Տուել էի ես իմ Երգը Աստծուն:

Զ. ՀԱԻԱՏԻ ԾՆՈՒՆԴԸ

Խճճում Կեանքի մութ քաղիղներում.
 Երազանքներիս ածիւնը գրկած.
 Մեղուքեան անել սարսափից լկտած՝
 Աւաղում էի Բախտն իմ անճերում:

Ամէնուր Մեղքն էր հսկում դարանած.
 Իմ ամէն քայլին քացում էր մի Վիթ...
 Աշխարհը մաղձ էր՝ Անկապից քամած.
 Կեանքը թանձրաշիթ յորձանք էր Յալի:

Եւ անապատում Ոգու Ռեղձեցեալ
 Ես էի միայն քարձրանում հպարտ՝

Որպէս Գալիքի մի կոյր մահապարտ՝
Արհամարհելով ներկայ ու Անցեալ:

Հոգիս մի անհուն Ծարաւ էր տանջում.
Եւ Տեսիլքների տեղում արթմնի
Լսեցի մի Ջայն, որ ինձ էր կանչում.
Եւ ճակրեց Երգս՝ որպէս Աղանի:

Տեսայ ես նրան՝ խոնարհ, մեկուսի
Ափերով Մահուան գալիս էր հանգիստ...
Բխում էր Ռետքից Աղբիւրը Լոյսի.
Իր խաչը ուսի լուռ տունց նա ինձ:

Է. ՅԻՍՈՒՍ ԲՐԻՍՏՈՍ

Կանչից մի անյայտ զարթնած անմեկին՝
Խաւարի միջով՝ ցուրտ ու անկենդան,
Հոսում էր պղտոր Երթը մարդկային
Դէպի Վայրկեանը Վերին Յայտնութեան:

Մի աներեւոյթ Տեսիլքի նման
Աջն Աստուածային հսկում էր Ռդին...
Քաշում էր Մեղքը վիհը Կործանման.
Ծնկելով՝ մարդիկ կառչեցին Հողին:

Եւ դարձաւ Աստուած ընդունայն մի Ծէւ.
Եկար Դու. տեսան. չճանաչեցին...
Պարզեցիր ձեռքդ, որ ոտքի հանես՝
Թքեցին դէմքիդ ու Քեզ խաչեցին:

Այդպէս էլ ես ես՝ մէկս նրանցից.
Աստուած էիր Դու՝ հետո ու օտար...
Տեսայ ես Քո մէջ յանկարծ ինքս ինձ՝
Մահաչեցի Քեզ՝ դարձար ինձ Երբայր:

Եւ ճեղքեց Երգս Ցաւ ու Երազանք՝
Գէթ հպուի Քո լոյս Յարութեան շողքին...
Մարմինդ եղաւ Քո Մեղքը միակ.
Իմ միակ Մեղքը՝ եղաւ իմ Հոգին:

Ը. ՈՐՍՈՂԸ

Երբ բացունց Լոյսը անզարդ իմ հոգուն՝
Տեսայ Աշխարհը՝ իմ առջեւ փռուած.
Ստուեր մի խաւար՝ ճրա մութ շողջում.
Զոյգ աչքեր փայլուն՝ աչքերիս յառուած:

Երազներ էր նա շարում անհատնում՝
Կեանքի ու Սիրոյ պատկերներ անմերժ...
Ինձ Իշխանութիւն, Փառք էր խոստանում՝
Որ երկրպագեմ եւ իրեն յաներժ:

Թօթափեցի եւ ոտքերիս փռչիւն.
Եւ կտրատեցի կապանքս ըմբոստ...
Վարմ ու որոգայթ քանդեց իմ հոգին՝
Դիմելով դէպի Հեռուն անծանօթ:

Գիշերում անքուն Մենութեան անդարձ,
Իմ խորքում՝ ասեւ ջրհորի հայելում,
Տեսայ եւ ճրա պատկերը յանկարծ՝
Ինձ անթարթ յառուան աչքերը փայլուն:

Իմ հոգին էր նա իմ ձեռքով պղծում՝
Հմայանքներով ամենահնար...
Հառաչանքս լուռ յղեցի Աստծուն.
Եւ Երգի առջեւ ծնկեցի խոնարհ:

Թ. ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Անէութիւնից մրորն Անեղի
Առաքունց Երկիր եւ յորջորջունց Մարդ...
Տրունց ինձ Մարմին մի քստմնեկի.
Եւ մի անհաստատ Հոգի մշտարմատ:

Տենչանքներ թաքուն. Կրքեր ապստամբ.
Պայքար մի՛ փծուն եւ յարախտով...
Երջափակուեցի կոյր Անդարձութեամբ.
Եւ Տարածութեամբ մի ինքնահողով:

Չիմացայ երբեք՝ ի՞նչ եմ եւ եւ ո՞վ.
Ինչո՞ւ է Մահը Կեանքն իմ անդնդել...

Երազ մի անմիտ՝ օծուած խաւարով,
Եւ Միտք աներազ՝ Լոյսին անընտել:

Օրէնքներն անթիւ՝ խուճողոժ, խտուներամ,
Ջեռուների պէս թափուել են վրաս...
Տարապեցի եւ այսպէս ընդունան՝
Մնալով յաւերժ ինքս ինձ անմաս:

Իմ Երգը՝ որպէս ճիշն իմ յուսամատ-
խեղդունց Աշխարհի աղմուկի մէջ բիրտ...
Ստրկութիւնը ընտրեցի Քալարտ՝
Ազատութիւնը միակ ճշմարիտ:

Ժ. ԿԵԱՆՔԸ

Անյայտում անէ Լոյսը կատարեալ
Շողում էր՝ որպէս Երազ ինքնացով-
Եւ անժամանակ, անեղ, անարար՝
Որպէս Բանն Աստծոյ՝ լուսն էր անդորր:

Խաւարն՝ անտարած, անզեղ, անխաթար,
Մտրում էր դէպի Անդունդը անկերպ...
Եւ Քանդիպեցին նրանք տարադէպ-
Ու ծնունց Կեանքը՝ Երրորդն անկատար:

Նիւթեղէն-աննիւթ եւ չար ու քարի՝
Եռաց, փոթորկունց Տարերքներով բիրտ...
Առաւ շողանքը Աստծոյ Քանճարի-
Եւ յորդեց՝ որպէս Բանական Աղբիւր:

Պարզեց նա Ոգու երկինց աստղագարդ-
Եւ սանճախարեց Քառսն անկատում...
Տեւեց Համբոյրը լոկ մի ակնթարթ-
Եւ Լոյս ու Խաւար կորան Անճատում:

Ծնդեց նա անդարձ՝ իմ կեանքի նման-
Թողնելով թափուր Երկիր ու Տիեզերք...
Բոլորած Մահով շրջանն իր Լոճան՝
Դարձաւ առ Աստուած կատարեալ մի Երգ:

ԺԱ. ՄԱՏՆԻՉԸ

Մարդ էր նա, ինչպէս ամէնքն Աշխարհում.
 Լոյսով ընդմիջուած Խաար մարմնաւոր...
 Մերժելով Չարը՝ փարում էր Բարուն.
 Մնում էր Աստուծոն մտքով իր բոլոր:

Տրուեց պատառը Գայթակրութեան.
 Ընդունեց յանկարծ նա հոգով դողդոջ...
 Լոռւմ էր սրկուած պահը Սպասման.
 Մատնութիւնը կար, Մատնիչը՝ դեռ ոչ:

Եւ հրամայեց Հոգեորդը մեծ.
 Բեռն այդ անձերում նա՛ պիտի կրի...
 Եւ նա նրա պէս, ում ինքը մատնեց,
 Պարպեց բաժակը ճակատագրի:

Յախոնճական Օրհնանք ու Նզովք
 Եկան լուռ ի մի՛ վայրկեանում Մահուան...
 Գնուեց Համբոյրով մի ամբողջ Դժոխք.
 Բացուեց Օրհնանքով դուրը Փրկութեան:

Քաշուեց նա անխօս, կախեց ինքն իրեն՝
 Յարած հայեացքը հեռու՝ Խաչելին...
 Դուրս եկաւ այդպէս իմ Կեանքը իմ դէմ.
 Մնաց Երգն իմ լոկ ինձ հաւատարիմ:

ԺԲ. ՓՐԿԻՉԸ

Տեսնում էր նա իր հայեացքով յստակ.
 Աշխարհը՝ գերի Բանասրկուին ճենգ...
 Բռնութեան անեղ կրունկների տակ
 Արդարութիւնը տուպտում է հեք:

Տեսնում էր իրեն՝ ճերմակ Ձին հեծած,
 Սրբում է վայրագ գնդերը Չարի...
 Աշխարհն՝ ազատուած, ինքը՝ յաղթապանծ
 Թագաւոր արդար՝ ճարի-անճարի:

Ուխտեց սրբազան Պաքար մի անբեկ.
 Իր կեանքը՝ ընծայ, ողջակէզ համակ...
 Իր կեանքը՝ ընծայ, ողջակէզ համակ...

Իրաւունքը՝ Սուր, եւ Սուրը՝ Օրէնք.
Կամքն է անխարդախ Հաւատքը միակ:

Իջաւ առաջին Ջարկը շեշտագին.
Յայտեց Արիւնը՝ աղբիւրի պէս տաք...
Կայծակեց ներսը Մարտահին անմեկին.
Ալիքունեց շուրջը Փառքի աղաղակ:

Թուալ ցաւատանց Հառաչ մի անկար
Կրծքից Մայր Հողի՝ Երգով ողբագին...
Մնաց Աշխարհը՝ այնպէս, ինչպէս կար.
Կործանեց նա լոկ անդարձ իր Հոգին:

ԺԳ. ԱՍՏՈՒԱԾ

Անդրաշխարհի դաւերին անգէտ՝
Առայ ակամայ եւ կերպը Մարդու...
Մրրկում էր նիւթի ոսկիանն անհեթեթ՝
Անկայտ մի Անկման նշանն ահարկու:

Կառչած թաւալուող Կաթիլից մի կոյր՝
Դողում էր Կեանքը՝ վախով հանապազ...
Եւ գուրգուրում էր տենչանքով անլուր
Անունը Աստծոյ՝ որպէս սուրբ Երազ:

Թախծում էր Հոգիս անխարատ մի հարց,
Որ կեղեքում էր ինձ ամէն վայրկեան...
Կատարեալն ինչպէ՞ս յղացաւ յանկարծ
Աշխարհն այս յետին՝ թիր ու եղծական:

Կար Մեղքը գուցէ եւ Կեանքից առաջ.
Եւ լինի գուցէ, երբ եւ չլինեմ...
Մեղաւոր-անմեղ հոգին իմ առած՝
Ինչո՞ւ ընկայ ես՝ որ ինչո՞ւ ելնեմ:

Կախումս է յաւերժ թանձր Վարագոյր՝
Կեանքի վրայ իմ՝ անշարժ ու մթին...
Որոնեցի եւ Աստծուն ամէնուր.
Գտայ Երգի մէջ՝ Տիեզերքից անդին:

Ֆրանկֆորթ-1996

ԱՐԱՆԿ ԶՈՎ ՀԱՆՆԻՐՈՒՄ

Վ. ՕՇԱԿԱՆ

ՆՈՐ ԱՐՄԱՏ

ՏԵՍԱՐԱՆ 20

Երեւան, 25 Ապրիլ 1995

Տէրունեաննց հիւրասենեակը: Խոր, լուռ գիշեր է: Կարապետ, գիշերազգեստը փաթեթած մարմնին շուրջ, նստած է բազմոցին ծայրը, հեռաձայնի գործիքին մօտ, լուսամտոփին տակը: Գիրք մը կը կարդայ, մեծ կեդրոնացումով:

Վար կը դնէ գիրքը, կը նայի հեռաձայնին, ոտքի կ'ելլէ դժւարութեամբ, աջին դուռնէն դուրս կ'ելլէ, քիչ ետք ներս կը մըռնէ, ձեռք կ'առնէ գիրքը ու կը պատրաստուի կարդալ՝ երբ հեռաձայնը կը զարնէ: Կը ցնցուի, ակնոցը կ'իջնայ աչքէն, կը վերցընէ ընկալուչը (Արմինէին ձայնը պիտի չլսուի սրահին կողմէ, բայց կը տրուի հոս՝ ընթերցողին տալու համար ամբողջ պատկերը կազմեան):

ԿԱՐ. (ձայնը դողդողուն է)։— Այո...

ԱՐՄ.— Կարօ... Ես եմ, Արմինէն:

ԿԱՐ. (յանկարծ կը շտկուի նստած տեղը, գիրքը վար կ'իջնայ, ձայնը կը պահէ իր դողը, բայց ցած է, մասնաւոր ճիգով)։— Արմինէ, դո՞ւն ես, մէկ վայրկեան սպասէ, սիրելիս, դուրս գոցել: (Ոտքի կ'ելլէ, դէպի դուռ նետուած ատեն կը սայթաքի, սրունքը կը զարնուի սեղանիկին, որ վար կ'իջնայ, բայց աննկատ կ'անցնի, կը գոցէ դուռը, արագ մը, քիչ մը կաղալով ետ տեղը կը հասնի, կը փլի բազմոցին անկիւնը, կը վերցնէ գործիքը): Արմինէ...)

ԱՐՄ.— Առանձի՞ն ես:

ԿԱՐ.— Այո...

ԱՐՄ.— Քեզի աղուր լուր ունի՞մ տալի՞ք...

ԿԱՐ.— Ի՞նչ է, շուտ ըսէ...

ԱՐՄ.— Թռռնիկդ ծնաւ, աչքդ լոյս...

ԿԱՐ.—Օ՞, փառք Աստուծոյ, հագա՛ր փառք... չես կրնար երեսակայել...
 ԿՐՐ:
 ԱՐՄ.—Օրէկ առտու, հիմա ճովս պառկած կը բնանայ:
 ԿԱՐ.—Լա՞ւ է, առտ՞ող է, դո՞ւմ ինչպէս ես:
 ԱՐՄ.—Շատ լաւ: Նայէ, հիւանդանոցը ամուռ կ'ուզէ կոր: Կուզեմ մեծ
 մօրդ անուանը դնել, ի՞նչ կ'ըսես:
 ԿԱՐ.—Ի՞նչ կ'ըսես... շատ-շատ շնորհակալ եմ ատոր համար... մեծ մօրս
 անունը Աղաւնի էր:
 ԱՐՄ.—Իմիցիս ալ անունը Աղաւնի էր:
 ԿԱՐ.—Հէ՛յ կիտի աշխարհ, աս ի՞նչ գուգադիպութիւն է... օ՛հ, Արմի-
 ցե, գիտեա՞ս ինչքան երջանիկ եմ, բնդի համար: Բանի մը պէտք
 ունի՞ս:
 ԱՐՄ.—Ձե, ամէն ինչ ունիմ: Միայն...
 ԿԱՐ.—Այո՞...
 ԱՐՄ.—Կարօ, նշանէն լուր ունի՞ս:
 ԿԱՐ.—Այո, հոս է, տունն է, երէկ եկաւ...
 ԱՐՄ.—Իրա՞ւ... ինչպէ՞ս է:
 ԿԱՐ.—Լաւ է, բայց շատ գէշ վիրաւորուած է աջ սրունքէն: Քիչ մը
 համզի պիտի եռս:
 ԱՐՄ.—Ե՞տքը:
 ԿԱՐ.—Ետքը չեմ գիտեր, գիտես նշանը ինչքան գոց տղայ է, ինքնագը-
 լուխ կ'ապրի, ո՞ւր պիտի երթայ, ի՞նչ պիտի ընէ՛ մարդ չի գիտեր:
 ԱՐՄ.—Կարօ, իրեն լուր կու տա՞ս:
 ԿԱՐ.—Հարկաւ կու տամ... ինքը չի խօսիր մեզի այդ մասին, բայց վըս-
 տահ եմ ամէն վայրկեան լուրի կը սպասէ:
 ԱՐՄ.—Տիկին Մանուշակի՞ն ալ:
 ԿԱՐ.—Հարկաւ, անոր ալ, հիմա կ'արթնցնեն կ'ըսեն... պիտի խնայեմայ
 ուրախութենէն... ամէն վայրկեան այս թէլեֆոնիմ կը սպասէր, եր-
 կու շարաթէ ի վեր: Եկեղեցին մոմ վառեց, ուխտ ըրաւ, ի՞նչ գիտ-
 եամ... ինքզինքէն ելած է... (Լուռ է յանկարծ): Արմի՛նէ՛:
 ԱՐՄ.—Ի՞նչ է:
 ԿԱՐ. (կը տատամսի).—Գիտե՞ս, երեխայիմ Թրասթ Ֆանտը կը սկսի բա-
 ցիլ ծնելուն պէս, բայց պէտք է Սան Տիեկոյի պամֆայիմ լուր տաս:
 ԱՐՄ.—Ամէն թուրքերը ունիմ: Մի մտմար, մէնեղրիմ քարտուղարն էի...
 ԿԱՐ.—Գիտեմ... գիտեմ ամէն թուրքերը ունիս, այդ չէ հարցը: Պէտք է
 երեխայիմ ծննդեան վկայագիրը, հասցէդ, պամֆայիմ անունը ի-
 ռենց տաս, որ ֆանտը սկսի աշխատիլ: Դուն պէտք է ընես, ես
 իրաւունք չունիմ:

Լուռ թիւն:

ԱՐՄ.—Անշուշտ: (Լուռ թիւն): Հիմա՞ պէտք է ատիկա:
 ԿԱՐ.—Հարկաւ, ո՛րքան շուտ՝ այնքան լաւ:

ԱՐՄ. (ըսութիւն).— Լաւ: Քանի մը օրէն կը դրկեմ, բու վրայ վստահութիւն ունիմ:

ԿԱՐ.— Հոյակապ: (Ըսու է): Արմինէ՞:

ԱՐՄ.— Այո՞:

ԿԱՐ. (ըսու է նորէն, վար կ'առնէ երկվայրկեան մը գործիքը ա-կանջէն, նայուածքը անորոշ կէտի մը վրայ).— Ինչպէ՞ս ըսեմ ապիկա ճեղի... Արմինէ, լաւ չէ առողջութիւնս, կը զգամ որ կը կորսնցնեմ կոր աւ կոխը, շատ շուտ, միայն բու սերդ կայ մահ-ւան ու իմ միջեւ, հաւատա՛... որքան քիչնայ մնացած ժամանակս, այնքան կը մեծնայ կոր սերս, կարօտս բու անկեղծ, մաքուր սըր-տիդ համար, գիտցած եղիք, միակ մարդկային էակն ես, որ գիս սիրած ես, որուն հոգիս բացած եմ, ինձի կեանք տուած ես...: Ինչքա՞ն կ'ուզեմ ճեղի անգամ մըն ալ տեսնել... ժամանակս կը հատնի կոր, Արմինէ, ես գիտեմ, աւ քանսերը անգուր է, չսպա-սեր, կ'առնէ կը տամի...:

ԱՐՄ.— Ձե, Կարօ՛, ատանկ մի խօսիր, դեռ շատ պիտի ապրիս...

ԿԱՐ.— Ձե, չէ, ես գիտեմ ինչ կ'ըսեմ... ես կոտորեմ, միջեւ վերջին վայրկեանը պիտի կոտորեմ, քայց այդ չէ... պէտք է ուժ տաւ ինձի, սերդ միայն գիս ոտի կը պահէ, հաւատա՛: Ատոր համար կ'ուզեմ ապրիլ... քայց պէտք է ճեղ տեսնեմ զոնէ մէկ, վերջին անգամ մը...: (Ձայնը կը խորխորի յուզումին տակ, կը մարի...):

Ըսութիւն:

ԱՐՄ.— Կարօ՞: (Պատասխան չկայ: Կարապետ գլուխը աջ ու ձախ կը շարժէ): Մտիկ ըրէ, ճեղի բան մը պիտի ըսեմ: (Շատ մեղմ ձայնով): Եթէ Տիկին Մանուշակին ըսես ճշմարտութիւնը մեր մա-սին, հասկցնես, թէ բան մը չէ եղած մեր մէջ, եթէ սիրտը առնես եւ ուզէ որ գամ՝ ես կու գամ ձեր տունը Աղաւնիին հետ:

ԿԱՐ. (չշատ է պահ մը, կը շտկուի նստած տեղը, կեանք կու գայ դէմքին վրայ երկվայրկեան մը, յետոյ նորէն կը սըմ-քի).— Բայց ինչպէ՞ս պիտի ըսեմ, Արմինէ, մեր գաղտնիքն է ատի-կա... ինչպէ՞ս պիտի հաշտուի, սիրտը առնեմ... չ'ըլլար, անկարելի է... Մանուշակին համար մահ է ատիկա, բնաւ չի ներեր ինձի...:

ԱՐՄ.— Դուն կ'իմո՞ չես ճանչնար, Կարօ:

ԿԱՐ.— Երեսուն տարի միասին ապրիլ ու չճանչնա՞լ... քայց ինչպէ՞ս ա-տանկ բան մը կ'ըսուի, Արմինէ...:

ԱՐՄ.— Թոռնիկին խաթեր ան կը ներէ ճեղի:

ԿԱՐ. (կը վարանի խօսելէ առաջ).— Այո, թոռնիկին սիրոյն կը ներէ...

ԱՐՄ.— Դուն քաջութիւնը ունի՞ս խոստովանելու, Կարօ:

ԿԱՐ.— Հարկաւ ունիմ... տունը կրնայ դժոխքի վերածուիլ, քայց ճեղի տեսնելու սիրոյն՝ այո, կ'ըսեմ ճշմարտութիւնը... կեանքէն ինձի ուրիշ ի՞նչ մնաց որ:

Լուսթիւն:

ԱՐՄ.— Կարօ՞:
 ԿԱՐ. *(Կեանք եկած է վրան հիմա)*.— Այո, ճանիկս:
 ԱՐՄ.— Նշանը երթայ, վերջը կու գամ:
 ԿԱՐ.— Ինչպէս որ կ'ուզես... Էն շատ՝ շարաթէ մը կը մեկնի... արդէն ան տուն-տեղ ըլլալու բնաւ միտք չունի:
 ԱՐՄ.— Գիտեմ ասիկա: *(Լուս է)*: Բնաւ բեզի չէ քաշեր ատոր մէջ:
 ԿԱՐ.— Այո... երանի լաւ կողմերս էիջ մը աւելի քաշեր:
 ԱՐՄ.— Կարօ, հիմա գոցեմ ասիկա: Տասը օրէն մորէն կը բանամ, կը՝
 ցայիմէ:
 ԿԱՐ.— Լաւ, տասը օրէն:
 ԱՐՄ.— Գիշեր բարի, Կարօ, քեզ միշտ պիտի սիրեմ, ինչ ալ ըլլայ մէ:
 ԿԱՐ.— Գիշեր բարի, սիրելիս, կեանքիս գանձն ես...: Գիշեր բարի...

Լոյսը կը մեղմանայ: Կարապետ զգուշութեամբ ետ տեղը կը դնէ հեռաձայնի դորժիքը, կը կուծնի բազմոցի կունակին, աչքերը առաստաղին: Յետոյ ոտքի կ'ելլէ, ուրախ ու կորովի կը կայնի սենեակին մէջտեղը, շուրջը կը նայի, կը պրկուի, վայրկեան մը նայուածքը կը պշնի անորոշ կէտի մը վրայ, ժամացոյցին կը նայի եւ արագ, թեթեւ քայլերով կը մտնէ խորքի դուռնէն ներս:

Վարագուրը կը գոցուի:

ՏԵՍԱԲԱՆ 21

Սրկուշաբթի, 1 Մայիս 1995

*Տէրունեաննց հիւրասենեակն է, կէսօրէ ետք: Կարապետ նստեր է բազմոցին ծայրը, տունի հագուստով ու դիրք մը կը կարդայ: Հիմա վար կը դնէ դիրքը, միտքը ուրիշ տեղեր կը թափառի, ժամացոյցին կը նայի, ձայն մը կը լսէ դուռնէն, ուշադրութիւնը դրան կը դառնար:
 Չախի դուռնէն Մանուշակ ներս կը մտնէ, փողոցի հագուստներով, կու գայ սենեակին մէջտեղը, ուշադրութիւնը Կարապետին դարձած:*

ԿԱՐ.— Խերով-բարով ճամբեցի՞ր տղադ:
 ՄԱՆ.— Այո... Բեզմով շատ մտաւոզ է, այնքան որքան զաւակով:

ԿԱՐ.— Ձեմ կարծե՞ր... բայց լաւ տղայ է, Մանուշ: Ձեմ կրնար միասին ապրիլ՝ այդ ուրիշ խնդիր:

Մանուշակը քովը կը նստի, ձեռքը ափին մէջ կ'առնէ:

ՄԱՆ.— Մանր է սիրտս, Կարօ, կարծես մահ մը եղաւ տան մէջ: (Առու ք): Այսօր տխուր չէի, երբ Ղարաբաղ գնաց... բայց հիմա ուրիշ է... կարծես ա՛լ պիտի չտեսնեմ իմ Նշանս, անուշիկ տղաս: (Կը ծռէ գլուխը եւ անձայն արցունքը կը վազէ աչքերէն: Բայց կարճ կը տեսէ: Կը շտկէ գլուխը, կը փորձէ ժպտիլ ամուսնին: Տաք, գուրգուրոտ շեշտով մը կը խօսի անոր հիմա): Ինչպե՞ս ես այսօր:

ԿԱՐ.— Դե՛ղ չեմ, տարտ մի ըմբր, կնիկ, կ'անցնի, աս ալ կ'անցնի: Պիտի յաղթեմ այս Ձեմնապէսին, տես դուն: Տղուն մասին ալ մի մտա-հոգուիր, ես կու գայ անիկա:

ՄԱՆ.— Աստուած տայ: (Երկար կը նայի իր մարդուն, սէր ու գուլթ իրարու խառնուած): Բան մը կ'ուզե՞ս:

ԿԱՐ.— Ձէ, բայց... բովս մնացիր:

ՄԱՆ.— Հա, կու գամ կոր, փոխուիմ գամ:

Մանուշակ խորքի դուռնէն դուրս կ'ելլէ: Կարապետ գիւրքը ձեռք կ'առնէ, բայց չի կրնար կեդրոնանալ, վար կը դնէ: Ան-շարժ մտիկ կ'ընէ Մանուշակին ձայներուն: Խորունկ շունչ մը կը քաշէ: Մանուշակ սպասողական՝ կայնած է:

ԿԱՐ.— Նամակ կա՞յ այսօր:

ՄԱՆ.— Հա մոռցայ, բերեմ ներսէն: (Ետ սենեակ կը մտնէ անապարա-նօք, նամակ մը ձեռքը դուրս կու գայ): Սան Տիեկոյէն է:

Ամուսինին կու տայ նամակը ու քովը կը նստի, մտերմիկ շարժումով մը: Կարապետ գողացող մատներով կը բանայ նա-մակը, աչք մը կը նետէ վրան, կը գոցէ, սեղանիկին վրայ կը դնէ:

ԿԱՐ.— Պանքայէն է:

ՄԱՆ. (Կը կծկուի ամուսինին կուշտին).— Ի՞նչ օր էր այդ Եիրակիճ պէ, Սան Տիեկոյի մէջ, կեանքիս մինչեւ վերջը պիտի չմոռնամ... Արմինէն, ծովը, աւազը, յետոյ՝ երեխային խաղալը փորիմ մէջ... ա՛խ, Կարօ, պիտի տեսնե՞մ թոռնիկս...

ԿԱՐ.— Այո, Մանուշակ, անպայման, ես այ... ի՞նչ սրտոտ աղջիկ է...

ՄԱՆ. (Կանկարծ ձայնը փոխուած է).— Բայց Արմինէն խօսէր չյարգեց, շատ կը զարմանամ, ուրիշ պատկեր ունէի իր մասին, խաբուե-րեմ:

ԿԱՐ.—Մի յուսահատիր, կնիկ, դեռ կը տեսնես:
ՄԱՆ.—Շատ յոյս չունիմ (ամուսինին ձեռքը կը շոյէ): Ի՞նչ բախտ է պէ ասիկա...

Մանր, չարագուշակ լուսթիւն մը:

ԿԱՐ. (կամաց մը ձեռքը կը քաշէ անոր արմատէն, ու երկու արմատով երեսը կը գոցէ կարճ պահ մը: Յետոյ, վար կ'առնէ ձեռքերը ու հանդարտ, զուսպ, փորձելով ընական թուիլ, դիմացը նայելով կը խօսի).—Գիտե՞ս, պամբան դրամ մէկդի դրած եմ Աղաւնիիմ դպրոցական եւ ուրիշ ծախսերուն համար՝ միմչեւ համալսարան աւարտելը:

ՄԱՆ.—Լաւ ըրեր ես... քայց... (Ամուսինին դառնալով հիմա, ձայնը քիչ մը սուր)՝ ե՞րբ եղաւ ասիկա:

ԿԱՐ.—Օ, անցեալ նոյեմբերին:

ՄԱՆ.—Բժշկական քննութեան ատար:

ԿԱՐ. (ձայնն ու շարժումը խուսափողական են).—Այն ատենները...

Լուսթիւնը կ'անջատէ անոնց մարմինները հիմա:

ՄԱՆ.—Ո՞ւր:

ԿԱՐ.—Սան Տիեզերքի պամբան, մեր պամբան:

ՄԱՆ.—Հո՞նք գացիր:

ԿԱՐ.—Այո:

ՄԱՆ. (սառած է լուսթիւնը: Շուարած է քիչ մը ու աչքերը կը հեռանան Կարապետէն).—Ինձի՞ ինչու չըսիր:

ԿԱՐ. (ցած, խիտ ձայնով մը).—Բեզմէ գաղտնի էր ասիկա:

ՄԱՆ.—Ինչո՞ւ: (Աչքերը լայն կը բացուին յանկարծ, փէշին լաթը կը ճմռթկէ արմատէն մէջ: Հատիկ-հատիկ կը խօսի): Կը սիրես աղջիկը: (Հարցում չէ անշուշտ, այլ ահաւոր վստահութիւնը եղբրական պահին: Անձկութիւնը կը խեղդէ գինջ հիմա: Կարապետ լուռ է, նայուածքը վար): Եթէ իրապէս կը սիրես «այո» պիտի ըսես: (Կարապետին գլուխը մեղմ կը շարժի, հաստատական): Հասկցայ, մի խօսիր:

ԿԱՐ.—Այո, կը սիրէի:

ՄԱՆ.—Ի՞նչ կը սիրե՞ս:

ԿԱՐ. (ձայնը հանդարտ, հաստատ).—Այո:

ՄԱՆ. (մարմինը ետ կը կռթնի բազմոցին, աչքերը կը գոցուին, շրթունքի գոգ մը ունի).—Ձեմ հաւատար... չեմ հաւատար...: (Առաջ կու գայ հիմա, յանկարծ աներեւակայելի բանի մը գիտակցութիւնը կը պատռէ աչքերը ու հագիւ կը յաջողի արտաշնչել բառերը).—Ձե՛ն Գե՛ն...:

ԿԱՐ. (խուճապի եկած գրեթէ).—Ձե՛ն, չե՛ն, գաւակը իմը չէ: Տրուցն է...

ՄԱՆ. *(կը թուլնայ ծարձիւնը, կը մեղմանայ աչքին սարսափը)*— Ճի՞շդ ես, հաւատա՞մ:

ԿԱՐ. *(տեղէն գրեթէ ելած)*— Հաւատա՛, ճիշդ եմ... աղջկան չեմ իսկ դպած, Մանուշ, Աստուած վկայ... *(ձայնը մեղմացած յանկարծ)* անանկ հեռուէն հեռու...

ՄԱՆ.— Աւելի գէշ, երանի դպնայիր:

Լուռ են, կորսուած իրենց տրամին խորը:

ԿԱՐ.— Մանուշ, հաւատա՛, բոլորովին ուրիշ տեսակ սէր էր, հայրական գրեթէ... մանուանդ երբ գաւակը յայտնի եղաւ: Հիմա...

ՄԱՆ. *(կ'ընդմիջէ, ձայնը բարձրացած, բարկութեան եւ անակնկալ, աստիճան իրականութեան դէմ)*— Ինչպէ՞ս ասանկ քան մը կ'ընես ինձի, հէ՞, երեսուն տարուայ կնիկդ, ինչ սիրած, պաշտած, խնամած եմ այսօր տարի, աստիճան մարդ, պատիւ ըսուածը չուցի՞ս դուն... տարիքդ նայէ մէջ մը, սա վիճակդ նայէ... իմ կռնակէս գիւ խաբե՛ս... ինչպէ՞ս պիտի ապրիմք մէկ տունի մէջ, հէ՞:

ԿԱՐ. *(ձայնը կտրուած, ողորմելի կերպարանքով)*— Երեխային համար, Մանուշ, Աղաւնիին համար... ինչի համար սէրս չէ պակասած, ինչ առաջուայ պէս կը սիրեմ, պէտք է հաւատաս խօսքիս, Աստուած վկայ:

ՄԱՆ. *(Չիղիւրը յոգնած են)*— Ինչո՞ւ համար, հէ՞... ինչի ի՞նչ կը պակասէր աս տունը... չեմ կրնար հաւատալ... ամէն քան ունէիր... եւ կ'երթաս օտարին աղջիկը գլխէ կը հանես... չե՞ս ամչնար դուն:

ԿԱՐ.— Մանուշ, ինչի համար սէրս... այսօր տարի իրար սիրած ենք, հիմա...

ՄԱՆ. *(ընդմիջելով ու ձայնը նորէն բարձրացած)*— Աս խօսքերը չեմ ուզեր լսել... սուտ ես... եթէ սիրէիր՝ ասանկ խայտառակութիւն չէիր ընէր... անպատիւ մարդ:

Խոր, սառ լռութիւն:

ԿԱՐ.— Մանուշ...

ՄԱՆ. *(բարկութիւնը կը պոռթկայ)*— Ա՛յ մի խօսիր ինձի հետ:

ԿԱՐ.— Եստ ներողութիւն... չե՞ս կրնար ներել ինձի:

ՄԱՆ.— Ինչպէ՞ս ներեմ, ըսէ... ամբողջ տարի մը դաւանանքի ես, տունը պղծեր ես եւ հիմա կու գաս ներողութիւն կ'ուզես... ով գիտէ աղջիկը հիմա...

ԿԱՐ. *(ընդմիջելով)*— Ձէ, չէ... ինչ խորապէս կը յարգէ, Մանուշ, անկեղծ, սիրով կու գայ եւ երեխան ալ հետը կը բերէ, եթէ...

ՄԱՆ.— Եթէ ի՞նչ:

ԿԱՐ.— Եթէ դուն գիտ ուզես զինքը տեսնել:

Լուս է Մանուշակ, դուխը կը ցնցէ, անկարող յատակ մը տածենու:

ՄԱՆ.—Ձէ, չեմ կրնար մտածել հիմա, աշխարհը տակնուվրայ եղաւ... ժամանակ կ'ուզեմ: (Լուս է յանկարծ, ներքին պայթար մը կայ մէջը: Յետոյ դառնալով կարապետին, կը պոռայ նոր ուժով): Ինչպէ՞ս, ինչպէ՞ս ասանկ բան մը կ'ընես դուն ինծի, հէ՞:

Սու յանկարծ, ինքն իսկ անակնկալի եկած՝ Մանուշակին բըռնեցնենքը կը սկսին արագ, ուժեղ հարուածներ տեղալ կարապետին գլխուն, կուրծքին, ուսին: Կարապետ կը փորձէ պաշտպանելի՛ բայց անկարող է: Ու ամէն հարուածի կատաղի ճիչ մը կը փրթէր Մանուշակին կուրծքէն. «Դուն, դուն... ինծի կը խաբես... առ քեզի, կ'ատեմ քեզի... ամօթ քեզի, չես ամչնար» զարնելով առանց լաւ դիտնալու ուր կը զարնէր, աչքերը արդէն ողողուած բարկութեան արցունքով: Քիչ ետք, սակայն, հարուածները կը տկարանային ու բարկութիւնը կ'իջնէր: Այն ատենն էր, որ մէկէն մարմինը կը կքէր ու կը փլէր կարապետին վրայ, մինչ լացը կը պոռթկար յանկարծ բարձրաձայն, կը ցնցէր մարմինը, կը բըզրկտէր կուրծքը... անօրինակ լաց մը սուգի, ցաւի եւ անզօրութեան: Որքա՞ն տեւեց... Մինչ այդ, կարապետ կծկուեր էր բազմոցին անկիւնը, անխօս ու գունաթափ, դուխը կախ, ուժաթափ, կնկան մեղմօրէն հեծկտացող, հեկեկացող մարմնին տակ: Այն ատենն էր, որ տարիներու սովորութեամբ, կարապետին թեւը իջաւ, անհուն փափկութեամբ, իր կնկան ուսին վրայ, մինչ յուզումը կը հեղձէր կոկորդը եւ արցունքը լուս կը հասէր աչքերէն: Երբ Մանուշակ սկսաւ քիթը քաշել, կարապետ իրեն դարձաւ:

ԿԱՌ. (Թաշկինակ մը տալով)—Առ:

Նորէն լուսինն: Սակայն սառը կոտորած էր:

ՄԱՆ. (Մանուշակին թոնը աւելի հանդարտ, զսպուած է)—Վախ եմ ըսեր մեր կեանքին, հարա՛մ եղաւ... ամէն ինչ կը մերէի, բայց այդ մէկը՝ ոչ...: (Կը շարժէ դուխը աջ-ձախ, ձեռքը կը տանի մազերուն ու կը շտկէ: Յետոյ, առանց դուխը վերցնելու, գրեթէ ինքնիրեն խօսելով) լաւ, թող գայ... ան ճեզմէ ազնիւ է... թոռնիկիմ սիրոյն թող գայ (լուս է նորէն): Քիչ մը անմեղութիւն կը մտնէ տունէն մերս... ախ, Կարօ, ա՛խ, աս ի՞նչ աղէտ էր... ա՛յ ամէն ինչ լմցած է, երկուքս կը մնանք հոս, առանձին, ասանկ... կամաց-կամաց կը ծերանանք, եւ օր մըն ալ սուսիկ-փուսիկ կը մեռնինք... աս ի՞նչ պատիժ էր, Աստուած իմ, ո՞ր մեղքիս եամար...

Դժուարութեամբ ոտքի կ'ելլէ ու դանդաղորէն կը քալէ դէպի դուռը եւ առանց մէկ խօսքի կամ ետին նայելու, կը մտնէ ներս ու կ'անհետանայ:

Լուսինն կը տիրէ կարապետի անշարժ, գրեթէ անկենդան մարմնին քով: Հիմա կը շարժի, գլուխը ձեռքերուն մէջ կ'առնէ, կը թուի պզտիկնայ իր անկիւնը կծկուած, մինչ լոյսը տակաւ կը մարի:

Վարագոյրը դանդաղորէն կը գոցուի:

ՏԵՍԱՐԱՆ 22

Երեւոյթի, 18 Ապրիլ 1995

ԲԵՄ. (վարագոյրին հտեւէն).—Մարտիրոս, բաց վարագոյրը:

Վարագոյրը կը բացուի: Բեմը բացարձակապէս պարապ է: Ետին՝ խորքի ճերմակ լաթ մը: Աջէն կը մտնէ Բեմագրիչը ու կը կայնի մէկ կողմ: Սանտուիչ մը ձեռքը:

ԲԵՄ. (բարձրաձայն).—Աւետիս, ո՞ր ես, տղայ: Բեր սեղանը:
Ա.ԻՆՏ. (ներսէն).—Սկայ, Պարոն Սիմոն:

Ներս կը մտնէ երիտասարդ մը, նեղ, պզտիկ սեղան մը շալկած:

ԲԵՄ.—Սիմոնը ուրկէ համեցիր, ամուսն Սիմոն չէ: Հոն դիր, կէս մը սրահ դարձած:

Երիտասարդը կը դնէ սեղանը աջին, առջեւօք: Կը մնայ տեղը, անորոշ:

Ա.ԻՆՏ.—Իմ ամուսն ալ Աւետիս չէ:

ԲԵՄ.—Ի՞նչ է հապա:

Ա.ԻՆՏ.—Վարանդ է:

ԲԵՄ.—է, Աւետի՞սը ուրկէ ելաւ:

Ա.ԻՆՏ.—Աւետիսէն առի:

ԲԵՄ.—Ո՞վ ես հիմա:

Ա.ԻՆՏ. (լուռ իրեն կը նայի, ձեռքերը կը բանայ՝ անզօրութեան շարժումով).—Նա եմ:

ԲԵՄ. (նոյնքան անգոր՝ կը նայի տղուն, կը խնդայ).—Լաւ, գնա՛ միւսները բեր:

Աւետիս ներս կ'երթայ եւ անմիջապէս ետք ներս կը մըտնէ՝ աթոռ մը ու պզտիկ տուփ մը հետը: Աթոռը կը դնէ սեղանին ետին, ու տուփը՝ սեղանին վրայ, ձախին: Դուրս կ'ելլէ ու ներս կը մտնէ մէկ ձեռքին խոշոր, քառակուսի նշան մը, վրան՝ «Տոմսակ» գրուած, որ կը դնէ սեղանին աջին, ու միւս ձեռքին եւտտանի բարձր ձող մը, որմէ մեծ, կլոր ժամացոյց մը կախուած է: Այս կը տեղաւորէ ետեւք: Ժամացոյցը սլաք չունի, անշուշտ կ'անհետանայ տղան:

Բեմագրիչը աչքով լաւ մը կը քննէ բեմաւարժակին սարքը՝ ւածը ու անշուշտ կը քաշուի բեմէն:

Անմիջապէս ետ ներս կը մտնէ նոյն երիտասարդը, կայարանի պաշտօնեայի գլխարկ մը գլխուն: Կը նստի աթոռին, կը նայի տոմսակներուն, արժուկները կը դնէ սեղանին ու կը սպասէ:

Դանդաղ, վարանոտ քայլերով ներս կու գայ, ձախէն՝ Նշանը: Վերէն վար սեւ հագած է ու պզտիկ, կարմիր խաչ մը ունի կուրծքին, ձախին: Աջ-ձախ քննելով կը յառաջանայ դէպի սեղանը ու կանգ կ'առնէ առջին:

ՆՇԱՆ.—Բարեւ ձեզ:

ԲԵՄ. (կը դառնայ բեմին ետին, կը պոռայ).—Արմենակ, եսս եկուր վայրկեան մը:

Արմենակ, միջահասակ մարդ մը, «փոխ» գրուած քաւքէթ մը գլխուն ներս կու գայ, կը կայնի անորոշ: Նշան շուարած, կը լռէ:

ԲԵՄ.—Լաւ մտիկ ըրէ՛ք ինձի: Աս տեսարանը շատ կարեւոր է, գործ ունիք թէ՛ այս աշխարհի եւ թէ անդինն հետ: Խորքին մէջ, չեմք գիտեր ուր եմք, անանկ որ, պիտի խաղաք, անանկ որ, մարդիկը շրփոթի մէջ ըլլան, չգիտեանք, թէ ո՞վ էք, ո՞ր էք, ի՞նչ է բուն իմաստը ձեր յօսքերուն: Թէ՛ լուրջ էք եւ թէ անլուրջ, դերասանութիւն կ'ընէք ու չէք ընելու մտք: Կեղծիքին կեղծը պիտի ընէք, սուտ խենթ պիտի ըլլաք, Համլէթին մտան: (Դառնալով Աւետիսին): Դուն ի՞նչ գործ կ'ընես կեանքդ շահելու համար:

ԱՒԵՏ.—Սափրիչ եմ:

ԲԵՄ.—Ի՞նչ է անունդ:

ԱՒԵՏ.—Յարութ, պէրպէր Յարութ:

ԲԵՄ.—Լաւ, գում հիմա հոս Յարութն ես իշտէ, այնքան որքան Աւետիսը: Հասկցա՞ր: (Դառնալով Նշանին): Նշան, ի՞նչ անունդ ինչ է:

ՆՇԱՆ.—Գեղամ:

ԲԵՄ.— Երկուքն ալ պիտի խաղաս, թէ՛ նշանը եւ թէ՛ Գեղամը:

ՆՇԱՆ.— Լաւ, կը փորձեմ:

ԲԵՄ. *(յանկարծ խիստ խօսելով)*— Կը փորձեմ չկա՛, պիտի խաղա՛ս, աս է օրէնքը: *(Առանց պատասխան սպասելու, կը դառնայ բեմին):*
Հիմա շարունակեցէք:

ՆՇԱՆ.— Բարեւ ձեզ:

ՊԱՇՏ.— Բարեւ: *(Առաջիկան):* Այո՞:

ՆՇԱՆ.— Տոմսակ կ'ուզեմ:

ՊԱՇՏ.— Ո՛ր կ'երթաք կոր:

ՆՇԱՆ.— Ձեզի՞ ինչ... չեմ գիտեր: Աս գիծը ո՞ր կը տանի:

ՊԱՇՏ.— Ո՛ր կ'ուզէք երթալ:

ՆՇԱՆ *(չուրջը դանդաղօրէն կը քննէ, կը քալէ քիչ մը հոս-հոն, կ'երթայ խորքի երկաթուղին գծին, գլուխը կը դարձնէ մէջ մը դէպի աջ, մէջ մը դէպի ձախ դիժերը քննելով, յետոյ ետ կու գայ երիտասարդին)*— Իրակա՞ն են այս գիծերը, տեղ մը կը տանի՞ն:

ՊԱՇՏ.— Կարծեմ թէ:

Յանկարծ ներս կը մտնէ Բեմադրիչը:

ԲԵՄ.— Ձեզա՛ւ, շատ խեղճուկրակ մէկը դարձեր ես: Դու՞ն կայարանին պետն ես, հսկայ հեղինակութիւն ունիս: Աւելի հեղինակաւոր ձայն կ'ուզեմ:

ՊԱՇՏ.— Ես ասանկ կը խօսիմ յաճախողներու հետ:

ԲԵՄ.— Կճկա՞նք հետ:

ՊԱՇՏ.— Ո՛չ, ամոր հետ ատանկ չեն խօսիր: Պէտք ըլլայ՝ կը գարնեմ:

ԲԵՄ.— Ասանկ ըսէ: Հոս ալ ատանկ պիտի խօսիս: Հազար տեսակ մարդ կու գայ հոս, վախով-դողով քեզմէ օգնութիւն կ'ուզեն: Դժբախտ մարդիկ են բոլորը, որովհետեւ կը կարծեն, թէ քաներ մը գիտեմ: Պիտի քանդուս ատիկա, առանց մէկ-երկուքի, անորոշութեան մէջ պիտի ձգես, հասկցա՞ր: Շարունակէ՛ հիմա: *(Բեմադրիչը կը քաշուի բեմէն):*

ՆՇԱՆ.— Լաւ, տոմսակ մը տուր:

ՊԱՇՏ. *(Չղայնացած)*— Ձեզի հարցուցի, թէ ո՞ր կ'ուզէք երթալ, ես ի՞նչ...

ՆՇԱՆ *(ընդմիջելով ու պոռալով յանկարծ, որ կը ցնցէ պաշտօնեան)*— Պապամ, քեզի ըսի, որ չեմ գիտեր, չեմ գիտեր ո՞ր պիտի երթամ, եղա՞ւ... ճեղքեմէ՛մ պիտի երթամ, հա՞... ինչո՞ւր է պէտք ուր կ'երթամ կոր, դուն տուր սա տոմսակը...

ՊԱՇՏ.— Բայց...

ՆՇԱՆ *(արագ շարժումով կը դառնայ սեղանին շուրջ, կը բռնէ մարդուն օձիքէն ու աւելի բարձրացնելով ձայնը)*— Պիտի տա՞ս մը սա...

Կէս կը մնայ նախադասութիւնը: Ներս կը մտնէ տարիքոտ մէկը, «փոխ» գրուած է քասթէթին վրայ: Ձէնք չի կրեր, միայն կարծ, հաստ փայտ մը կտրած է գօտիէն:

ՈՍՏ.—Ի՞նչ կ'ըլլայ կոր հոս, աս ի՞նչ աղմուկ է:
ՊԱՇՏ.—Աս մարդը...
ՆՇԱՆ.—Տոմսակ կ'ուզեմ, տոմսակ չի տար, խայտառակիմ մէկը...
ՈՍՏ.—Հանդարտէ, պարոն, հանդարտէ:

Կը լռեն երկուքն ալ: Նշան սակայն դեռ ջղային է: Կը դառնայ ժամացոյցին:

ՆՇԱՆ.—Քանի՞ է ժամը... հը, ժամացոյցը սլաք իսկ չունի, աս ի՞նչ...
ՈՍՏ. *(Քիչ մը աւելի խիստ ձայնով)*—Հանդարտէ ըսի՞նք... ինքնութեան թուղթդ տեսնեմ:

ՆՇԱՆ *(յանկարծակիի եկած)*.—Ի՞նչ, ինքնութեան թուղթ մը... չունիմ ատանկ բան... վարը մնաց, աշխարհի վրայ:

ՈՍՏ.—Ո՛ւր էիր որ դուն, ինչպէ՞ս մեռար:
ՆՇԱՆ.—Ղարաբաղի ճակատն էի:
ՈՍՏ.—Ի՞նչ գործ ունէիր հոն:

ՆՇԱՆ.—Օ՛, երկար պատմութիւն է:
ՈՍՏ.—Ըսէ, ըսէ, պէտք է գիտնամ: *(Պզտիկ տետրակ մը կը հանէ ու կը սկսի արագ-արագ վրան արձանագրել Նշանին ըսածը, երբեմն անոր կրեար նայելով):*

ՆՇԱՆ *(կը տնտնայ, քիչ մը դերասանական: Յետոյ հանդարտ ձայնով կը պատմէ)*—Կոռուելու գացնր էի, կամաւոր: Մեր հողերը, մեր ժողովուրդը վտանգի տակ էր, ես ալ գացի պաշտպանելու հայրենիքս, կը հաւատամ հայուն դատին, իմ ազգս է, որս ու գաւկիս ազգն է... ազնիւ, մաքուր, բարի, բազ ազգ մըն ենք:

ՈՍՏ.—Լաւ, լաւ, կարեւի՛ կապէ ատիկա... ինչպէ՞ս եղաւ որ մեռար:
ՆՇԱՆ.—Աղտամի ճակատն էր, մեծ կռիւներուն տեղ պզտիկ կռիւներ կային: Երէկ գիշեր վեց հոգիով կը վերադառնայինք «բաթրոյ»է մը, կռուի բռնուեցանք ազերիներուն հետ, չեմ գիտեր ինչպէս: Ծեծը կերան փախան, բայց ընկերս՝ Համոն, կուրծքէն վիրաւոր-ւեցաւ, շատ գէշ: *(Կը լռէ, քիչ մը ազդուած իր ընկերոջ մշատակէն: Ուտիկանը մատիտը պատրաստ՝ կը սպասէ: Պաշտօնեան կը ձանձրանայ...)*: Եալկեցի, որ ես մեր գիծերը բերեմ տեսայ որ ազերի տարիճոտ գիւնուր մը, պապայիս տարիճը ըլլալու էր ու մութիւն մէջ կարծես անոր ալ կը նմանէր, ազերի գիւնուր մը կը կանչէր, ընկերներուն միջեւ ինկած էր, վիրաւոր էր, կը տհար, «ա՛խ, ա՛խ, ա՛խ» կը կանչէր, ընկերներուն անունները կու տար... «հիմա կը մեռնի այդ մարդը» մտածեցի: Մե՞նք ես տարի՞նք Համոն, կառքը դրինք ու Ասկերան դրկեցինք: Քայց մութիւն

մէջէն դեռ կը լսէի մարդը, որ «ըն՛ր... ըն՛ր» կը կանչէր: Ձայնը իջած էր, բայց հովը մինչեւ մեր դիրքերը կը բերէր: Զոյմացայ, ընկերներուս ըսի, քաթան վաչիկին ալ ըսի, թէ ես պիտի երթամ քերեմ այդ մարդը, սիրտս կը բզկտուի կոր: Վտանգաւոր է ըսին, կրնայ թակարդ ըլլալ ըսին, թող շունը սատկի ըսին: Սիրտս չի դիմանար կոր ըսի, բայց երանի մտիկ ընէի...: *(Նորէն կը լռէ Նշան: Ոստիկանը խորունկ շունչ մը կ'առնէ: Պաշտօնեան անշարժ նստած է):* Ճամբայ ինկայ, բաւական գացի մութին մէջ մինչեւ որ գտայ: Վրան հագիւ կեանք կար: Աչքերը գոց էին, հագուստը ամբողջ արիւն: Բան մը ըսաւ, ակամջս մօտեցուցի՝ «Ահմետ, տղաս» ըսաւ, «դո՞ւն ես, եկա՞ր»: Շշուկ մըն էր, բայց հասկըցայ մարդուն հոգիին ցար՝ «այո» ըսի, «Ահմետն եմ, պապա, քու տղադ եմ, Ահմետը, եկայ քեզի տուն տանելու» եւ յետոյ լսեցի «ապրիս, տղաս, Աստուած քեզ օրհնէ» շքեաց, այժմբը գոց էին, բայց մօտէն երջանիկ թուեցաւ ինձի այդ վայրկեանին: Ես ալ ուրախացայ, աչքս արցունք եկաւ, քանի քարի՛ մը կ'ընէի կոր...: *(Նշան նորէն կը լռէ, ոստիկանին կը նայի, ան գլուխը կը շարժէ, պաշտօնեան անտեղուանքը չէ):* Ուսս կ'առնէի կոր զինւորը, երբ ահաւոր պայթում մը բզկտեց մարմինս ու գլուխս... ասկէ անդին՝ չեմ յիշեր: Ու մէյ մըն ալ ինքզինքս հոս գտայ...

Լուսինն: Ոստիկանն ու Նշան իրարու կը նային, կը սպասեն, որ մէկէն մէկը խօսի:

ՈՍՏ.— Լաւ, հիմա ի՞նչ պիտի ընես, ո՞ր պիտի երթաս:

ՆՇԱՆ.— Պէտք չկայ հիմա ինքնութեան թուղթի, ամանկ չէ՞:

ՈՍՏ.— Ձէ, չէ, յայտնի է որ մեռած ես:

ՆՇԱՆ *(գարմանքով)*.— Ի՞նչ, հոս ողջե՞ր ալ կու գամ:

ՈՍՏ.— Հարկաւ, ամէն օր:

ՆՇԱՆ.— Բայց ինչպէ՞ս կ'ըլլայ ատիկա, ինչպէ՞ս կրնաս տարբերութիւնը գիտնալ:

ՈՍՏ.— Ողջեր գիրար չեն ճանչնար, մարմինները արգելք են...: Մեռածները այդ արգելքը չունին, գիրար կը ճանչնան... Պարոն... ի՞նչ է ձեր անունը:

ՆՇԱՆ.— Նշան, Նշան Տէրունեան կամ՝ Դեղամ Լեւոնեան:

ՈՍՏ.— Պարոն Տէրունեան, մի մոռնա՛ք, որ հոս ալ բնւ է, դեր կը խաղա՛ք կոր, դերասաններ եւ հանդիսատեսներ կան, հոն՝ վարը, նայեցէ՛ք:

(Ոստիկանը ձեռքով ցոյց կու տայ սրահին բազմութիւնը):

ՆՇԱՆ *(Շուարած ու բարկացած)*.— Այս ամբողջին մէջ ի՞նչ եղաւ իրականութեան *(կը նայի ոստիկանին):* Ոչ մէկ հակազդեցութիւն: Լաւ, ի՞նչ եղաւ դրախտին եւ դժոխքին:

ՈՍՏ. *(կը խնդայ)*.— Դուք երեխայ է՛ք՝ ի՞նչ է՛ք... ատիկա հեքիաթ է...

ՆՇԱՆ.—Որքան կը տեսնեմ կոր, եեքիաթին եւ իրաւին միջեւ տարբերութիւնը շատ ալ յստակ չէ:

Յանկարծ Բեմադրիչը բեմ կը վազէ:

ԲԵՄ. *(պոռաւով չորս կողմը)*.—Կեցուցե՛ք խաղը, կեցուցե՛ք: Պարոն Նըշան, ատիկա չկար գրութեան մէջ, այդ հարցով պիտի չգրադիմեմ հիմա հոս: Զնթեցե՛ք այդ տողը:

ՆՇԱՆ.—Գիտեմ չկար, բայց պէտք էր որ ըլլար:

ԲԵՄ.—Այդ ուրիշ հարց է, ուրիշ թատերախաղ է: Ոստիկան, շարունակէ դուն:

Բեմադրիչը կ'անցնի վարագույրին միւս կողմը:

ՈՍՏ. *(դառնալով պաշտօնեային)*.—Տումակ մը տուէ՛ք աւ մարդուն, թող երթայ:

ՊԱՇՏ.—Ձկայ, տումակ չկայ:

ՈՍՏ. *(բարկացած)*.—Ինչպէ՛ս թէ չկայ, հասա ի՞նչ եմ այդ տումակները սեղանին վրայ:

ՊԱՇՏ.—Ատոնք ամէն մէկը տեղ մը կ'երթայ, ուրիշ տեղ մը, բայց իր ուզած տեղը չեն երթար:

ՈՍՏ.—Իսկ ո՞ւր է իր ուզած տեղը:

ՊԱՇՏ.—Ձկայ, միշտ այդ է, Պարոն Ոստիկան, չկայ, չի գիտեր ուր կ'ուզէ երթայ, ատոր տումակը չկայ, չէ մնացած, հատեր է:

ՈՍՏ.—Այդ ալ տեղ մըն է, չգիտեմ ուր երթալը:

ՊԱՇՏ.—Հարկաւ, բայց ատոր տումակն ալ չկայ, թրեմն ալ չեմ գիտեր երբ կու գայ: Եթէ կ'ուզէ, ժողովուրդին հարցուցե՛ք: *(Կը դառնայ սրահի բազմութեան)* ...Հարցուցե՛ք, մէկը ունի՞ր աւ մարդուն ուզած տումակը, վստահ եմ որ չկայ:

ՈՍՏ.—Ես ժամանակ չունիմ հիմա: Մնա՛ք բարով:

Ոստիկանը կը պատրաստուի հեռանալու՝ երբ Նշան կը կառչի անոր թիւին:

ՆՇԱՆ.—Ամբողջ մի երթա՛մ, կեցե՛ք մէկ վայրկեան եւս, խնդրեմ:

ՈՍՏ. *(կը տատամսի, բայց տեղի կու տայ)*.—Շատ շաւ, մէկ վայրկեան, ի՞նչ է:

ՆՇԱՆ.—Պիտի խնդրեմ... ըսէ՛ք ինձի, ի՞նչ հասկցա՞մ մեռնելէն, հէ՞, ի՞նչ փոխուեցաւ:

ՈՍՏ. *(կը խնդայ)*.—Ի՞նչ կ'ուզէի՞ք որ փոխուէր, առաջ մարմին ունէի՞ք, հիմա չունի՞ք, այդ է չնչին տարբերութիւնը:

ՆՇԱՆ.—Բայց մնաց գիտակցութիւնը: Եւ երթալը...: *(Կը խնդայ)*:

ՈՍՏ.—Կ'երթա՛մ:

ՆՇԱՆ.— Կեանքէն բամ մը չհասկցամք, մահէն ալ բամ մը պիտի չհասկը-
նանք եղեր:

ՈՍՏ.— Կեանքին մէջ ո՞ւր կ'երթայիք կոր:

ՆՇԱՆ.— Ես ի՞նչ գիտնամ... գաւակս եւ արմատս փնտռելու ելած էի:

ՈՍՏ.— Գտա՞ք:

ՆՇԱՆ (*կը վարանի կարճ պահ մը*).— Ձեմ գիտեր... չեմ կարծեր...

ՈՍՏ.— Է, շարունակեցէք հոս ալ մոյնը ընել:

ՆՇԱՆ.— Բայց մոյն ծուղակը ինկած եմ: Հոս ալ բեմ է եղեր, մայէ, վարը
անօթի-անօթի մտեր պատրաստ են քեզ ըզկտելու... հոս ալ դեր
կը խաղա՞մ կոր թէ չէ, ես ինձի՛ յայտնի չէ: Շնորհեա՛վ թակարդ
է:

ՈՍՏ.— Հարկաւ... այդ թակարդը կարելի է, հոս է որ կը լարեն:

ՆՇԱՆ (*զարմացած*).— Ի՞րա՞ւ: Ո՞վ...

ՈՍՏ.— Ես ի՞նչ գիտնամ, ես պարզ ռստիկան մըն եմ:

*Հռութիւն: Իրարու կը նային, անզգացում, դրեթէ անգիտա-
կից:*

ՆՇԱՆ.— Ուրե՞մն...

ՈՍՏ.— Ես գացի: (*Դառնալով Պաշտօնեային*).— Ձմռանս տոմսակ տալու
աս մարդուն:

ՆՇԱՆ.— Կեցիր, կեցիր...: (*Նշան հտեւէն կը վազէ*):

*Ոստիկանը արդէն մեկնած է: Նշան բեմին ծայրը կայնած
կը մնայ, անորոշ ու շուար: Յետոյ կամաց-կամաց կը շարժի դէ-
պի տոմսակին տեղը, մինչ լոյսը կը մարի աստիճանաբար:*

Վարագոյրը կը գոցուի:

(Շար. 5 եւ վերջ)

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

27 Փետրուար 1995

Քիլլարա

Ի ԼՈՒՐ...

Երեկոն եկաւ,
մթամած ճամբու մենութեամբ տարուած
աղջնակի պէս:

Ու մենք սուզուեցանք,
ժամանակի ամենամութ ըրպէներէն
մեզի նայող աչքերու մէջ:

Աղօթող շուրթի
տենդով նշուող աչքեր մանկական,
որոնց համար երկինք մինչպէս մայրիկը մեծ՝
ձիւնէ շղարչ կը հիւսէր...

Մեր տեսադաշտին՝
ջնջուած թաղի ուրուագիծ մանջինջ...

Մենք բոլորուեցանք,
միմեանց անխօս մտքեր ընթերցող
դիմաստուերներով՝
խմբանկար մը մթազնելու:

Հրեշտակներու տեսքով վերացած
բարտիները,
ձիւնի տակ կանգնած ձիւրու նման,
մեզ չնկատեցին:

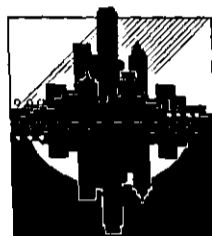
Կը մտածէի,
ո՞վ արդեօք պիտի կարենար թուել՝
կանգ առած ժամուն վերջին կշռոյթով՝
ձիւնքն անհամար օրօրոցներու:

Մեզի անծանօթ այդ լուսիեան մէջ,
երեխայ մը,
նկարիչի թաց ոսպնեակին փոխարէն,
տեղ չհասնող սանդուխներու ամալքներուն սեւեռած՝
Մեր խեղճածայն կոկորդն ի վեր
կը շնջար՝
-Տէս, մեր տունը ա՛լ չկայ...

ՓԱՆՈՍ ՃԵՐԱՆԵԱՆ

Գ. ԱԲԷԼԵԱՆ

ՊԵՅՐՈՒԹ

(ՀԻՒԼԷԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ)

Քանթարիէն Պուրն քաղաքը կ'իջնէի, հունկէ դարձեալ հետիտուն նոր Մարաշ երթալու համար: Թեւ շրջապատիս մէջ կը ջատագանւի վէի քաղաքի բարիքները, բայց ես կը քաղի առաւելարար տնտեսական մտահոգութիւններով:

Կ'երթայի վարժապետութեան ասպարէզ մտնելու համար: Որպէս ռուսաց, պարսկացի եւ շարքը բանի մը պահ դասաւանդելի՛ դասախօսիս հսկողութեան տակ: Բայց դպրոցին հոգարարութեան հետ համաձայնեցայ պահերուն թիւը բարձրացնել եւ ամսական գանձել 100 լիբանանեան ռակի, որ բաւական պատկանելի գումար էր այդ օրերուն: Հակառակ ատոր, տակաւին կը հարկադրուէի հիմզ դահեկանները խնայել: Այդ երանելի օրերուն կեանքը այնքան ալ հեզասահ չէր: Դրամ ըսուածը կը հալեր-կ'երթար...

Ս. Նշանի բովէն իջայ Ռիատ Սուի հրապարակ. անկէ քիչ անդին Պուրնն էր արդէն: Այս նշանաւոր հրապարակը ո՛չ միայն Պէյրութի, այլեւ Միջին Արեւելի սիրտն էր, ջերմաչափը: Յատկապէս շրջուն թերթավանդակները, իրենց գոռում-գոչումներով, կը ծանուցանէին տեղական, շրջանային եւ միջազգային տագնապները: Վերնագիր մը ծանուցանելով՝ կը ջանային թերթ ծախել: Երբեմն իրենց յայտարարածը ոչ մէկ կապ կ'ունենար իրականութեան կամ տպուածին հետ:

Այդ բոլորին մէջ, իր վտիտ մարմնով եւ ձայնով կը զատորոշուէր հայ թերթավանդակ մը, նշանաւոր Զիլիկիկը: Սա «ԱՂ» օրաթերթը կը վանաւէր: Ուրախ թէ տխուր առիթներու, միշտ ներկայութիւն էր, եւ իր քիչ մըն ալ ազտաւի կռիւն յիշեցնող ձայնով կը կանչէր. «ԱՂ», «ԱՂ»... Սա ալ ուրիշներու պէս, թերթէն նիւթ մը կը վերցնէր եւ կը ծանուցանէր, բանի մը օրինակ անելի ծախելու համար: Ընդհանրապէս իր ծանուցած նիւթերը ուղղուած կ'ըլլային Թուրքիոյ դէմ:

-Տասը թուրք խեղդուած ծովուն մէջ...-«ԱՂ», «ԱՂ»...

-Մանր երկրաշարժ Թուրքիոյ մէջ, հազարաւոր մեռել...-«ԱՂ», «ԱՂ»...

Պատահած է, որ մէկ-երկու անգամ, մեր բառերը իմանալով, մտնեցած է մեզի՛ վերնագիր մը կարդալ տալու համար: Մենք կար-

դացած ենք մատուցող տուած վերնագիրը, բայց ինք շարունակած է ծանուցանել իր ուզած ձևով.

-Թուրքիայ մէջ հազարաւոր մեռեալ...

*
* *

Այդ աշնանային յետմիջօրէին, Պուրմը իրար անցած էր: Թերթա-վաճառները իրենց կարելին կ'ընէին յայտարարելու համար, որ ան-պայման տեղի պիտի ունենար հիւլէական պատերազմը...

«Հարապ նախառէ՛... Հարապ նախառէ՛...»

Ի՞նչ բան էր սա, Տէ՛ր Աստուած: Թերթավաճառները առաւօտեան թերթերուն բացառիկ կցորդները կը մտնեցնէին մարդոց դէմքերուն եւ կը գոռային, որ Սովետ Միութիւնն ու Ամերիկան պատերազմ պի-տի հռչակէին:

Մարդիկ ծանուցումի պէտք չունէին. առապարանօք կը խլէին թեր-թիկները եւ մտաւոյնովս կը մխրտէին անոնց մէջ:

Յօսկան թուականներուն մարդկութիւնը կ'ապրէր հիւլէական պատերազմի անդոհանքը: Մարդիկ սարսափով կը մտածէին այն օր-ւան, երբ հիւլէական պատերազմ մը կը սկսէր ծագիլ եւ մոխրացնել քա-ղաքակրթութիւն, կեանք եւ մարդկութիւն: Առէգի տագնապին ատեն, մարդկութիւնը կարծած էր, որ անխուսափելի պիտի ըլլար հիւլէական պատերազմ մը: Կարելի եղած էր խուսափիլ անկէ, շնորհիւ օրումն դիւանագետներուն ի գործ դրած ջանքերուն: Այդ օրերուն ո՛չ երկրա-գունդին ջերմութիւնը կը քարձրանար եւ ոչ ալ Օզոնի պատռուիլը յայտնուած էր: Քիմիական թափոններն ալ դեռ գոյս ցցած չէին: Բայց այդ երանելի օրերուն մարդիկ կ'ապրէին փնտնելու, աշխարհը կորսնցնելու անդոհանքը: Եւ այդ այլ բան չէր, եթէ ո՛չ հիւլէական համատարած պատերազմ մը:

Հիմա ահաւասիկ նոր անդոհանք եւ սպառնալիք: Ճիշդ է, որ ա-ռածը կ'ըսէ, որ խմբային մահը հարսանիք է, բայց եւ այնպէս՝ մահը մահ է: Աշխարհի երկու մեծագոյն ուժերը՝ Սովետներն ու Մ. Նա-հանգները, կը սպառնային զիրար եւ մաքու աշխարհ ոչնչացնել: Այս անգամ կռուախնձորը Քուպան էր: Սովետները հիւլէական հրթիռնե-րու խարխախներ կը կառուցէին իրենց դաշնակից Քուպայի մէջ: Ամե-րիկայի նախագահ Ճոն Գեներտի վերջնագիր տուած էր Սովետ Միու-թեան այն օրերու գօրաւոր մարդուն՝ Նիքիթա Խրուշչեւի: Պէտք էր ետ ճաշել հրթիռներ փոխադրող մասերը, այլապէս կը սպառնար զինուորական միջամտութիւն կատարել եւ մասերը ընկղմել...

Եւ համայն մարդկութիւնը ահադողի մատնուած էր: Եթէ երբեք յամառութիւն ընէր Խրուշչեւ, կընար բռնկիլ այնքան ահագոյնցիկ կարծուող պատերազմը, որ կընար ի սպառ ջնջել մեր մտորակը:

Ես ալ թերթիկ մը առի ու փութացի Սինէ Էմփիրէն քիչ անդին գտնուող Նախի պատերազմ կայարանը: Պար խնդուած էր: Մարդիկ

կը փութային վայրկեան առաջ տուն հասնիլ: Ամեն մարդ թերթիկ մը բռնած էր: Ումանք գլուխն ի վար բռնած էին իրենց թերթիկները: Տարբեր մտայնութեանց տէր մարդիկ տարբեր թերթիկներ բռնած էին: Ձէին ճաշուեր իրենց կարծիքները հրատարակելու:

-Ըխի՛ Ամբիջա... (Ամերիկայի՛ն ճայրը...):
-Ը՛մ Ռուսիա... Շու հայտա ուլո՛ (Ռուսիո՛յ մայրը, այս ի՞նչ է, ծո՛...):

Բարեբախտաբար կարծիքներու տարբերութիւնը չէր յանգեր բը-
ռնցքամարտի կամ վեճի: Ամեն մարդ կը գոհանար իր այնոյեանը ջատագովելով միայն: Յայտնի էր, որ սպառնալի՛ն յարջ, շատ յարջ էր: Հիմա ժամանակը չէր ոռուին կամ ամերիկացիին համար կռուիլ:

Հասայ դարոց: Հոն եւս յագումը մեծ էր: Տագնապը կարելի էր կարդայ ամենուն դէմքին: Կացութիւնը շատ յարջ էր. եթէ սովետ-
ները չճաշէին իրենց հրթիռները, կրնար պայթիլ չարաբաստիկ ոռւմբը:

-Ի՞նչ կ'ըսէ՛ք, պարո՛ն. պատերազմ պիտի ըլլա՞յ:
Ի՞նչ կրնար ըսել ինծի պէս նորեւակ վարժապետ մը: Ըս ո՛ւր՝ հիւլեական պատերազմը նախատեսելը կամ չնախատեսելը ո՛ւր:

Աշակերտները անհամբեր էին: Ումանք առիթը կը փորձէին շահա-
գործել, ժամանակ վատնելու համար: Իսկ ես, որ տակաւին շատ ան-
փորձ վարժապետ մըն էի, աւելի ճիշդը՝ վարժապետութեան աշակերտ
մը, շատ մեծ դժուարութիւններ կը դիմագրաւէի:

Շատ յստակ էր, որ այդ օր աշակերտները ո՛չ Պիզմարէի մասին լսելու միտք ունէին, ոչ ալ Ուիլիէլմ կայսեր մասին: Հիւլեական ոռւմբին վտանգը այնքա՛ն անմիջական էր եւ սպառնալից:

Ըս կ'ըսէի՝ ես կը լսէի: Ոչ մէկը կը հետեւէր կամ կրնար հետեւիլ դասին: Բարբի՛ն դէմքերուն վրայ ընթեռնելի էր խոր վայելք, մտահո-
գութիւնը:

-Մեր թաղի տէր հայրը որքա՞ն շատ թաղում պիտի ընէ. գրպան-
ները պիտի յորդին դրամով...
Կատակը պէտք եղած արձագանգը չէր գտներ:

-Պարո՛ն, պարապ տեղը շատ մի յոգնի՛ք. արդէն վաղը այս ատեն մեռած կ'ըլլանք, ի՞նչ պէտք կայ Պիզմարէ-միզմարէ սորվելու:
-Տղա՛ք, շատ մի վախնա՛ք, եւ մենք մեր դասը պիտի ընենք, ի՞նչ ուզէ թող պատահի:

Յայտարարելը դիւրին էր, բայց աշակերտները անզայելի դարձած էին: Իսկ իմ կողմէ դրսեւորուած անտարբերութիւնը խորքին մէջ շատ հեռու էր համոզիչ ըլլալէ: Աշակերտներուն չափ, եթէ ոչ անոնցմէ աւելի, մտահոգ էի ես: Ի՞նչ ըսել էր, հեռաւոր Ամերիկայի կամ Ռու-
սիոյ մէջ նախագահ մը, իր երկրին արժանապատուութիւնն ու ապա-
հավութիւնը պարտապանելու սիրտով, կոնակ մը կոխելով պիտի շղթա-
յագործէր պատմութեան մեծագոյն պատերազմը եւ վերջ տար մարդ-
կային ճաղախկրթութեան: Ի՞նչ պիտի ըլլային սա տղաքն ու աղջիկ-
ները: Ի՞նչ պիտի ըլլային ծնողներս, Քոյրս, եղբայրս...: Սա աշա-
կերտներուն մէջ սեւաչափ պարմանուհին, աշխարհի ամենամեռուշիկը

ի՞նչ պիտի ըլլար, իր անմեղ ժպիտները, իր անուշ աչքերը պիտի ցնդէի՞նք...

Երբեք այդքան տառապալից ու դժուարին պահեր չէի անցուցած: Անտանելի դամոզադութեամբ սանեցան յետմիջօրէի 3 պահերը:

-Պարոն, վաղը երկինքը կը տեսնուինք:

-Պարոն, Աստուած հետերնիդ ըլլայ. սա անպիտան մեծերը բոլորս պիտի մեռցնեն...: Պա՛յ, պարոն...

Հիմա դժուար էր բաժնուիլ այդ տոբոցէ եւ աղջիկներէն: Իւրա-
փանչիւրը աշխարհ մըն էր, տիեզերք մըն էր: Իւրաքանչիւրը ու-
նէր իր երազներն ու սպասումները. եւ սեռաստիկ հիմա, աշխարհի
մեծերը, կրնային քանդել ամէն բան, ի միջի այլոց, այս տոբոց երազ-
ներն ու սպասումները:

Շատ ծանր մտքերով բռնեցի վերադարձի համբան: Նորէն կարելի
պիտի ըլլա՞ր այդ համբան քայլի, դասարան մտնել: Ո՞վ գիտէր:

Հասայ Պարոն:

Պասին մէջ շատ չէր համբարդներուն թիւը: Քաղաքին մէջ, վստա-
հաբար, մեծագոյն թիրախը կրնար ըլլալ նշանիմէն կնդրանը, Պարոնը:
Արուարձանները կրնային աւելի «ապահով» ըլլալ:

-Օ՛ֆ, օ՛ֆ,- կը դժգոհէր վարորդը,- վաղը այս ատեն ես ալ հայած
կ'ըլլամ, այս պահն ալ:

-Եթէ այդպէս է, ինչո՞ւ օգնականդ դրամ կը գանձէ. պէտք չէ որ
այսօր դրամ առնես մեզմէ:

-Ձէ՛, ի՞նչ ուզէ թող պատահի, նշանիս կ'եթ այդ ուսմը պասին
տանիքին վրայ իյնայ, ես իմ իրաւունքս չեմ հրաժարիր: Ես դրամս
գիտեմ:

-Ե՛ս՝ զայլամի... (Ո՞վ մարդ):

-Եղբայր,- կ'ըսեմ,- թող մեր կողմերը չնետեն սա անտեր ուսմը.
դուք դրամս տուէ՛ք:

Կէս-կատակ, կէս-ուրջ խօսակցութիւնը չէր փարատեր մտանո-
գութիւնները: Դեռ մարդիկ, ըստ իրենց հաշակին կամ պտտկանելի-
ութեան, կը «գովէին» Ամերիկայի կամ Ռուսիոյ մայրն ու հայրը:

Պարոնը գրեթէ ամայացած էր: Դեպի գիւղերը ելող մեծ թէ փոքր
փոխադրակառէներուն կայարանները պարպուած էին: Փառաւոր պե-
տերով եւ շալուարներով աչի գարնող գիւղացի չէր մնացած հող:
Իսկ թերթավաճառները թերթերուն Յրդ տպագրութիւնը կը բանային
սպառել: Հիմա աւելի սպառնալից էին ասոնց ծանուցումները...

«Ռուսական հաւերը կը մտնենա՞ն Քուպայի ծովագրին»:

«Քեներտի նոր սպառնալիք կ'ուղղէ Խրուշչեւին...»:

«Խրուշչեւ կը սպառնայ Ամերիկան ովկիանոսի՞ն մէջ ընկողմելու,
եթէ երբեք ան փորձէ իր նաւերը ընկողմելու...»:

«Հարպ Նավատի՛, Հարպ Նավատի՛...»:

Սերվիս առի եւ հասայ Հայկազեան: Հոն եւս իրարանցում էր:
Գիշերօթիկ ընկերներուս հետ նստայ «ժողով»ի: Մեզմէ ոմանք կը
պնդէին, որ պատերազմը անխուսափելի էր. ուրիշներ կը պնդէին,

որ թերեւս չուծում մը կրնար գտնուիլ. ՄԱԿի ընդհ. քարտուղար Ու Թան արդէն իսկ իր միջնորդութիւնը առաջարկած էր:

-Ժազարին Գեներալին «խաբրին» խորշու ետ դարձ կ'ընէ:

-Քաղաքականութեան մէջ ի՞նչ գործ ունի ժազարին Գեներալին:

-Կ'երեւի թէ մտցեր եւ անցեալ ամառուան դասդ: Աշխարհի ամենամանջանաւոր պատերազմը մղուած է Հելենային սիրոյն, իսկ ժազարին գեղեցկութիւնը ընտրելի գիշեր առասպելական Հելենային գեղեցկութեանը:

-Հելլենան պատերազմ բռնկուց, ժազարինը կը մարէ:

-Ինչ որ է, եւ դաս սորվելու միտք չունիմ:

-Ո՞վ ունի որ: Եթէ մեզի եւ աշխարհին միայն 24 ժամ կեանք սահմանուած է, ի՞նչ հարկ կայ գլուխ ցաւցնելու:

-Երբեք ժողովրդային տուն. տեսնե՞մք ի՞նչ պիտի ըսէ պատկերասփիւռը:

Երկու-երեք հոգիով իջանք ճարտանի պալատին դիմաց գտնուող ակումբը՝ ժողովրդային տունը: Այդ օրերուն պատկերասփիւռը դեռ չէր նուաճած բոլոր տուները: Կարեւոր առիթներու, կ'երթայինք պատկերասփիւռ դիտելու համար Դաշնակցութեան ակումբը՝ ժողովրդային տուն:

Պատկերասփիւռի խօսակցները եւս քաւական լուրջի առած էին հարցը: Կացութիւնը շատ լուրջ էր, հիւլէական պատերազմին վտանգը կը սուսուներ համայն աշխարհին վերեւ:

Շատանց, ընկերոջս՝ Պետրոսին հետ, երեսուն կը տածէինք Հայիտէյ ինն պանդոկին դիմացը գտնուող փոքր սրճարանին հանդէպ: Ամէն անգամ, որ անցնէինք անոր առջեւէն, կը տեսնէինք մարդիկ, որոնք լեցուն սեղաններու շուրջ թուրբուած՝ կ'ուտէին եւ կը խմէին: Այդ օր, որոշեցինք երթալ եւ տեսնել, թէ ի՞նչ բան էր այդ սրճարանը: Արդէն իսկ վաղը ո՛չ մեք մնացողն էինք, ոչ ալ Թուֆիք Միրզայի անուան սրճարանը:

Երկուքս ստուգեցինք մեր գրպանները. շատ վստահ չէինք, որ երկուքիս ունեցածը կը բաւէր, քայց ի՞նչ կար. ասոր ալ կրնայինք ընել «հարպ նավաուի»ի քարոզը:

Գացինք, քիչ մը վախով ներս մտանք: Շուտով փարատեցաւ մեր վախը. այնքան սիրայիլ էր Թուֆիք Միրզան, որ նստած էր սնտուկին ետին:

Ընկերոջս հետ կը փորձէինք բառեր փնտռել՝ ապսպրանք մը ընելու համար: Սպասեակ մը կէս շիշ օղի բերաւ եւ պնակ մըն ալ դրումի կուտ: Թեւ ուրախացանք, որ առանց մեզ յոգնեցնելու մարդը սպասարկեց մեզի, քայց եւ այնպէս՝ դժգոհ էինք. բոլորին սեղանները կը յարդէին պնակներով, իսկ մեզի, օղիին հետ, միայն փոքր պնակ մը կուտ բերած էր: Ինչպէ՞ս պէտք էր ընել ապսպրանքը:

Քառորդ ժամ հագիւ անցած, երկու սպասեակներ սկսան մեր սեղանը եւս յարեցնել: Պնակները սկսան ետեւ ետեւի շարուիլ: Իսկ պէս-պէս մեզէններուն իրրեւ թագ սեղանին մէջտեղը դրին ազուար

տա՛ք պնակ մը ֆուլ: Եւ կերանք ու խմեցինք:

Ամէն ումպի հետ կ'ափսոսայինք, որ այս փառաւոր սեղանը պիտի ըլլար մեր վերջինը: Սա կը նկատէինք մեր վերջին ընթրիքը. ո՛չ միայն մեր, այլեւ՝ հող խմող եւ հաշակող մարդոց: Կամ Պէյրուսի, Լիրանանի եւ աշխարհի վերջին գիշերն էր այդ. վազն իսկ ամէն բան կրնար մոխրանալ: Նաեւ պիտի շոգիանար աղուոր այն աղջիկը, որուն աչքն ու ժպիտը գրաւած էին զիս:

Այդպէս կը վկայէին Պուրնի թերթավանդանները. այդպէս կը վկայէին բոլոր ձայնասփիւռներն ու պատկերասփիւռները: Ուզածին չափ թող ցատկոտեր Սապահ. սա վերջին գիշերն էր նաեւ իրեն համար: Եւ այնքա՛ն համով կը թուէր օդի Գազանը: Եւ լիրանանեան աղանդները որքա՛ն համով-հատով էին: Բաժակ բարձրացուցինք սրնաբանատէր Միրզային կենացը. սա եւս, աւա՛ղ, միայն մէկ գիշեր ունէր: Թող ժպտէր ուզածին չափ...

Ներսը, մարդիկ կը շարունակէին խմել, ուտել, վիճիլ ու մա՛նաւանդ հայեայել: Հայեայնէն առատ, շատ առատ բաժին կը հանէին Քենետիին, Խրուշչեւին, Քասթրոյին եւ բոլոր ֆազաբազետներուն, որոնք աշխարհին վերջը պիտի բերէին իրենց յիմարութեամբը:

Կէս գիշերը մօտեցած էր. առաջին անգամ, գործնապէս, օդի խմած էինք: Կէս շիշ օդի: Եւ ի՞նչ սիրուն սրտակ էր այդ: Պէտք էր մեկնիլ: Վաղը ո՛չ միայն դաս կար, դասարան կար, այլեւ՝ հիւլեական ուսմը թերեւս:

Գիշերօթիկի մեր կացարանը ուղղուելէ առաջ, որոշեցինք վերջին անգամուամ համար - շատ հաւանաբար - իջնել Պուրն: Հանրակառք բարձրացանք:

-Պրամ պիտի գանձե՞ս,- հարց տուի գանձիչին:
-Ինչո՞ւ ոչ, «եա՛ր գայամի»:

Հաւանաբար մարդը կռահեց կարմրած աչքերէս, որ խմած էի. թերեւս հերթական խման մըն էի...

-«Ըխի՛ք ալ մասսորի»,- «ըխի՛ք ալ քուհպուլա»... (Պրամի՛ն Քոյրը, ուսմընի՛ն Քոյրը...):

-Ի՞նչ հերոս մարդ էր սա, Պետրոս, նոյնիսկ հիւլեական ուսմընի՛ն Քոյրը բան մը ընելու ելած է...

Հասանք Պուրն: Հիմա թերթերը իրենց այդ օրուան ճող տպագրութիւնը հրապարակ իջեցուցած էին...: Վերջապէ՛ս... Խրուշչեւի հըրահանգած էր իր նաւերուն հողարձ կատարել... ՌԻՓ:

Ուրեմն Միրզային ինչ մեր խմած օդին վերջինը պիտի չըլլար. նաեւ այդ ճոխ մեզէները վերջինը պիտի չըլլային: Եթէ գիտնայինք, որ այդ օր վերջին օրերնիս պիտի չըլլար, մեր գրպանները չէինք պարպեր Միրզային սնտուկին մէջ...

Բայց հալա՛լ ըլլար Միրզային, սքանչելի օդի էր եւ սքանչելի սեղան:

Ընկերոջս հետ ուղղուեցանք դեպի կացարան: Է՛հ, ահագին բան կար մտմտայի՛նք: Հիւլեական ուսմընի՛ն, պատերազմին մտահոգութիւնը մղած էր մեզ դասի երես չնայիլ: Իսկ յաջորդ առաւօտ կար կոթո-

դակա՛ն գրաւոր մը:

Ի՞նչ վայր գրաւորը. կարեւորը այն էր, որ հիւլեական պատե-
րագմը խնայուած էր մեզի եւ հանուր աշխարհին: Յաջորդ օր դարձ-
եալ պիտի ծագէր արեւը եւ ես պիտի չկորսնցնէի այն աղաւթ աղջկան
ժպիտը...

Սինէ Ռիվոլիին առջեւ կեցած՝ Բաւերթաւոր Չիլինկիր կը շարու-
նակէր սակայն իր յանկերգը.

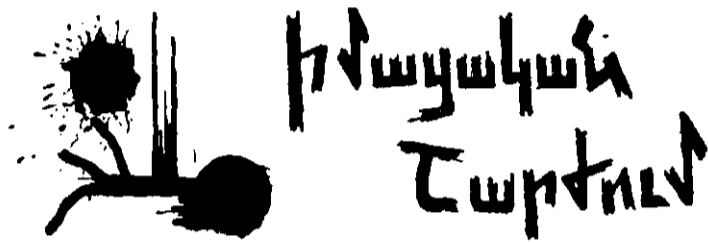
—«Ա՛յդ», «Ա՛յդ», ոռւմբ մըն ալ Իսթանպուլի վրայ... մէկ հատ
ալ Անգարայի վրայ:

«Ա՛յդ» չունէր ուրիշներու դիրքափոխը. չէր կրնար յաւելեալ կը-
ցորդներ տպել. եւ իր թերթավանառը կը շարունակէր իր պատե-
րագմը, հիւլեակա՛ն պատերագմը, Թուրքիո՛յ դէմ...

(Շար. 6)

ԳԵՈՐԳ ԱՔԷԼԵԱՆ

«Բագինի բարեկամներին Տոբի. Սեպուհ Մխեռեան, իր հերթական այցելութիւններէն մէկուն ընթացքին, ի միջի այլոց պատմեց պատանութեան օրերուն ունեցած տէր-գործան շարժ մը ապաւորութիւններ, որոնցմէ մէկը ուղղակի կը վերաբերէր Համաստեղի եւ Սուրէն Բաբայանի այցին: Տոբիորը մանաւորաբար շեշտեց Համաստեղի Հանդիպումը գանկի մը, որը գրագէտը երկխոսութեամբ կը վերցնէ՝ ու կը տանի հետը:

Ի յուր այդ պատումին՝ անդրադարձանք, որ խնդրոյ առարկայ գանկը պէտք է եղած ըլլայ Համաստեղի «Ջրոց շուքի մը հետ» գրութեան մէջ նկարագրուած գանկը եւ խնդրեցինք Տոբիորէն, որ գրի առնէ այդ յուշը եւ արամադրէ՝ «Բագին»ին:

Տոբի. Սեպուհ Մխեռեան խոստացաւ եւ յարգեց իր խոստումը, գրեց տէր-գործան ապաւորութիւններուն այդ բաժինը, որմէ անխառն է Համաստեղի Հանդիպումը անձանօթ հաւատակի գանկին, որ այնքան սրտատուչ ըսելիքներու գուռ բացաւ վշտահար գրագէտին...»

ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ՏԵՐ-ՋՕՐԵԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Մանկութեանս եւ դատանութեանս շրջանը՝ 1928-1932, նախակրթարանի չորս տարիներս ապրած եմ Տեր-Ջօր, երբ հայրս Հալեթի Ազգային Իշխանութեան կողմէ դրկուած էր հոն՝ ստանձնելու տեղւոյն ազգային վարժարանի տնօրէնութիւնը: Այդ տարիներուն, Տեր-Ջօր երթալը կամ տեղափոխութիւնը այնքան ալ հաճելի չէր, զոհողութիւն էր անաղասա երթալ, ընակիլ ու ծառայիլ: Բայց հայրս, գիտակցելով, որ իրեն առաջարկուածը

ազգային տարապատկանություն է՝ անվարան ընդունած էր առաջարկը ու ընտանեօք տեղափոխուած Տէր-Չօր, ուր Մեծ Եղեռնէն ճողոտրած ուսումնասէնչ տյատանիներ կը տղատէին ուսուցիչի:

1929ի ամառը, Օգոստոս ամսոյն, հայրս՝ Միսաք Սիսեռեան, ընդունեց երկու ազգայիններ՝ Սուրէն Բարախեան եւ Համաստեղ: Ես տասը տարեկան էի եւ յա կը յիշեմ անոնց կեցութեան յիշատակելի օրը, երբ միասին զացինք Եփրատի անաղատային ափը, հայկական ցեղասպանութենէն աւապին վրայ մնացած ոսկորները տեսնելու համար:

Սուրէն Բարախեան ուսուցիչ էր: Ան յախոռն, բարձրաձայն, խոշոր կազմով եւ քասքէթը կրող անձ մըն էր: Խօսակցութիւնը՝ սրտաբոխ: Տարիներ ետք զինք տեսայ քահանայի սքեմով:

Համաստեղ ճիշդ հակադասութիւն էր. լուակեաց, խոռուն, խոշոր աչքերով, կարծես տխուր ժողիտ մը կար դէմքին, չեմ գիտեր, եթէ ժողիտը կարելի է տխուր կոչել:

Մեր տունը լոտ կը հետեւէի հօրս հետ ունեցած իրենց յօսակցութեան: Լսեցի, որ տղիտի այցելեն Եփրատի հիւսիսային ափը, ուր հայ նահատակներու աճիւններ կային:

Ինչդէս վերը ըսի, Տէր-Չօրէն անցնող Եփրատը երկու թեւ ունէր: Փոքր թեւի վրայ երկարած քարաշէն կամուրջէն անցանք կղզի եւ հասանք Մեծ Եփրատի ափը: Հոն տակաւին կամուրջ չկար, ֆրանսացիք սկսած էին կառուցել օղէն կախած կամուրջ մը, 450 մետր երկայնքով, Սան Ֆրանսիսքոյի Կոլտըն Կէյթ կամուրջին մէկ փոքր նմոյշը: Ուրեմն, հայրս նաակ մը վարձեց՝ երկու թիավարներով եւ Սուրէն Բարախեան, Համաստեղ, հայրս ու ես տեղատուեցանք անոր նստարաններուն վրայ: Եփրատի այդ անցքը անմոռանալի է ինծի համար: Կը թիավարէինք հոսանքն ի վեր, որդէսպի կարենանք հասնիլ ճիշդ դիմացի ափը: Բայց գետին մէջ կային ջրատոյտներ, որոնք շատ վտանգաւոր էին եւ կը տատանէր, որ իրենց մէջ առնեն ու ջրամոյն ընեն նստեր ու լողորդներ: Տագնադալի վայրկեաններ աղրեցանք: Իրարանցում եւ վախ, բայց նաւաստիները ճարդիկօրէն միջամտեցին իրենց թիավարելու վարդետութեամբ, յաջողեցան նաակը հեռու տյահել ոլորատոյտը հոսանքէն եւ մեզ հասցուցին Եփրատի հիւսիսային ափը: Հող կը տարածուէր անաղատը, ուր Օգոստոսին ջերմութիւնը արելի քան քառասուն աստիճան կ'ըլլար: Տաքը անտանելի էր եւ մենք շուրջ անկիւն մը կը փնտռէինք, սակայն գետին եզերքը հանդիպեցանք մէկ մետր բարձրութիւն ունեցող անաղատային ճղճիմ թուփերու եւ նստեցանք անոնց կողքին: Շուրջ հապիւ մեր գլուխներուն կը հասնէր: Ատեն մը Համաստեղ քանի մը քայլ հեռացաւ մեզմէ:

Ծոած էր աւսպին վրայ եւ ձեռքին բան մը առած՝ անշարժ ու լուռ կը դիտէր: Մօտեցանք իրեն: Չեոքը գանկ մը կար, իսկ աւսպին վրայ մեծ ու փոքր ոսկորներ: Քիչ մը աւելի անդին՝ ձմերուկի թուփեր: Հետերնիս ջուր չէինք առած եւ ծարանիս յագեցնելու համար ձմերուկ քաղեցինք: Դանակ ալ չունէինք: Բարախնան խոշոր քար մը գտաւ եւ վարկաւ ձմերուկին, որ ջարդուփշուր եղաւ: Մեւ կուտերը եւ ջերտերը աւազը վարդարեցին: Ուտելու կը դանդաղէինք: Ես հօրս հարցուցի, թէ ինչու չենք ուտեր, եւ հայրս տատասխանեց. «Համբերէ, ձմերուկը արեւուն տակ կը ձգեն, որ տաղի»: Յետոյ սորվեցայ, որ ջուրի շոգիացումէն տաղութիւն կ'առաջանայ:

Թուփերու ջուրին, շնորհիւ ձմերուկին՝ կրցանք երկար մնալ անաղատին մէջ, հայոց ջարդերու ընդարձակ գերեզմանին առջեւ: Կարծես չորսով կը հեկեկայինք: Քիչ կը խօսէինք: Գերեզմանատան ծանր տաղաւորութիւն մը կը տիրէր: Տխուր ու տրտում՝ Համաստեղ կ'ըսէր ու կը կրկնէր.

-Բայց ինչո՞ւ եւ ինչո՞ւ՞ ս տատահեցաւ այս աղէտը, վանգուածային ջարդը ազգի մը, որ դարաւոր մշակոյթ եւ տատանական անցեալ ունի, ինչո՞ւ ջանալ սրբել ազգ մը երկրագունդին վրայէն՝ Վերադարձանք նոյն նստակով: Այս անգամ նստաստիները աւելի զգոյշ էին: Համաստեղ թաշկինակի մէջ փաթթած գանկը կը կրէր մեծ զգուշութեամբ:

Մեր հիւրերը բանի մը օր մնացին: Ես միայն մէկ օր ընկերացայ իրենց: Առաջին օրը, հայրս վիս տարած էր իրենց հետ, որովհետեւ տեսնեմ հայոց անաղատային գերեզմանը, ուր, ըստ վերադարձ ականատեսներուն, մեծ հայրս հիւանդացած ու մահացած էր:

ՏՈՔԹ. ՍԵՊՈՒՀ ԱՌԵՆՈՒՆ

Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ

ՎԵՊԻՆ ՅՂԱՅԲԸ

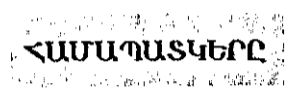
ՅՂԱՅԲԻՆ ԻՄԱՍՏԸ

Սեռին, կիրքին, լիպիտոյին հանդէպ այս ընկալչութիւնը, ինչպէս ինք պիտի ըսէր, ունի շատ ներքին, քիչ անգամ քաջայայտօրէն ըսուած դրոշմապատճառ մը: Նորէն վեպին հոգեբանութեան յատկացուած պարբերութեան մէջ Օշական կ'ըսէ, թէ ֆրանսացի վիպասան Պուժէ, իր մէկ վեպին մէջ (նկատի ունի Le Disciple), գրեթէ շատ քիչ քան կը յատկացնէ կիրքին: Կաւելցնէ. «Օշականի գիւղն ու քաղաքին մէջ քաղաքակրթութիւնը հագիւ քանի մը հզօր ազդակներ կրնայ գործածել, կիրքէն դուրս... Օշական կիրքէն դուրս ի՞նչ ունէր իր տրամադրութեան տակ, հոգեղէն դրութիւններ, հոգեբանութիւններ սեւեռելու... Պերմանուս սուրբի մը վերլուծումը ընելու համար իսկ ստիպուած է ճնիւղը շահագործել: Եւ ճնիւղը, միշտ գրեթէ, շրջուած կիրքն է, *սեռին* մէկ շէնքը: Գաղիացի իմաստասէր մը կ'ըսէ. «Գիւնին եւ կրօնքը *ժողովուրդին գրականութիւնն են*... 1840ին: 1900ին քուրքը մէկ գրականութիւն ունէր՝ կինը: Հայը մէկ գիւնի՝ սեռին արբեցնող սփոփանքը: Ահա թէ ինչու, երբ այս երկու հիմնատարներուն աւելցնենք թուրքին ախորժակներուն *արեան պատուքը*, հայուն տառապանքին՝ *Հացին տրաման*, մենք համադրական ձեւի մը կ'ըլլանք վերածած Օշականի վեպին հոգեբանական խարխախները» (ՀԺ 201): Որքան ալ սեղմած ըլլամ մէջբերումը, անկարելի է չնշմարել տարօրինակ մտածումը: Օշական կը դիմէ կիրքին, որովհետեւ ուրիշ ոչինչ ունի իր տրամադրութեան տակ հոգեղէն դրութիւններ սեւեռելու համար: Այսինքն՝ որովհետեւ Հայը իրրեւ ժողովրդական գրականութիւն ունի միայն *Սեռին արբեցնող, պատրոզ սփոփանքը*: Հատուածին մէջ, թուրք-հայ տրամին ուղղակի յղումը ոչ մէկ կասկած կը յարուցանէ այն հետեւութեան վրայ, որ կրնանք ընել. սեռը հետախուզող վեպը պայմանաւորուած կը մնայ հայութեան ընդհանուր քաղաքական ու քաղաքակրթական վիճակով: Այսինքն՝ ստրկութեամբ: Օշականի համար՝ Հայը սեռէն դուրս քաղաքակրթական, այսինքն՝ հոգեկան քիչ քան ունէր: Հետեւաբար անոր վեպը կը մնայ այդ սեռին արբեցութեան ու պատրոզ սփոփանքին ծիրին մէջ:

Սեռ, մահ, արիւն, այսինքն՝ տարբեր անունները մէկ ու միակ կեանքի հեղեղին կը կազմեն հիմնալարը ո՛չ միայն հայկական կեանքէն առնուած վէպերուն, ինչպէս թրքական կեանքին յատկացուած վէպերուն՝ *Հաճի Ապտուլլահ* եւ *Միւլէյման էֆէնտի*, այլեւ՝ թուրք-հայ յարաբերութեան: Այս երկրորդ եզրը կը մնայ քննելի կէտ մը, ամենէն աւելի *Մնացորդացի* երկայնքին, բայց հարցը պէտք է ուսումնասիրել թէ՛ ճնիրի ու եղեռնի տեսանկիւնէն, թէ՛ այլ սոսկապէս սեռային տեսանկիւնէն, առանց մտնալու, որ Օշականի համար ճնիրը շրջուած սեռն է, այսինքն՝ սեռին յայտնակերպումներէն մէկը, որ կ'առնէ մահուան կերպը:

Սեռը իրրելու ընկերային համակարգ կը կազմակերպուի արեւնակցութեան կամ ազգապղծութեան արգելքին վրայ: Օշականի վէպերը շատ յանախ կը դեգերին անոր շուրջ, ինչպէս Սարափեանի *Իշխանուհին*, Մանուրի *Պոյնուզուները*, Նարդունիի հեփիաթներէն մի քանին, Ղ. Մելոյեանի *Մայրը*, աւելի ուշ՝ Ռոբուինի *Եւ եղբւ մարդը*: Անշուշտ ֆրանսահայ գրողներու մօտ՝ ազգապղծութեան հարցին յայտնութիւնը սերտօրէն կապուած է Աղէտին, որուն հետեւանքներէն մին է, եթէ կարելի է ըսել: *Մակ-Պըտուկը*ին մէջ Օշական գրած է, թէ Հայրապետի գերդաստանին աղջիկները «կը խօսուէին միմեկու իսկ իրենց հայրերուն հետ» (ՍԲ 201), ինչ որ անսովոր ձեւով մը թելադրուած ակնարկութիւն է արեւնակցութեան: Օշական իսկ կը յիշատակէ *Մահակ Պարզեւեանի* պարագան, որուն առթիւ տառացիօրէն կը խօսի *inceste*ի մասին. «Ատիկա երոտպացիներուն *էնսէպմե* է» (ՀԺ 148): Վերջապէս կայ *Միւլէյման էֆէնտի*ին պարագան: Անշուշտ չեմ յիշատակեր «*Առաջին արցունքը*»ն, որ յարացուցային արժէք մը ունի, ըստ իս: Օշականի վէպը, այն չափով որ կը խուզարկէ Հայուն շունչը միակ սփոփանքը, կամ արտօնուած միակ սեռը, նոյն չափով խնդրոյ առարկայ ունի ազգապղծութիւնն ու ասոր արգելքը: Վէպը, վէպին յղացքը, շատ մտերիմ ու շատ ներսէն առնչուած է ազգապղծութեան հարցին, ինչպէս որ առընչուած է սրբապղծութեան: Սրբագան ձեռնարկ վէպը փաստօրէն ամբողջովին թէեւ ոչ միայն տարուած է սեռէն ու կիրքէն: Արդեօք այդ սրբազնութիւնը ձեռնարկի՞ն մէջն է միայն, թէ անոր ձեռնած սեռին ու կիրքին: Սրբագան սեռ: Կեանքին հանգանակը անկարելի չի դարձնել մահուան եզրակացութիւնը:

1) «Սրբագան»ը կը յայտնուի բաւական անպակաս տեղեր, օրինակ, հետեւեալ մասնադասութեան մէջ, որ մօտ է թելադրածին. «Ես այսօր կը կեանք անգիտող, վաճաղի ապահով եմ, որ երապարակին անորձակներուն եւ արեւութիւններուն ճեղքեւ մթերք մը կայ սրբագան իսկութեան, աւիշի, որմէ կը սեռնին արուեստի ամեն գործերը, «Յուսարիք», 2 Գեղտեմբեր 1931:

Իր այսֆան լայն ընդգրկումին ու դեպի վար խորաչափումին պատճառով վեպը կ'առընչուի մեկ կողմէ հաւաքականութեան (ժողովուրդին) եւ, միւս կողմէ՝ գայն հիմնող արգելիքներու համակարգին, բեւեռուելով ընդարձակ խնդրի մը շուրջ, որ է օրէնքի եւ ցանկութեան փոխ-յարաքերութիւնը եւ որուն առաջին օրինակները տեսանք *Մոնարհները* ընթերցումի երկայնքին: Վեպի յղացքը կ'ենթադրէ իր մէջ «աշխարհ» մը նուանելու պարտադրանքը. «աշխարհը վիպասանով մը նուանուած, անկէ խորաչափուած, անով անուանակոչելի իրականութիւնն է: Պիտի տանք վեպի մը անունը ու այդ անունին հետ, հեղինակողին գրական դիմագծութենէն, արժանիքներէն առաջ, մեր մտքին պիտի յառնէ այդ վեպով փրկուած, անոր մեր հոգեկան ժառանգութիւնը դարձած բարոյական իրողութեանց հանդէս մը...» (ՀԺ 130): Իրականութեան հետ այս յօդաւորումը Օշական կը կոչէ կեանքի վերակազմում (ՀԺ 196): Կեանքի վերստեղծում կամ վերակառուցում եւ որուն համար առանցքային նշանակութիւն ունի Օշականի միւս մեծ յղացքը՝ բարքը (ՀԺ 196): Կեանքը փաստօրէն կը խտանայ, կ'ամբարտի բարքերուն մէջ: Օշական չի դադրիր հաստատել. «Կեանքը բարքերու հանգոյց մըն է» (ՀԺ 196), կամ կեանքը «իր քանձրացած կերպարանքին տակ բարքն է ժողովուրդի մը...» (ՀԺ 149): Բարքի «տախտակները» կը կազմեն Օշականի մտասեւեռումներուն գլխաւորները, ճիշդ անոր համար, որ անոնցմով աշխարհ մը կը նուանուի, «ժողովուրդներու անգիտակցութեան մէջ մթերուած» (ՄՄՏ 17) ապրումները կը համադրուին, կը խորաչափուին: Վեպին այս համայնական եզրն է, որ Օշական կը տարագէ. «Օշականին մօտ վեպը միայն հոգեբանական տագնապ մը չէ սակայն: Այդ վեպը իր ժողովուրդին *Համապատկերն էր*» (ՀԺ 146): Իր կողմէ ընդգրկուած «համապատկերը» անշուշտ կը յուշէ *Մնացորդացն* անդին, *Համապատկերը*, որ ինչպէս գիտենք իր կարգին «վեպ» մըն է, շատ մասնաշատուկ իմաստով մը (ՀԺ 132): Եւ համապատկեր մը «հաւատարիմ անդրադարձ մը» չէ, «մանրամասնութեանց հարազատ հանդէսով այն իրողութեան, որ *կեանքն էր* այդ պատկերներուն ետին» (ՀԱ 4): Միտք բանին այս հաստատումին. ամենագիր ու ամբողջովին «հարազատ» արձանագրութիւն մը, վեպ մը իր «սիւլիէ», բազմամաս բաժիններով իսկ, սոսկական «անդրադարձ» մը չէ:

Այս համապատկերային եզրը վեպին կը մօտեցնէ Օշականի յղացքը Ի. դարու մեծագոյն իրականացումներուն՝ Ժիւլ Ռեմի, Փրուստի, Ռ. Մարթէն Տիւ Կարի ընդարձակ կառուցումներուն, որոնց ետին կը ստուերագծուին Պալգաքի եւ Զոլայի վիպաշարները: Ֆրանսահայ Դրականութեան մէջ, Շահնուր եւ

Որքանի ալ անտարբեր չէին եղած վիպաշարային կամ սիրիք կառուցուածքին: Պատկերազարդ պատմութիւն Հարցքը եւ Հարձուածները կը հետապնդեն նոյն կամ նման նպատակ. պատկերացնել Հայոց սփտումը: Հարիւր մէկ տարուանը, իր երեք բաժիններով, իրբեւ շրջապատ ունի բանտի մը շուրջ պատերը եւ քանի մը ժամուան պատում, բայց կը կազմեն ընդարձակ կառոյց մը: Կարելի՞ է ասոր վերագրել «սիրիք ձգտումներ» (էֆ 190): Իր վերջնական ձեւին մէջ՝ հնարաւոր պիտի ըլլա՞ր նման սիրիք կառոյց տալ Մնացորդացիին: Պալգաբի Մարդկային կոտորակներու թեան, Փրուստի վիպաշարին մէջ, կերպարները կը վերադառնան մէկ վեպէն կամ մէկ բաժինէն միւսը, ինչ որ չէ պարզանք Օշականի, որուն մօտ կերպարային վերադարձներուն տեղ հանդիպելի են միայն ակնարկութիւններ կամ թեմայական նմանութիւններ: Ռուսի՝ «սիրիք ձգտումներու ժանրութիւնը», որ Օշական կը տեսնէ ինքնադատութեան փորձին մէջ, նկատի ունի վեպերուն իրերանցիկ կառոյցը կամ նոյն բնիւն նման գարգացումը, ինչպէս է պարզանք Մարիկ Մեյխիսեանիին ու Մնացորդացիին:

Բայց ինչո՞ւ ամբողջ մը պատկերելու այս ձգտումը: Փրկելու համար ինչ որ ենթակայ է կորուստի:

Օշական բազմիցս կ'արտայայտուի այս մասին: Արդե՞ն վերջ յիշատակում թողի մը մէջ կը խօսի «վեպով փրկուած» հոգեկան ժառանգութեան մասին: Վեպը կը փրկէ ինչ որ ենթակայ է կորուստի վաճառքին, մոռացումին: Մնացորդացի արքի: Ոչական յանգի կը խօսի «մեր ժողովուրդին մնացորդացի» փրկելու մասին, «այսինքն» ինչ որ անոր քարտէրէն ու արքունիքէն դէպք կը մնայ հողի երեսին, արժանի պահուելու» (ՄԾՅ 13), կամ «փրկուելիք մնացորդներուն» մասին (ՄԾՅ 14), կամ «մեր ժողովուրդին մնացորդացի կորուստէ փրկելու» մասին (էֆ 284): Ինչ որ Օշական կը գրէ իր մեծ վեպին մասին: Կը կարծեմ որ ասորմէջ է վեպին, որ իրբեւ յղացի եւ իրբեւ իրագործուի 1920էն վերջ, «արբանակ պարտէր» ունի ժողովուրդի մը թայ Բայրազ հաստակակամութիւնը սեւեռելու, ասոր մնացորդ մասին համար ըլլալու «վայելութիւն»: Այս իմաստով վեպը կը փորձէ դիմագրուել՝ երէ ոչ բառնայ կորուստը, նոյնի՞ք ասորմէ կը բռնադը: Այս իմաստով նաեւ գուցէ Եսեանի քի նմանութեան իր բունիքն եւ Օշականի կրասարքս վիպաշարէնք իրարմէ ուղիւնք մտնելի են, նախապէս գարգացնական տարբերութիւններն:

ՊԱՏՆԱԿՆԵՐ

Օշական իր վեպը կը գրէ պրիմի մի յո երկու գլխով: Ինչ որ իրականում ալ վաճառքն արտադրութիւնն որք է գլխակցած ու թ

ձերը եղած ու սարած են (ինչ որ չ'արգիլիր, որ գործադրել փոխն ի փոխ, «անուղղակի ազատ ռեժ», կամ գիտակցութեան հոսանքը, կամ աւանդական հեղինակային խօսքը): Ասիկա ճիշդ է ամենէն առաջ, ինչ կը վերաբերի տիպարներուն եւ ասանց «գարտադիրութեան», որուն վրայ Օշական երկարօրէն կը ծանրանայ ինքնադատութեան մէջ: Կը գրէ. «Ինծի համար անկարելի է գրեթէ ամբողջովին հնարովի մարդերով վէպ յօրինել... իմ գործերուս մէջ երեւակայուած մարդ չկայ» (ՄՇՏ 20): Ուրիշ տեղ՝ երբ կը խօսի *խոնարհների քոթուրներուն* մասին, նշուած կ'ըսէ. «Անոնք այդ հոգիներուն, խոտերուն ու մարդոց ծնունդն էին ու այդ ամենուն խոտնորդը, ինչպէս ինքը (Օշական) հեղինակն էր այդ մարդերուն հետ, ծունկ ծունկի, աղբոր պէս...» (ՀԺ 211): Նորավէպերու ընթերցումին ընթացքին տեսանք, թէ ինչպէս պատմողը անձնական յարաբերութիւն մը կը վկայակոչէ իր տիպարին հետ: Այս յարաբերութիւնը, ճանաչումը կայ նոյնիսկ Սիւլէյման էֆենտիի պարագային, որուն առընչութեամբ Օշական կը հաստատէ հետեւեալը. «Իսկ *Սիւլէյման էֆենտի* վէպին մէջ (որուն վաւերական անձնաւորութիւնները Օշական կը ճանչնայ ոչ ի լրոյ, այլ Եղիշէի բառովը՝ յակամէ յանուանէ) գոյգ հերոսներէն առաջին էտեմ պէլը սրիկայ մըն էր մեծափառ... Օշական կը ճանչնայ այդ մարդը, կերած է անոր սեղանէն (տղուն հետ իր յարաբերութեանցը պատճառով) ու իր կիներ արգանդախեղ սպաննելու վարձը սարսուռով մտիկ ըրած իր մանչէն...» (ՀԺ 135): Այս հաստատումին կ'արձագանգէ վէպին մէջ գետնորդած սա հաստուածը. «Ես զինքը գոյց նկուղին մէջ, պատանկան փորձանքի մը գծով, որ Համիտի ունեւորը կրնար գտնել ամէն պատանի: Լսեցի իր ռեփը իր յերնէն: Յետոյ լրացուցի անոր տեղը անձնական պարտումով բանտէն դուրս: Հիմա, այդ օրերէն երեսուն ու անի տարիներ ետքը, երբ կը գրեմ անոր դրուագումը, հարցը կրկին կը ներկայանայ մտքիս, ինչպէս ներկայացեր էր այն օրերուն... Ու յետոյ կ'ուզեմ, որ ուղիղ հասկնան զիս մերիները՝ ինչպէս տարները»²⁾: Իսկ վէպի աւարտին՝ Օշական կը գետնի «Վերջաբան» մը, որուն առաջին տողերը կը բաւարարուիմ արտագրելով. «Պատմեցի ասանք, գուցէ դէմ երթալով, կը կրկնեմ արուեստին հիմնական պահանջներէն մէկուն, որ Արիստոտելի բերնով կը հրահանգէ միակեդրան ընթանայ: Կ'ընդունիմ մեղքս: Բայց չեմ այ զոջար: Ձեռի կրնար գանց ընել զինքը, Սիւլէյման էֆենտիի տրամին բուն հեղինակին, որ վաւերական անձնաւորութիւն մըն է՝ միայն ծովագերայ ճաղաք մը փոխադրուած, ոչ անշուշտ գրական նըկարչականութեան մը հաշտայն, այլ պահելու համար պարտադիր գգուշաւորութիւն մը...» (Մէ 237): Մեծապէս շահեկան այս

2) *Սիւլէյման էֆենտի* (Մէ) ԱՅԲԻԽԱՍ, 1983, էջ 22-23:

նկատողութիւնները վաստօրէն «հեղինակ»ը կը գետնորէն գրքին մէջ: Պէտք չէ վաւերապէս սակայն այդ «հեղինակ»ը, որ «ես» կ'ըսէ, նայնացնելու Օշականի հետ: Պատմող/հեղինակը ամբողջ գրութիւնը կը վերածէ հանդիպումէ մը ծնած, պրպտումով ամբողջացած վէպ մը (ասիկա վիպագրութեան արուեստին պատկանող հասարակ տեղիք մըն է կամ հնարք մը):

Ձեռք ընդգծելով վէպին, անկի նիշդ՝ գործողութեան «միակեղ-րոնութեան» գացող ակնարկը, որը Օշականի սիրելի թեման է, վէպին ճարտարապետութեան խախտումը՝ կեանքին ներգործութեամբ: Սակայն հարցին ռեպրէզենտացիոն իսկ ի յայտ կը բերէ վիպային մտահոգութեան ներկայութիւնը: Կարեւորը պատմողին թելադրանքն է, որ վէպը կը սերի անճանկան փորձառութեան, «իրական կեանքէ», ինչ որ դասական, աւանդական դիտողութիւն մըն է շատ մը վէպերու յատուկ, որոնց պատմողները յանկուտ վաւերականութիւն մը ընծայելու համար պատմութեան, կը դիմեն նման հանգամանքներու շահագործումին: Պատմողը մեք անպայման նայնացնելու չենք Օշականին հետ, նայնիսկ երբ ան կը կրէ Օշական անունը, քանի որ կամ երկու Օշականներ, ան՝ որ կը գրէ, եւ ան՝ որ է առաջինին «հերոսը» (ինչպէս է պարագան ինքնակենսագրական երկերուն): Պատմողը հեղինակը չէ, ինչպէս պատմողը կերպարը չէ: Պատմող/կերպար յարաբերութեան նախօրօք գոյութիւնը պատմումի կառուցումած-քին պատկանող եզր մըն է:

Վերը Օշական կը խօսէր երկու տեսակի մանչուսի մասին, մէկը «յականէ յանուանէ», միւսը «ի լոռ»³⁾: Այս երկրորդ պարագան ալ գոյութիւն ունի իր վէպին մէջ եւ կրնանք ըսել, որ վէպը առատօրէն կը սնանի անկէ: Այսպէս, վէպը յանախ ակնարկութիւններ կ'ընէ գիւղի բանաւոր խօսքին կամ հոն շրջող առասպելներուն, հեքիաթներուն, այս կամ այն տիպարին շուրջ քափառող եւ վէպը կը ներկայացուի պատմողին կողմէ իրեն նախազոյ բանաւոր խօսքի վերբերում մը կամ դիւրանքի մը հետքին վերանումը: *Մակ-Պտուկը*ին մէջ, Նազիկի գարտուղի կեանքը, գեղեցկութիւնն ու մահը կ'ապրին «գեղի շրթներուն», երգով մը, որ Օշականի վէպին մէջ անդադար ներկայ է եւ կը բանի ինչպէս վանկերուն *Leit-motive*, այսինքն՝ առաջնորդող թեմա մը, որ կը կրկնուի, կը տարբերակուի, կը տարադնուի, կը դառնայ ետ, գունաւորելու համար պատմումը: Նազիկին երգը, Նազիկ անունին իսկ երկդիմութեամբ, մօր երգն ալ ըլլալով՝ մանր չափով վէպ մըն է, որմէ կը սերի *Մակ-Պտուկը*: Պատմողը

3) Այստեղ կարելի չէ բնական Պարզեւհասի պարագան, որուն միւրը, ըստ երևույթին, Թէֆեանէն «պատմած դրուագ» մըն է (տե՛ս 26 246) Պոք: «Բանալիներ» ունեցող այդ վէպը կը դնէ բոլորովին ուրիշ հարցեր, որոնք անպայման կապ չունին «բանալիներու» վերլուծումին հետ:

կը գրէ ինչ որ լսած է, կարծէ՛ք միայն կը վկայէ: Ասիկա Օշակա-
նի սիրելի թեմնի՛ք մըն է:

Մնացորդացի մուտքին, գերդաստանին հիմնադրին՝ Հանի Արթինին կենդանագիրը կը սերի «տէրտէրին պատմածներէն»: Պատմողը կը խօսի «իր մանկութեան օրերէն», երբ «Բերանարաց, խանդավառ, խենդացած ու նոյն ատեն յալու չափ տրտում մտիկ կ'ընէինք, ինչ որ կը պատմուէր մեզի նիհար, երկայնահասակ այդ մարդուն վրայ...»⁴: Ո՛չ միայն կան տէրտէրին (յատկանշա-
կան տիպար) պատմածները, այլև կայ առընչումը վեպին իսկ, քանի որ պատմողը կը խօսի անուն «այս վեպը կազմող դէպ-
քերուն վրայ իրենց ազդեցութեամբ»էն (ՄՆ Ա, 38): Պատմողը կը յղուի այդ պատմութեան, քանաւոր խօսքին, նայնիսկ ժողովրդական յօրինումներուն» (նոյն), ինչպէս պիտի ընէր քարհերու կամ երգերու հաւաքիչ մը (Կումիտաս): Քիւֆէնեան ժամանակին «Մեհեան»ի «Հայաստանեաց գրականութիւն» յօդ-
ւածին մէջ արդէն ըսեր էր. «Մեզի կը սպասեն մեր դաշտերուն վրայ անտես երազի մը պէս շղարշուած բոլոր այն անանուն եղբերգութիւնները, որոնք մեր գեղջուկներուն շրթունքնե-
րէն վեր կը վազեն: Աշխատանքի վարդապետ մը մեր երգերէն ստեղծեց մեզի, օտարացածներու համար յայտնութեան մը չափ հրաշալի երաժշտութիւն մը... Ու ինչե՛ր կան տակաւին: Մեր ապագայ դիւցազներգութիւնը կը պտտի հայրենի երկնքին վե-
րու...»⁵: Օշական իր վեպին մէջ նիշդ այս հին ծրագիրն է, որ կը բուսի իրագործելի, միայն թէ հիմա այլևս անգիր եղբերգու-
թիւնները կը գտնուին վերջնական կորուստի մը սպառնալիքին տակ: Յամենայն դէպս, հասարակաց քանաւոր խօսքէ մը մեկնող, զայն իր մէջ հաւաքող, ներրոնող վեպը կրնայ դիւրաւ յայտարա-
րել, որ ժողովուրդի մը մասնատուած, կոտորակուած բեկորնե-
րն է, որ կը վերակազմէ, դառնայու համար անոր «տապալա-
կը». «Հայաստանեաց գրականութիւնը մեր տապալակն է» կը գոչէր Քիւֆէնեան «Մեհեան»ին մէջ⁶:

Վեպին մէջ պատմողին յարաբերութիւնը իր տիպարներուն հետ եւ քանաւոր խօսքին յղումները կարելի է փոխադրել գրակա-
նութեան պատմութեան վեպին մէջ: Եթէ գրականութեան պատ-
մութիւնը վեպ մըն է, եթէ ասոր տիպարները գրողներն են ու
գործերը, պատմագրողը անձնական շփում մը կ'ենթադրէ եթէ
ոչ գրողներուն հետ, գոնէ գործերուն (ՀԱ 3): Պատմագրողը

⁴ *Մնացորդացի*, Ա. Տիպ, 1932, Գանձիք, Ա. Խատր, էջ 39: Բոլոր յղումներուն համար նկատի ունենալ կրճատումը ՄՆ, կը հետեւի հատորին թիւը:

⁵ «Մեհեան», թիւ 3, Մարտ 1914, էջ 40:

⁶ Նոյն:

պիտի գրե իր «ապրումները» եւ այս նորոգիմակ վեպը պիտի դառնայ «ապրումներու հանդէս մը...; հեղինակէ հեղինակ անձնացող, բայց խորքին մէջ մէկ ու նոյն զգայնութեան մը -իմ ժողովուրդի մէկ թեւին զգայնութեան...» (ՀԱ 18): Այդ ապրումներուն աղբիւրը գործերն են, երբեմն վիճակները, մտաւորական բարեխառնութիւնները, «գրականութիւնը կազմող անձնաւորութիւններուն» սա կամ նա բացառիկ պահը (Պարեանի, Օտեանի կամ Թէֆեանի առթիւ):

Բանաւոր խօսքին ու գրական գործին մէջ եւ կայ երրորդ տեսակի գրութիւն մը. վեպի մը տիպարներէն մէկուն գրածը: *Սահակ Պարզեւեանի* մէջ պատմողը, որ կը գործածէ առաջին դէմք եզակին կամ յագնակին, գրքի աւարտին երկու էջ կը յատկացնէ «հարիւրաւոր սա էջերը» վեպի մը վերածելու խնդրին եւ տեղեկութիւններու հաւաքածոյ մը կու տայ: Նկատի չեմ կրնար առնել նման արարք, որ ընթերցողին կը հայթայթէ մէկէն, քանի մը պարբերութեամբ, գործողութեան յաջորդող դէպքերուն ամփոփ խտացումը, ինչ որ վեպը աւարտելու հարտար եղանակ մըն է երբեմն, Պալգաբի օրերէն սկսեալ: Այդ տեղեկութիւններէն մէկն է բանաստեղծ Տիրանեանին «մոտած վիպակը» (ՍՊ 465), «երկրորդ էջին վրայ ուժասպառ իյնալուն» (ՍՊ 466): Սակայն վեպին պատմողը այդ վիպակին կը յղուի. «Բանաստեղծ Տիրանեանը իր վիպակին վերջին տողը գրեց իր մտքին մէջէն -Ապրիլ՝ եթէ պետք ըլլայ, բայց մեռնիլ գիտնալ, որպէսզի ուրիշները ապրին» (ՍՊ 467): Բացարձակապէս երկդիմի նախադասութեամբ մը, պատմողը կը մէջբերէ չգրուած վիպակէն հատուած մը, որ այսպէս կը պատկանի երրորդ դասակարգէ յղումի մը:

Պատումը գրուած է ենթակայութեան մը կողմէ, որ կը ներկայանայ իրրեւ վկայ մը, վաւերագիր մը արձանագրող մը եւ որուն վկայութիւնը կը բերէ նոյն ատեն պատմողին իսկ ապրումները: Անիկա չէզոք դիտող մը չէ, լուսանկարչական ռապրենտակ մը կամ պարզ ամփոփող մը: Համապատկերը, որ կու տայ, հաւաքածոյ մըն է անձնական վիճակներու, որոնք կը ձգտի ան նոյնացնել ժողովուրդի ապրումներուն կամ «ցեղին» հետ: Պատմողին այս ներգոր «ներկայութիւնը» վեպը կը դարձնէ ենթակայական, որմէ անդին այլեւս կարելի կը դառնայ *fiction* (վիպական) «Օշական մը»: Մերթ պահուրտող, մերթ բացայայտող, ան իր ուժեղ արտայայտութիւնը կը գտնէ երկրորդ դէմքին մէջ՝ այսինքն՝ ընթերցողական դաշինքին, որ պատմողը կը կապէ ընթերցողին:

ԸՆԹԵՐՑՈՂԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԸ

Որպեսզի վերջ դառնայ կարելի եւ գոյութիւն ունենայ, հասնի իր աւարտին, ան պէտք ունի ընթերցողին: Օշականի գրութիւնը կը կանչէ իր ընթերցողը, կ'ուղղուի անոր շատ յանախ: Ասոր օրինակները կը տեսնենք *Մակ-Պտուկը*ի առթիւ: «Ընթերցողական դաշինք» կը կոչեմ ընթերցողին եղած ո՛չ միայն այս կոչը, այլեւ՝ անոր անհրաժեշտութիւնը, անով վերջին աւարտելիութեան խնդիրը:

Օշական շատ յանախ, գրեթէ յանկերգի մը պէս, կը կրկնէ «դժգոհութիւնները» իր ընթերցողներու մակարդակէն: Օրինակ, *Մնացորդացի* առթիւ կ'ըսէ. «Գիտեմ, որ մեր ժողովուրդը անպատրաստ է այդ կերպով ըմբռնուած ու տրուած աշխարհ մը հանդուրժելու: Բայց ես նկատի չունիմ անոր ներկայ տկարութիւնը, մարտդուրեան աստիճանացոյցը եւ ուրիշ անուշիկ բաները, որոնք գրողը կը տանին փառքի, աժամ թէ սուղ: Կը գրեմ վեր մեր ժողովուրդէն, մեծ բառ մը գործածելու համար...» (ՄՇՏ 18): Հարցազրոյցներուն մէջ, հարցը ի հարկէ քիչ մը զեղծուած կը ներկայանայ, քանի որ Օշական կը պատասխանէ դժուար ընթեռնելիութեան կամ մթութեան վերաբերող հարցումներու: Սակայն՝ ընթերցողի բաժինն է, որ խորքին մէջ նկատի ունի: Ասոր գորաւոր փաստերէն կը կազմեն *Մնացորդացի*ն «կործանումը» (ՀԺ 146) բացատրող հատուածները: Այսպէս՝ «Գիտէի, թէ *Մնացորդացը* պիտի չկարդային: Բայց նահանջեցի միայն այն ատեն, երբ իմ հոգին հարուածը առաւ անոնցմէ, որոնք պաշտօնն ունեին գիս պաշտպանելու» (ՀԺ 146): Աւելի անդին ակնարկութիւններ կ'ընէ իր աշակերտներէն մէկուն, որ այդ վերջը «քրիք» կոչած էր: Մէկ ուրիշ նոթի մը մէջ, նորէն վերջին նակատագրին մասին խօսած ատեն, Օշական կը խօսի «զգուելի հարուած»ի մասին, «ձեզի ծանօթ փարիզեան քիչէն կազմակերպուած: Չեմ պատմեր: Բայց կ'արձանագրեմ հոս հոգեկան զայրոյթս, որուն գինը պիտի ըլլար գրիչէն անհուն զգուանք մը»: (ՀԺ 371): Քիչ մը անելի ուշ ինքնադատական փորձէն, Օշական կը վերադառնայ հարցին. «վրիպեցաւ *Մնացորդացը*, քանզի այս գործին հանդէպ ալ, բացի փոքր, բայց այս իսկ պատճառով ապրելու անկարող խումրի մը համակրանքէն; մեր

7) ՀԺ 228: Այս որակումին հեղինակին անունը անձամբ կը մնայ: Օշական Որբունիին ուղղուած նամակի մը մէջ Սարաֆեանը կը կարծէ յոգուածին հեղինակը կամ Որբունիին իսկ, որ յոգուած մը ունի «Լուսարացի» մէջ (1937-1938, 4 թիւ) ընդդէմ Օշականի, բայց «քրիք» բացակայ է անկէ: Կը խորհիմ, որ այդ որակումին հեղինակն է Օշականի աշակերտներէն Պետրոս Ջարոյեան, որ 1935ի սկիզբը, «Եկազայ»ի մէջ յոգուած մը պէտք է ստորագրած ըլլայ *Մնացորդացի* մասին: Այդ յոգուածը չեմ տեսած, նշումը կը քաշեմ Ջարոյեանի մէկ յոգուածէն, «Գրական խորհրդածութիւններ», «Մշակոյթ», 1936, թիւ 1, էջ 3:

Սփիւտքը շարժումի հանեց իր մեծատաղանդ ապիմաստութիւնը, քիչ մը անսովոր վերլուծումներ հանդուրժելու համար իր անսպարանքը օրակարգի բարձրացնելով ու սպաննելով յղացքը դեռ սաղմին մէջ... 1915ը աշխարհի մէջ իր նմանը չունեցող ընդարձակութեամբ, խորութեամբ տոսմա մըն է որ կը գանցէ գրական մեր կարողութիւնները: Անիկա պետական ու ժողովրդական լայն պաշտպանութեամբ, համակրանքով հագիւ *սկսելի* աշխատութիւն մըն է, նոյնիսկ յաջողութեան յոյսէ մըն ալ տարակալ»⁸: Ի հարկէ որակումի հարցը ո՛չ մէկ նշանակութիւն ունի այստեղ: Կարեւորը Օշականի կեցածքն է իր հասանական ընթերցողներուն դիմաց՝ ինչ կը վերաբերի վեպի մը գրուելուն: Նուագ քան թատերական երկ մը թէեւ, բայց նոյնքան որոշ՝ վիպագրական կառուցուածքը պէտք ունի ընթերցողի խանդավառութեան տախտիկան, ո՛չ շոյանքին, այլ՝ անոր «համակրանքին»: Փարիզեան «էլիէր», այսինքն՝ իր նախկին աշակերտներու խումբը, կը բուռի հակառակին փաստը տուած ըլլալ: Այլ խօսքով՝ վեպը չի հասնիր իր աւարտին առանց ընթերցողի համակրանքին, սիրոյ, որ ես պիտի թարգմանեմ ընթերցողական դաշինքով: Արդ՝ նիշդ այս ընթերցողական դաշինքն է, որ անկարելի եղած կը բուռի *Մնացորդացի* առթիւ: Օշական վերը կը խօսէր ժողովուրդի «ներկայ տկարութենէն», ինչ որ անիկ քան յստակ ակնարկում է Սփիւտքին, գուրկ՝ ըստ Օշականի, մեծ կառուցումներու համար անհրաժեշտ իմացական բարեխառնութենէն:

Փաստօրէն, սփիւտեան տկարութեան մէջ ընթերցող մասնակցութիւն մը հնարաւոր չէ եղած: Իսկ առանց այդ դաշինքին՝ վեպը, Օշականեան վեպը, որ հետամուտ է ո՛չ միայն 1916ը նուանելու, այլեւ փրկելու ինչ որ կը մնայ, կը դառնայ խնդրական, եթէ ոչ անկարելի: Օշական խորապէս կը հաւատայ, որ անհատ գրողը, վիպասանը, որ ամբողջ «ցեղը» կ'առնէ իր մէջ, կ'ամփոփէ, ի գործ կը դնէ վիպումի ու պատրանքի մեծ մեքենան, ժողովուրդը կը յօրինէ: Վեպը ունի Օշականի մօտ այն պաշտօնը, որ ունէր դիւցազներգութիւնը վարուժանի մօտ⁹: Սակայն, վարպետին աշակերտները չեն ընդունիր այդ վեպը, անոր հանդէպ չունին համակամութեան որեւէ զգացում, չեն կրեր գայն, չեն տար-ւիր անով: Անոր անաւարտութիւնը սակայն արդեօք էական չէ՞. չի՞ թելադրեր, որ ժողովուրդի մը յօրինումը սահման մըն է, չափազանց սահման մըն է, այսինքն՝ անմերձեմալի: Ուրեմն՝ որոշ չափով, միայն որոշ չափով այդ վեպը կը ճախողի, անկարող ըլլալով իր շուրջ հաւաքելու սփտածներու քանակը: Ըսի՞ որոշ չափով, քանի որ, ընդհակառակն, Օշական կը յաջողի յօ-

8) *Վկայութիւն մը (Թուղթ առ Օրեւան)*, Հալէպ, 1948, էջ 23-24, 80ր:
 9) Տե՛ս *Կրակէ շրջանակը* Դանիել Վարուժանի շուրջ, «Գէպի՛ գիցացներգութիւն» գլուխը:

ընկել լեզու մը, վիպային լեզու մը, որ լեզուի մեծ համակարգին մէջ կը բանի իրրիւ տարամէտ միգամածութիւն, կը բանեցնէ «ցեղին» մեծ առասպելները, անոր բանելու կերպերը, անոր կիրքերն ու գոհարերումը:

Օշականեան վէպի յղացքը ո՛չ միայն ստեղծումի հարցեր կը դնէ մեր առջեւ, այլեւ՝ ստացումի: Անիկա կը գրաւէ ամբողջ միջոցը, որ կ'երթայ ստեղծումէն ընթերցում: Վէպը՝ յղացքի հա՞րց մը:

Գուցէ այստեղ է, որ ան իր կամարը կ'աղեղէ դէպի քննադատութիւնն ու գրականութեան պատմութիւնը:

(Շար. 2 եւ վերջ)

ԳՐԻԳՈՐ ՊԸԼՏԵԱՆ

Այստեղից անսպասելիորեն փոխում են պատումի ոգն ու լեզուն, թափն ու ընթացքը: Ազգագրական ստոն մկարագրութիւններն իրենց տեղը գիշում են հայրենասիրական գմայլի մի ներքողի, ներշնչուած մի իմեմախոստովանութեան, որպիսիք բնաւ էլ սովորական այցելուներ չեն Արովեանի՝ անակնկալներով այնքան հարուստ ստեղծագործական առօրեայում, անգամ «Վէրք Հայաստանի»ի մէջ:

Փոխում է նաեւ էջի ձեւաւորումը. վերին լուսանցքը սովորականից լայն է, ինչպէս նոր բանաստեղծութիւններն արտագրեղու դեպքում: Տնտրակի սովորական էջերի խտութիւնը 23-25 տող է, այստեղ ընդամենը 21 տող կայ:

Ձեռագրի այս ու յաջորդ էջերում, արդէն գրաբարով՝ Արովեանն իր հաւատարմութեան երդումն է տալիս հայրենի հողին ու մայրենի լեզուին, բայց ոչ աւանդական խօսքով՝ ռամկական մրմուռներով ու այլաբանութիւններով, ինչպէս ուրիշ դեպքերում, երբ իշխող երանգները թախիծն են ու սրտի անբուժելի ցաւը...

Հպարտ ու տիրական են հնչում Արովեանի խօսքերը.

*Հայրենեաց ծխոյն, Հայրենեաց բոցոյն,
Հայրենեաց օղոյն, Հայրենեաց հրոյն
Ես գո՛հ ողջակէզ...*

Եւ նոյն թափով էլ շարունակում ու աւարտում (արդէն ձեռագրի 246րդ էջում) հետեւեալ եզրափակիչ խօսքերով.

*Ձի ծուխ Հայրենեաց՝ քաղցր, լուսաճենճեր,
է հուր երկնային, ի մարմնի՝ անմեռ,—*

սկզբից մինչեւ վերջ, համարեա՝ անփոփոխ՝ թղթին յանձնելով ուղիղ 46 տող:

Ասում ենք՝ համարեա՝ անփոփոխ, որովհետեւ այս բանաստեղծութեան մէջ գրութեան պահին եւ մտայղացումը թղթին յանձնելուց անմիջապէս յետոյ որոշ արագգրութիւններ, այնուամենայնիւ, արուել են, բայց ընդամենը վեց տողի մէջ, ու բոլորն էլ սովորական փոփոխութիւններ են՝ կրկնութիւնների վերացում, մոռացած բառի վերականգնում, բերականական սխալի ուղղում:

Ահա՛ այդ վեց տողերն սկզբնական տեսքով (նշում ենք տողահամարներով).

- 2. Հայրենեաց հրոյն, Հայրենեաց հրոյն
- 7. Սուրբ նորա ծաղկին, երկնային
- 10. Երկնային ազգին, Հայկազանց գրոհին
- 14. Շնչոյն խնկաբեր, շնչոյն շնորհածոր
- 16. Բերանին համեղ, քերանոյն ուժեղ
- 42. Ի ջերմ սեղանոյ, սրտիս երկնառափ

Ծրկերորդ տողի մէջ կրկնուող *Հրոյն* բառերից առաջինի համար Արմանը յարմար է դատել ընտրել այլ փոփոխակ՝ *օդոյն*: Ծօթերորդ տողում, *կրկնակին* մակդիրից առաջ աւելացրել է նախապէս բացակայող *ծոցոյն* որոշեալը: Տասներորդ տողում, վերջին *զրոհին* բառը փոխարինուած է՝ *բազկին*, որովհետեւ *զրոհին*ը կրկնուում էր նաեւ տասներմէկերորդ տողում եւ տեղին:

Տասներորդ տողում *խնկաբեր* մակդիրը փոխարինուած է *երկնաբերով*, որովհետեւ *խնկաբեր* բառի առկայութիւնը հակասում էր բանաստեղծական տան կառուցման որոշմանը սկզբում: Բայց այն արդէն օգտագործուած էր նոյն տան առաջին կամ ընդհանուր բանաստեղծութեան տասներեքերորդ տողում:

Տասնվեցերորդ տողում, եւնց սկզբում հանդիպող *բերանին* գոյականը հարմար է ըստ աշխարհաբարի կանոնների, այնինչ ամբողջ ստանաւորը յօրինուած է գրաբարով՝ այդ էլ թերադրել է Արմանին բառի գրութիւնը հազիւ աւարտած՝ ուղղել եւ համապատասխանեցնել գրաբարի ուղղագրութեանը՝ *բերանոյն*:

Քառասուներկուերորդ տողում միանգամից փոփոխուած են երկու բառ՝ *ջերմ* որոշիչը եւ յաջորդ *սրտիս* որոշեալը: Առաջինը փոխարինուած է *սուրբ* մակդիրով, իսկ վերջինը՝ *սիրոյս*ով, ըստ որում փոփոխելուց առաջ Արմանը մէկ մտածել է բանաստեղծութեան նախավերջին բառը փոխել այլ համանիշով՝ «...ըղձոյս երկնառաք»։ ու մինչեւ անգամ *սրտիս* որոշեալը ջնջելուց յետոյ վերելից աւելացրել «ըդ...» տառերը, թայց անմիջապէս էլ փոխել է միտքը, ջնջել է գրած երկու տառերը՝ ըդ... եւ կողքին աւելացրել «...*սիրոյս*» [երկնառաք]:

Այսպիսով՝ քննութեան առնուած վեց տողերը նշգրտուել են եւ դարձել առաւել յստակ:

- 2. Հայրենեա՛ց օդոյն, Հայրենեա՛ց հրոյն
- 7. Առաք նորա ծաղկին, *ծոցոյն* երկնային
- 10. Երկնային ազգին, Հայկազանց *բազկին*
- 14. Ենչոյն *երկնաբեր*, շնչոյն շնորհածոր
- 16. *Բերանոյն* համեղ, բերանոյն ուժեղ
- 42. Ի *սուրբ* սեղանոյ, *սիրոյս* երկնառաք

Ի վերջոյ՝ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում այս յանգաւոր հատուածը՝ «Աղասու խաղ»ի անբաժանելի մասը, թէ՞ անկախ բանաստեղծութիւն, տարիներ շարունակ հարց ենք տուել մեզ եւ չգտնելով պատասխանը՝ վերստին շարունակել քննութիւնը, մինչեւ որ, վերջապէս, վայելեցինք յայտնութեան բերկրամէլը, թայց ո՛չ թանգարանի ընթերցասրահում, այլ՝ հայրենի վայրերից հեռու, Կովկասեան սարերից անդին, հիւանդասենեակում, ուղիղ տասը տարի առաջ:

2

Իսկական արուեստագետը միշտ էլ ինքնարտայայտման բուն ցանկութիւն ունի, իր ու իր ժողովրդի կեանքի ու նակատագրի համար բախտորոշ նշանակութիւն ունեցող հարցերի մասին անձնական նկատ

տառումներն արտայայտելու անհրաժեշտութիւն: Եւ նմանօրինակ խոստովանութիւններն, ընդհանրապէս, արուստ են այն երկրի էջերից, որոնք հասցեագրուած են ընթերցող յայն շրջաններին, եթէ, անգամ, տուեալ դէպքում գրողը չունենայ էլ համապատասխան լսարան ու համախոհներ: Դարեր յետոյ էլ անկեղծ ու մարգարէական խօսքը կը գտնի իր ունկնդրին, կ'առաջնորդի սերունդներին...

Նման պահերին տպագիր խօսքին ու հրապարակային ելոյթներին փոխարինելու են գալիս նախ՝ նամակները, անգամ օտարներին հասցեագրուած անձնական ու պաշտօնական գրագրութիւնները՝ այն էլ ո՛չ մայրենի, այլ՝ օտար հայեցի լեզուով, ըստ հայի մտածողութեամբ եւ մտքերն արտայայտելու ձեւերով պատմելով նուիրական իդէալները կենսագործելու նամակարկին ապրած ձայնոգանքներին, խորտակուած երազանքներին ու յամառ հետապնդումներին մասին... ապա եւ՝ քանաւտեղծութիւնները, որոնք գրուած են ո՛չ այլոց, այլ անձամբ իր՝ հեղինակի համար, սեփական հոգին դատարկելու եւ, գէթ ժամանակաւորապէս, հոգեկան հանգիստ գտնելու:

Արովեանի շատ ինքնախոստովանութիւններ այս բնոյթն ու բովանդակութիւնն ունեն:

Առաջներում նա ինքնարտայայտման էր հասնում աւելի շատ մորմոհումն խօսքերով, ունկնդրի հետ, կարծես, դեմ դիմաց նստած, գրուցելիս հոգին բաց անելով, թեպէտեւ վերջնական արդիւնքը նամակ էր կամ խնդրագիր եւ, որ աննշան իրողութիւն պիտի դիտուի, ինչպէս ասացինք, մեծ մասամբ գրուած օտար լեզուով:

Որպէսզի առարկայագուրկ չեն լինէր այս հաւաստիացումները, մէկ-երկու մէջքերում անենք Արովեանի անկեղծ խոստովանութեան եւ ինքնարտայայտման ամենավառ օրինակներից՝ քաղելով 40ական թթ. սկզբների գրութիւններից.

“Ach! Wäre dies Blatt mein Herz selbst, und dann, dann werden Sie wohl sehen, wie ich fühle, wie ich leide. Mag man mich tadeln, ich denke Armenisch, ich fühle Armenisch!”

(«Ա՛խ, եթէ սիրտս լինէր այս թերթի տեղ, ապա այն ժամանակ Դուք ինքնիրոյ իրապէս կը տեսնէիք, թէ ես ի՞նչ եմ զգում, ինչպէ՞ս եմ տառապում: Թ՛ո՛ղ ինձ կշտամբեն, ես հայերէն եմ մտածում, ես հայերէն եմ զգում...»):

Այսպէս էր գրում Արովեանը 1841 թ. Մարտի 30ին, իր պաշտելի ուսուցչի եւ բարերարի՝ Ֆրիդրիխ Պարրոտի այրուց ուղղուած ցաւակցական նամակում.

“Имя отечества, нашии не всем свято, грусть и восторг при воспоминани их не всем понятны... Я недостойный, ничтожный может быть, но природа сама дала мне эти чувства...”

1) *Ն. Արովեան, Երկերի փակատար ծորուածու, Բ.Մ., էջ 238:*

(«Հայրենիքի, ազգի անունը ամենի համար չէ՛, որ սուրբ է. քայտիծն ու հրեռումբը, <որ ծնունդ են> դրանք յիշելիս՝ բոլորիմ չէ՛, որ հասկանալի են: Ես, գուցէ, անարժան եմ, չնչին, բայց բնութիւնն ինքն է տուել ինձ այդ զգացմունքները»)²:

Այս խօսքերով էլ 1842ի գարնան Արովեանը փորձում էր շարժել Անդրկովկասեան դպրոցների վերադասչի պաշտօնակատար Ի. Ռուսկոյ-շենկոյի կարծրացած սիրտն ու գուրբը, որպէսզի չխանգարէին իրեն գէթ ազատ ժամերը նուիրելու հայրենիքի լուսաւորութեանը, հայրենի պատանեկութեան կրթութեան սուրբ գործին:

Եւ իր բոլոր հին ու նոր ինքնախոստովանութիւնների իմաստն, ա-
ռիթմ եկած ժամանակ, Արովեանը խտացրել է մի տարադասակ արտայա-
տութեամբ.

«ЖИТЬ И УМЕРЕТЬ ДЛЯ ОТЕЧЕСТВА—ВОТ ЗАДАЧА,
ВНЕБРАННАЯ МНОЮ ЕЩЕ С САМЫХ ВНЕШ ЛЕТ...»

(«Ապրել եւ մեռնել հայրենիքի համար՝ ահա՛ տակաւին պատանեկան ամենավաղ տարիներից իմ ընտրած նպատակը»)³:

«Հայրենեաց ծխոյն...» Բերթուածն իր ռնով սահմանազատելով ինքնարտայայտման առաջին փորձերից՝ մերձեցում է այս վերջինին: Նորայայտ տոգերի տիրական ոգին յանուն հայրենիքի ու մայրենի լեզուի կենդանի ողջակէզ դառնալու անկասելի ձգտումն է՝ արտայայտուած հպարտութեան ու արժանապատուութեան քարձր զգացումով եւ քոցե-
ղէն խօսքերով:

1979 թուականի Փետրուարին, *Կենտուկի* առողջարանի *Զօրի* կոչուող հանգրուանի իմ սենեակում, արդէն ո՞րերորդ անգամ ուշադրութեամբ ընթերցելով «Աղատու խաղը» միջադէպերի ներքին կապը, հերթականութիւնն ու իրական բովանդակութիւնը գէթ ինձ համար վերջնականապէս պարզելու, բնագրի ուղղագրութիւնն ու կենտրոնութիւնն ինչ-որ չափով կարգաւորելու եւ մեր օրերում տպագիր բնագրում ար-
ւած անիմաստ յրացումներն օտարելու նպատակով, հասնելով 244րդ էջին, կարծես, միանգամից ցնդեց մշուշը, հասկանալի դարձաւ «Հայրենե-
աց ծխոյն...» սկսուածքով գրարար հատուածի բուն խորհուրդը: Եւ իմ քանասիրական անվերջանալի ու երկարամեայ դեգերումների ընթացքում, առաջին անգամ, թերեւս, յայտնութեան բերկրանքը վայելեցի անասելի յուզմունքով:

Յայտնաբերուել էր Արովեանի ամուսնուր ուժի տէր եւ բնարականու-
թեամբ առկցուն մի ստեղծագործութիւնը, որ դարից աւելի խնդրելով նրա ստեղծագործական ձեռագրերի փակուղիներում եւ տպագրուած լինելով հանդերձ՝ անյայտ ու անմատչելի էր մնացել հետազօտողներին ու հանրութեանը, չնայած հեղինակն այդ հրեղէն տոգերը թղթին յանձնելուց յետոյ ամէն կերպ հոգացել էր, որ ստուար ձեռագրի ապագայ

2) Նոյն տեղում, էջ 267:
3) Նոյն տեղում, էջ 264:

վերծանողն անտարբեր չանցնէր համապատասխան էջերի վրայով, անչափեր դրանք միւսներէց եւ լոյս աշխարհ հանէր որպէս անկախ, անբողբակ, չափածոյ մեծախօսութիւն, որպէս բնարական երգում, որի գուգահեռները ծանօթ են հայ ընթերցողին Արովանի ժամանակակից ու յաջորդ բերթողների ստեղծագործական փորձից՝ Յովհան Միրզա Վանանդեցու, Առաքել Ալիշանի, Աւետիք Իսահակեանի, Դանիէլ Վարուժանի, Վահան Տէրեանի, Սիլիշէ Զարեանի եւ ուրիշների՝ Հայաստանին ու հայոց լեզուին նուիրուած ձօներից ու ինքնախոստովանութիւններից:

«Հայրենեաց ծխոյն...»ը կենտրոնական դիրք է գրաւում հայ բնարբողբան բազմադարեան պատմութեան մէջ՝ նախ բնարականութեամբ ու արուեստով հայ նոր բերթութիւնը շաղկապելով Գրիգոր Նարեկացու բանաստեղծական ասանդների հետ: Բերթուածի տղնաշարը կազմող կրկնութիւնները եւ հրեղէն թափը նարեկացիական են, ըստ յոգնի, ձգտումը, բովանդակութիւնը սաւառնում են դէպի հետագայ դարերը, կապում Վարուժանի, Տէրեանի ու միւսների ստեղծագործական փորձին, կարծես, նրանց գրչի տակից դուրս եկած լինեն:

Արովանի բնարական այս խոստովանութիւնը հայ բանաստեղծութեան գալիք բանապարհն ուղեւորող երկ է, թէպէտ ստեղծուածը պարզում է միայն հիմա...

Արովանի ձօնն արդեօք ունէ՞ր արտաքին ազդակներ կամ ի՞նչ է իբրեւ այդպիսին ծառայել: Մեզ մտահոգել է նաեւ այս հարցը, որովհետեւ ազգային մատենագրութեան մէջ «Հայրենի ծուխ»ը, որպէս նուիրական խորհրդանիշ, ներբողուել է դեռ հին ժամանակներից, վիպասանների երգերի մէջ, որոնց՝ մեզ հետաքրքրող թեկտրը հասել է մինչեւ XI դար եւ գրի առնուել իմաստասեր, համայնագէտ ու պետական գործիչ Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից:

Մ՛ տայր ինձ գծուխ ծխանի...

վերջին շնչում, օտարութեան մէջ, տեղում ու թախծում էր Հայոց Արտաշէս Առաջին արքան:

Վիպասանական այս երգին, թերեւս, ծանօթ չէր Արովանը, ըստ նրան պաշտելի էր հայրենի ծխի սրբութեան խորհուրդը, որը նստած էր ամէն հայի սրտում:

ՕՏԵՇԵՏԷՃ Ի ԴԵՄ ԿՁԱՍՏԱՐ Կ ԲՐԻՊԵՏԷՆ!
(Հայրենիքի ծուխն եւս քաղցր է մեզ համար եւ ախորժ...)
մի առիթով ասել է ռուս բանաստեղծ Գ. Ի. Կերծովինը («Տաւիդ», 1798), որի ներշնչուած բառերն այնուհետեւ դարձել են թեւաւոր խօսք եւ որպէս բնարան օգտագործուել այլոց յուզիչ ու մարդկային մեծախօսու-

4) Այս երգի վրայ, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերի ամբողջական հրատարակութիւնից (1910) շատ առաջ ուշադրութիւն է դարձրել Մ. Զամչեանը (տե՛ս «Պատմութիւն Հայոց», Բ. Ա., Վենետիկ, 1784, էջ 362 «Մ՛ տայր ինձ, —ասէր Արտաշէս ի մեռանիլ իրում/—գծուխ ծխանի, եւ գաւառսն Նաւասարդի...», եւ այլն): Իսկ նրա Պատմութեանը Արովանը ծանօթ էր:

քիւններում: Մենք նկատի ունենք Յ. Գլինկայի «Ռուս մարդու երգանքն օտարութեան մէջ» օտանաւորը, որի տարրերակն աւելի էան մէկուկէս դար ապրում է որպէս ժողովրդական երգ եւ որին լատտերեակ էր իՍ. Արավեանը:

Եւ այնուհանդերձ «Հայրենեաց ծխոյն...» մենայնօրէն անտրոնական ազգականները պիտի փնտռել միայն ու միայն հեղինակի տանջալից խոհերի մէջ ու հոգու խորքում:

3

Բանաստեղծութեան ամբողջական, հարագատ բնագիրը ըմբերցողներին ներկայացնելուց առաջ եւս մի էանի նկատողութիւն.

«Վէրք Հայաստանի» յառաջարանում, անդրադառնալով այդ երկի արարման առաջին օրերին իրեն պաշարած յոյզերին ու խոհերին, իր հոգեվիճակին՝ Արավեանը խօստովանում է. «Հայաստան հրեշտակի պէս առաջիս կանգնել, ինձ թեւ էր տալիս: Մնող, տուն, երեխայութիւն, ասած, լսած բաներ՝ էնպէս էին կենդանացել, որ էլ աշխարհը միտէս չէր գալիս...»: «Հայրենեաց ծխոյն...» սկսածով գրաբար քերթուածը փառարանումն է հայրենիքի ու մայրենի լեզուի՝ հէնց այդ տպատրուքիւնների հետ շաղկապում:

Դատելով ձեռագրից, նաեւ վերջինիս բնագրագիտական քննութեան արդիւնքներից՝ բանաստեղծութեան ձեւն ու գաղափարը յղացել են միանգամից եւ ապա, ինչպէս արդէն տեսել ենք, առանց էական փոփոխութիւնների, վերարտադրուել հեղինակի ձեռքն ընկած առաջին իսկ թերթերի՝ հետագայում N° 55 ստուար մատնանի պրակներից մէկը դարձած տետրակի ազատ էջերում:

Յօրինուել է 1841 թուականի Փետրուարի կէտերին, «Վէրք Հայաստանի» վէպի նախնական տարրերակի վերջին դրուագների գրութեան պահերին առաջացած կարճատեւ դադարներից մէկի ժամանակ ու մի շնչով: Թուագրուած չէ, բայց գրութեան տարին ու ամիսը որոշում են անսխալ:

Բնագիրը տեղաւորուած է Արավեանի թղթոցների այժմեան N° 55 ձեռագրի 244-246 էջերում, որոնց նախորդում եւ յաջորդում են «Աղասու խաղ»ի դրուագները, ըստ որում՝ դրանցից առաջինը վերջաւորուած պատում է, աւարտում է 243 էջի ճիշդ վերջում եւ հզրափակում այս տողերով.

.....
Մեզ էլ իրան սուրբ, երկնային տեսոյն,
Մեղաւոր բերնով խնդրենք, որ Աստուած
Արժանի անի, մեզ չկորցնի:
Ամէն:

5) Տ. Գլինկա, Երկեր, Մոսկուա, 1986, էջ 46 (նուսերէն):
6) Ն. Արավեան, Երկերի փակասար ժողովածու, Բ. III, էջ 6:

Իսկ քանաստեղծութիւնից անմիջապէս յետոյ սեւագրուած դրուագի հէնց գլխում (որ սկսւում է 246 էջի 3րդ տողից), ուր վերստին նկարագրուում են Ապովենց ընտանիքի ամենամեայ օւխտագնացութիւնները, հետեւալ յանգաւոր տողերից առաջ՝

*Հապէս, իմ որդիք, մենք ուխտ գնալիս,
Աղջիկ, տղայ հստեղ իրար տեսնելիս՝
Իրար թամարզու, միշտ կարօտ իրար...*

յուշելու համար իր ձեռագրերի գալիք վերծանողներին, որ նախորդ՝ «Հայրենիաց ծխոյն...» սկսուածով հատուածն անկախ ստեղծագործութիւն է, եւ չի կարելի միացնել «Աղասու խաղ»ին, քերթուածի վերջում եւ յիշեալ տողերից առաջ, այդ երկուսի արամբում դրել է բաժանման նշան՝ երկու կարճ, զուգահեռ գծիկ:

Արովեանի վախճ, ինչպէս ապագան ցոյց տուեց, ի գուր չէր, արով-հետեւ մեր օրերում «Աղասու խաղ»ի հրատարակողները, չկուսեցնելով հնդինակի զգաստացնող նշանների իմաստը, անտեսել են դրանք, ոտանաւորը գրկել են անկախ կեանքով ապրելու իրաւունքից եւ այդպիսով դուռ բացել թուրիմացութեան:

Բնօրրանի՝ հայրենի ծխի ու հրի, հայրերի հաւատի ու կրօնի փառաբանութիւնը արկածախնդրութիւնների տեղիք չի տալիս: Բայց ահա՛ գրաբարի, իբրեւ ազգային վերածնութեան հզօր գործօնի փառաբանութիւնը կարիք է զգում բացատրութեան: Ճիշդ է, գրաբարի օգտագործումը ողջ ազգի լուսաւորութեան համար Արովեանը դեռ անժամանակ էր համարում, նրա կարծիքով՝ ժողովրդին նախ պէտք էր կրթել հանուրին հասկանալի, յօսակցական աշխարհաբարով եւ յետոյ միայն, դպրոցի միջոցով վերագտնել քաղաքական դժբախտ հանգամանքների պատճառով, կորցրած հին գանձը՝ գրաբարը, որի համար կը պահանջուէր տեւական ժամանակ: Այս նկատառումով էլ ահա՛, քնարական մենախօսութիւնների պահերին, երբ, ընդհանրապէս, գրում ու խօսում էր ինքն իր համար եւ մէկ այլ, ուրիշ դատաւոր չէր ակնկալում, բացի գալիք դարերի լուսաւորուած ու կրթուած ընթերցողներից, մտքերը վերարտադրում էր բացառապէս գրաբարով, այդ ուժեղ ու սուրբ լեզուով, ինչպէս կոչում է ներկայ քերթուածի մէջ: Հետեւաբար՝ հրատարակուող ոտանաւորի մէջ ներքողող լեզուն գրաբարն է՝ դասական հայերէնը, ու այս պիտի չմոռանայ:

Ցանկանալով վերականգնել արդարութիւնը՝ մենք վերստին պատրաստել ենք քանաստեղծութեան բնագիրը (օտարել սխալները, կանոնաւորել կետադրութիւնը) եւ հիմա յանձնում ենք գրականութեան պատմաբանների ու լայն ընթերցողների ուշադրութեանը: Աւելացնենք միայն, որ քերթուածի առաջին, անկատար հրատարակութիւնը պէտք է որոնել Արովեանի երկերի ակադեմիական լիակատար ժողովածուի II հատորում, «Աղասու խաղ»ի հետ ձուլուած՝:

7) Այդ հատորը լոյս է տեսել 1948թ. (տե՛ս էջ 142-143, տողեր 5318-5383):

Մրկարաւնայ մտացութիւնից յարաբիւմ տալով սոյն Քրթուածին եւ, որպէս անկախ երկ, հրատարակելով՝ կարծում ենք, գէթ այսուհետեւ, այն կ'արժանանայ գնահատութեան եւ պատշաճ տեղ կը գրաւի Արովեանի հայրենասիրական խորհրդածութիւններէ աւ ձօների շարքում⁸:

ՊԻՈՒ ՅԱԿՈՒԲԱՆ

*
* *

*Հայրենեայ ծխոյն, Հայրենեայ բոցոյն,
Հայրենեայ օղոյն, Հայրենեայ հրոյն
Ես գո՛հ ողջակէզ՝ աննման սիրոյն,
Աննման տեսոյն, աննման գեղոյն:*

*Միրտ իմ պատարազ սուրբ նորա ձորոյն,
Սուրբ նորա դաշտին, սուրբ նորա լեռին,
Սուրբ նորա ծաղկին, ծոցոյն երկնային,
Ծոցո՛յն երկնային, ձայնին երկնային:*

*Երկնային խմբին, երկնային խնկին,
Երկնային ազգին, Հայկազանց բազկին,
Հայկազանց դրոհին, Հայկազանց գնդին,
Հայկազանց սրտին, շնչոյն Հայկազանց:*

*Շնչո՛յն Հայկազանց, շնչոյն խնկաբեր,
Շնչոյն երկնաբեր, շնչոյն շնորհածոր,
Շնչոյն վարդաճոտ, բերնին մեղրաթոր,
Բերանո՛յն համեղ, բերանո՛յն ուժեղ:*

*Ուժե՛ղ սուրբ լեզուին, լեզուին սոխակի,
Որ գիմ մանկութեան շրթունս դեռ անզօր
Բացին ի նանիկ ծնողաց՝ շնորհաւոր-
Մոռաց շնորհաւոր, որք գիմ գայթ մարմին
Ի սուրբ խանձարուրս սիրով պատեցին,
Սիրով պատեցին, արտասուօք թացին,
Ի ծոց Գրիգորի սուրբ Լուսաւորչին:*

8) Մինչ այս՝ 17րդ տողն, առնասարակ, վերձանուել ու տպագրուել է սխալ՝ «նժեղ սուր լեզուին...» (տե՛ս Բ. II, էջ 143), իսկ 46րդ տողում սարդել է վրիպակ՝ «Է՛ր Ռուր երկնային...» (տե՛ս «Հայրենիքի ձայն», 1984, № 46 եւ «Գարուն», 1985, № 1), մինչդեռ հետիմակը պարզ գրել է. «Է՛ր Ռուր երկնային...»:

Յաւազան նորա, ի ջուր փրկագին,
Սրբալոյս իւղով զիմ ճակատ օծին,
Հայկայ սուրբ բառիւ զիմ անուն եղին,
Տուր իսպի կոչեալ՝ զիս դրոշմեցին:

Պաշին այն հզօր, խաչին այն ուժգին
Ես սիրտ տամ տուր՝ սիրով, կաթողին.
Նա զիմ Հայրենիս ընդ քառաթեւովն
Պահեսցէ՛ անփորձ, անոսասան, անխռով.
Նկուն՝ զթշնամիս նորա արասցէ՛,
Հզօր՝ զբարեկամս նորա պահեսցէ՛:

Հայրենեաց ծիտն՝ բոց անշէջ սիրոյս,
Հայրենեաց բոցոյն՝ հուր սիրտ իմ խղճոյս.
Հայրենեաց հրոյն՝ փայտ իմ ոսկերաց,
Հայրենաց փայտին՝ կայծ վառ իմ շնչոյս,
Հայրենեաց շնչոյն՝ հոգիս բնակարան,
Հայրենեաց հոգւոյն՝ մարմինս գուարակ:

Ի քիմս Հայկազանց հզօր Հսկալից
Անուշ ողջակէզ, անուշ պատարագ
Ի սուրբ սեղանոյ, սիրոյս երկնառաք
Լիցի՛, ձօնեսցի՛ ի խորոց սրտիս
Ի բարձունս ի վեր, ի ձորոյս աստիս—
Ձի ծուխ Հայրենեաց քաղցր, լուսանեներ,
Ի հուր երկնային, ի մարմնի՛ անմեռ:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆ

Վ. ՇՈՒՇԱՆՆԱՆ

**ՄԱՐԴ ՄԸ, ՈՐ ԱՐԱՐԱՏ ՋՈՒՆԻ
 — ԻՐ ՀՈԳԻՈՅՆ ԽՈՐԸ —**

Ինչո՞վ երևում է իր հոգւոյն հէմքը, ինչո՞վ կը բարախէ իր սիրտը, ինչո՞վ կը բարախէ իր մարմնոյն հիւսկէներն ու բջիջները, որպէսզի այսօրն թոյն, այսօրն վատար տգիտութիւն, այս աստիճան վատ ուրացում, դեղին մաղձ ու ներքինի յի հաւաքուած, կուտակուած ըլլան միակ մարմնի մը մէջ: Ու այս նոյն պարտնէն է, որ կը քալէ քովէն ու յետին պտուղկագրի մը՝ Վիլիի մասին կը խօսի քեզի ու քիչ յետոյ անհանելի ու աննոռնի անբնութեամբ մը կը յարէ:— Արեւելահայ գրականութիւնը չեմ կարդացած, արեւելահայ գրքեր չեմ կարդար: Թշուա՛ն, ինչպէ՛ս կարդաս: Փարիզեան բոլոր լկտի հրապարակագրութեանց ապուշ ծաղրանկարներն ու բոլոր խաչագողական թերթուկներու յետոյքի եւ այլ պատմութիւնները, որ յետ ճաշու ախորժակով կը պատմես, առիթ կը ձգե՞ն, որ բարեհասիւ մեր գրականութիւնը կարդայ: Կարելի՞ է միթէ, որ նորին բարձրապատումութեան մեծատաղանդն ու պայագատն Շահան Շահնուր իր ազնուական աչքերուն թանկագին լոյսը ձգէ Բալուցի կամ Մուրացանի մը գրքին վրայ, ջանայ սիրելի վահան Տերեանի մը շողակաթ հոգիին: Թո՛ղ մէկը հիտէն բունէ՛ գէշ կատուի մը պէս ու բերէ ատեանի մը առջեւ ու հարցնէ իրեն.

—Մեծապատիւ ու մեծատաղանդ բարեկամ, *Ապագայ* կոչուած թերթի մը մէջ վնասական կարծիքներ յայտնած էիք վերջերս մեր կարեւոր կուսակցութիւններէն մէկուն գործունէութեան շուրջ: Այդ կուսակցութեան անդամներէն ոմանք յեղափոխական գործիչ կամ գրագէտ, որ մեռած են ազատագրական պայքարի ճամբուն վրայ՝ քաղցրատած էիք շուններու հետ: Որքան ալ փոքր՝ մեր ժողովուրդը իր պատմութիւնը ունի: Պատիւը ունի՞նք հարցնելու ձեզի, թէ ի՞նչ աղբիւրներու վրայ յենած՝ նման եզրակացութեան մը յանգած էք: Թղթատած էք արդեօք, օրինակ, *Մշակի* հաւաքածոն, որ կը պարունակէ ընդարձակ տեղեկութիւններ Հայկական բարձրաւանդակի նախապատերազմեան վիճակին շուրջ...
 —Ի՞նչ *Մշակ*, պարոնայ՛ք, Շահան Շահնուրը *Մշակ* չի կարդար:
 —Գուցէ ծանօթ էք Դաւիթ Անանունի, Միքայէլ Վարանդեանի,

Բ. Իշխանեանի գործերուն, Աւետիք Շահխաբունեանի աշխատութեանց, Ազատամարտի հրատարակած նիւթերուն, Շահրիկեանի յօդուածներուն, Դրօշակի մատենացանկին:

-Կուսակցութիւնները աղէտ պատճառած են մեր ժողովրդին: Ես գրագէտ եմ. ես արուեստի խնդիրներով կը գրադիմ...

-Այդ պարագային գուցէ նախընտրելի է մեղմել՝ ձեր վնասկան կարծիքները ճշգրտական հարցերու շուրջ: Անշուշտ ծանօթ էք Հիւսիսահայլ պարբերականին ու անոր կատարած դերին...

-Ո՛չ, ես Ալեքս Ֆիշեր կը կարդամ ու պարապոյ ժամերուս ֆրանսական կէս-բրգիծական ու կէս-պոռնկագրական հրատարակութեանց ծաղրակարները կը դիտեմ: Հրաշայի նիւթեր կան, նիւթի սկզբնաւորութիւններ, անդրավարտիքի, ջոջիւի եւ լուսի մանրավէպեր: Զանցառելի չեն այս բոլորը: Արամտութիւններ կան, որ տեղ մը կարելի է գշել. Պարսպ սենեակի որեւէ պատմութեան մէջ...

-Գուցէ ծանօթ էք Ստեփանոս Նազարեանցիին, Միքայել Նալբանդեանին, անշուշտ կարդացած էք Նաչատուր Աբովեանի Վէրք Հայաստանին: Ընդունուած կարծիք է, թէ արեւելահայ աշխարհի բարբառը կը սկսի այդ յատկանշական երկով...

-Ո՛չ, բարեկամներ, իմացած եղէք, որ ես անոնցմէ չեմ, որ իրենց ժամանակը ապարդիւն կերպով կը վատնեն: Կը կարդամ միայն այն նիւթերը՝ որ ինձ առիթ կը տան պարզեւել ցոյց տալու հայ գրականութեան խղճալի վիճակը, իմ գրել սկսելու առաջ: Բացի այդ, տասը տարիէ ի վեր կը ջանամ ապացոյցը տալ հայ գրականութեան անչափահասութեան: Արեւելահայ գրականութիւնը չեմ կարդացած, բայց գիտեմ, թէ անչափահաս ալ չէ, այլ՝ մանուկ: Կը նախընտրեմ Քլեման Վոթելի կարգալ: Ի դէպ, մանրավէպ մը: Ռեմի տը Կուրմոն, որ պժգալի ըլլալու աստիճան տգեղ էր, Լիւսիւնպուրկի պարտեզին արահետներէն կ'անցնէր՝ կըռնակին վակցուցած հարիւր ֆրանկնոց թղթադրամ մը...: Է՛, ի՞նչ ըսիք: Այո՛, որոշ սրամտութիւն պէտք է իր տգեղութեան ու այս արարքին միջեւ եղած առընչութիւնը նոյնհետայն ըմբռնելու համար: Տարիներէ ի վեր կը կրկնեմ արդէն, թէ հայ գրագէտները խելացի չեն, այլ՝ բանջարանոցի դդումներ, մէջը հաշուելով ողբացեալ մօրեղբայրս՝ Թէոդիկ, որմէ ժառանգած եմ թէ եւ թեթեւ մանրավէպերու սէրս: Ահաւասիկ, Ռեմի տը Կուրմոն անցորդ աղիւններուն ըսել կ'ուզէր. -Հարիւր ֆրանկ հետս պառկողին...

-Անկասկած, այլ վերադառնամք մեր նիւթին: Ռուբէն Զարեանի մէկ գրուածքը ջանացած էք գրական վերլուծման ենթարկել: -Գամկիւր: Անմիջապէս ըսեմք, թէ ձեր մարմնին ետեւի մասովը երկինք ցատկելու պէտք չկար եւ ոչ ալ բոլոր ուսմկավար տանիքներէն պոռալու, թէ ընագիր մը կարդալ գիտէք, այդքան գէշ կարդալու համար: Լիկեաններու մէջ, ամէն օր, լեզուի պարզ

դասախօսներ, առանց այդ կոկոզավիզ յաւակնութիւններուն, բնագիր մը պարկեշտութեամբ ընթեռնուլ կը սարվեցնեն: Բարձրագոյն նախակրթարաններու մէջ անգամ այդ դասը կայ ու կոչուի *Լէքթիւր Էքսփլիքէ*,-բացատրեալ, մեկնաբանեալ ընթերցում: Ձեր յօդուածը, որպէս գրադատական բարձր աշխատանք, կարելի է գուցէ քննել քաղցրեմի աւանակներու, որ հագիւ ճիարշաւի թերթուկներ կամ սակարանի լրագիր կարդալ գիտեն, այլ ոչ մեզի: Արդ՝ կամայականօրէն ընդլայնելով ձեր նիւթը, պարագայական պարզ յօդուածի մը մէջ, կը ջանաք միանգամընդմիջտ հաշիւը մաքրել Հայ Յեղափոխութեան: Ընդունելով վայրկեան մը, թէ նիւթը կ'արտօնէր այդ ընդլայնումը, անհրաժեշտ է սակայն գիտնալ վերջապէս, թէ ո՞ր չափով ծանօթ էք մեր կուսակցութեանց գործունէութեան պայմաններուն, մեր ժողովրդին առջեւ դրուած Բաղաճական հարցերու տուեալներուն: Մարդիկ՝ որ կը ջանան, տաժանելի ճիգերով, պահպանել...

-Օ՛, լա՛ լա՛, ի՞նչ կ'ըսես, *Քֆրժժ* մի, Համբարձում... ի՞նչ կայ պահպանելիք, ո՞վ է պահապանը: Այդ խնդիրը ես փակելով փակած եմ *Մենք*ի մէջ գրութեամբ մը, որ կը կոչուի *Լիւքսէնպուրկի պահպանները*: Հայ գրագէտներն ու յեղափոխական ըսուած շոշորները բոլորն ալ *գրպատ*ի մարդիկ են: Կը կարծեն, թէ բան մը կայ պահպանելիք, կը կարծեն, թէ բան կրնան պահպանել, թո՛ղ իրենց կնիկները պահեն նախ: Գէթ ամառս չըլլային, սկսելով սա *Մենք*ի տղաքներէն: Երբ էին շնմ գիտեր ի՞նչ խոշոր բաներ պահպանելու: Առաջին թիւէն իսկ սահեցուցի գրութիւնս, ցոյց տալով, որ Մենք՝ Լիւքսէնպուրկի պարտեզին պահապաններս,- Ա) բան մը, *Կուլիպէ* մը անգամ չունինք պահպանելիք: Բ) Եթէ ունենայինք ալ, իրենք՝ այդ խնդիրը չէին, որ կրնային պահպանել: Ձեռակցան իսկ, թէ *էլէնի* կ'ըլլային իրենց հետ...

-Ըմբռնելի է, որ չհասկնաք իրենց լուրջեան միւս մեկնութիւնը: Տղաք էին, որոնց մօտ դեռ խանդավառութիւնը արթուն էր, հրայրքը՝ բոբբ, վստահութիւնը՝ եղբայրական: Գուցէ չէին ուզեր երեսակայել, թէ այդ աստիճան վարճոց կրնայ ըլլալ մարդկային էակ մը: Ստորագրելէ յետոյ համեստ ու լակոնական ծրագիր մը, առաջին էջին վրայ իսկ, ուր կ'ընդունէիք, թէ պահպանելիք ազնիւ բաներ կան հայ կեանքի մէջ, դարաւոր ճիգերու կուտակում մը, որ *Հայ մշակութի* կ'անուանենք, ընդունելէ յետոյ այդ մշակութիւն արժէքն ու դրական հանգամանքը, յանձն առնելէ յետոյ գայն պահպանել -հարկ էր որ ձեր մարմնին բաղկացուցիչ գլխաւոր տարրը եղող ցեխէն շինուած ըլլային՝ ձեր գրութեան յետին միտքը տեսնելու համար: Գուցէ քսին,- խնդիրը գէշ, անարժան պահպաններու մասին է, յի բարի կամքով, այլ անձնորնհաս պահպաններու: Հետեւաբար իրաւունք ունի, անցնի՞նք: Այլ հարցում մը, դուք՝ որ աստ ազնուականութեամբ մը իբր

թէ անիշխանական ու անկարգ, անմիտ, անօգուտ յուզականութեան մը դէմ կը պաշտպանէ՛ *խնայողական, խելացի* գրականութիւն մը, անշուշտ կ'ընդունի՛, թէ իմացականութեան ու իր առաջին գործիքներէն մէկուն տրամաբանութեան, գէթ մասնակի զարգացման ու գէթ կիրարկումին առաջին պայմաններէն մէկը այն տեսակ մը բարենպաստ արտաբնի ու ներքին վիճակն է՝ որ ընկերային անհատին բնական զարգացման համար յարմար մթնոլորտ մը կը ստեղծէ ու մտքի առողջութիւն, հաւասարակըշուսութիւն, ընտրութեան, որոնումի հնարաւորութիւն, որ վերըստին որոշ ազատութիւն կ'իջարկէ: Արդ՝ երբեւիցէ հետաքրքրւած է՛ *Հայ անհատին բնական զարգացման* պայմաններով: Փարիզ ձեր բարեկամները մատենագարան մը ունին, ուր բաւական նիւթեր կ'ընձագտնուի, մօտաւոր գաղափար մը կազմելու համար *Հայ մտածող անհատին* վիճակուած ահարկու կացութեան շուրջ, Օսմանեան կայսրութեան ու ցարական երկիրներու սահմաններէն ներս: Գուցէ գիտէ՛, թէ է՛ն անանձնական, է՛ն տիեզերական *նոյնիսկ, եթէ հնար է*, ժամանակէն ու տարածութենէն ձերբազատեալ մտածումը այսուհանդերձ պէտք ունի, ի կեանք կոչուելու համար, արտայայտութեան՝ հագուստի մը, որ լեզու կ'անուանենք: Նիցչէ լեզու մը ունէր, Տէլարթ լեզու մը ունէր, Շարլ Մորաս՝ ձեր եպերելի փաթեռը, լեզու մը ունի, որ եթէ կարենայ, պիտի պաշտպանէ իր փտած ակունքներով իսկ: Սրբ կաստանդունուպոլսոյ մէջ, այսօր, ձեր այնքան շիրին տանիկները գրեթէ կը փակեն հայոց դպրոցները, կ'ընձագտնուի լեզու, ձեր հրեշտակներ, ներուզութիւն, արժանի չէ՛ այս բառին իսկ, ձեր թուփ սոփեստութեամբ կ'ընձագտնուի պնդել, թէ մեղաւորը Հ.Յ.Դաշնակցութիւնն է: Այլ երբ որոշ հայկական բարձրաւանդակին վրայ դպրոցներ չկային իսկ, երբ Հայկական միջնադարէն Հայ Ազգը դուրս կու գար կորսնցուցած իր ինքնատիպ գեղեցկութիւնն ու չքնադ հոգին, երբ աւելի յետոյ ասիական խուժաններու գարշապարին տակ կը թարշամէր ամէն մտքի ծիլ, երբ Գաղատիոյ ու Իլնիոյ մէջ, երբ Մարաշի ու Այնթապի մէջ, երբ Սիսի շուրջը, կիլիկեան ձերպերուն ու բեդուն դաշտերուն մէջ՝ Զոհ-Մարգարէնէն մինչեւ Հոռմկլայ, ու Տարսուսան լեռնաշղթայէն մինչեւ Անտիտարոս, Մծրիկէն մինչեւ արաբական Պոնտոս, մինչեւ Եգեական եզերքն ու մինչեւ Թըրակիա, Ադրիանապոլիսէն մինչեւ Պեսարապիա, մինչեւ Անտալ, մինչեւ Անտալիս՝ հայ ազգին վտարանդի խելակներն ու մնացորդները փոխ կ'անուէին բոլոր յաղթանակներուն լեզուն, ո՛չ միայն փոխ կ'անուէին, այլեւ կը սկսէին երգել իրենց տրտմութիւնն ու ստրչանքը, իրենց մեծ ամօթն ու մեծ պարտութիւնը տանկին անօթի ու բորոտ լեզուով, հարց կու տանք ձեր, ո՛վ յետին թշուառ, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը կա՞ր միթէ, իր լայն ուսերուն

վրայ կրելու համար բոլոր բռնակալներուն, Մանկուհան հորդաններուն ու բոլոր խափիյէներուն ռնիքները, որքապըզ- ծուքիւններն ու մեղները: Այլ կրնա՞ք միթէ գգալ ողբերգական շեշտը այս խօսքերուն: Եթէ Մեծ Ազգտի օրերուն, գիշեր մը գէթ անցուցած ըլլայիք, դիակներու եւ բորենիներու դրաց- նութեան մէջ, եթէ գիշեր մը գէթ զգացած ըլլայիք սրտակոթի ցաւը մանուկներուն, որոնց աղիքները իրենց արիւնին հետ կը պարպուէին, այդ հրաշէկ աւազներուն վրայ, եթէ յանկարծ անսպասի զահանդական գիշերուան խորէն խզուելով քակ- ւէր տանկին լեզուով ըսուած մեր ողբը.

*Էկէն վերան օգմուշ
Պիւլլուլու էօթմէրը, մաքրիկ...*

*Եւ ոզէն ողլտամք
Քիւլէր ողլտարն, մաքրիկ*

Եթէ կ'ըսենք՝ բազմամիլիոն, մարդուն հաշուելու կարողու- րեան սահմաններէն դուրս բուռով ձեր բջիջներէն գէթ մէկը զգար, թէ ի՞նչ կը նշանակէ՝ ո՛չ միայն հայրենիք, ազատութիւն, սէր, հարստութիւնը ու երդիք, այլեւ մարդ էակին է՛ն քաղցր ար- աւայտութիւնը -մեր սակեղինիկ լեզուն կորսնցնել, գուցէ հասկնայինք այս բառերուն հետ, այս բառերուն երբեք ի վեր որոտացող գայրոյրը: Զայրոյթը, որ ովկիանի տեղափոխուող տարերքին ու ժգնութեամբ պիտի տապալէր ուրացողի, առանց երեսուն արծաթի, ուրացման հիւանդ սիրոյն համար, իր Յիսու- սը ծախող Յուդայի տխրած մարմինը:

Սի'ր, երիցս հիւանդի մարմնով, մտնով ու հագով տխտա- ժեւ մնացորդի խշտիկէր ու պատասխանէ: Ո՞վ էին պատմութեան անհիւրընկալ, մեր պատմութեան ապերախտ գիշերուան մէջ արդէն աուգուած *արիւրանց տղաքը*, որ հակառակ տախկան գէնէներու շկահիւնին ու Տուրքիան կայծակէ նժոյգներու սմբակներու դոփիւնին, հակառակ հրդեհներուն՝ որ ամէն ստեղ- ծագործութիւն լափելէն կ'արշաւէին Անի արքայանիսա ու մայր քաղաքին եկեղեցիներուն պատերը լզելով, հակառակ դէպի հա- րաւ ու դէպի հիւսիս, դէպի արեւելք ու դէպի արեւմուտք խուժող մեր երկիրահար, մեր կայծակնաւար բազմութիւններուն՝ որոնց առջեւէն, հաւատացած եմ, միշտ քեզի նման լիրերբ քալած են, հակառակ ամէն ժամ մեր փլչող հոգիի պատերուն, ո՞վ էր, որ այստեհանդերձ չէր ընդունիր այդ ներկան, ո՞վ էր, որ խանձա- րուրը կը փաթթէր նահապետ Գուշակի, նաղաշ Յովնաթանի, ներսէս Շնորհալիի, Յովհաննէս Տէրոյնց Պատուելիի, Պուստ Թաչատուր Միսախանի ու բոլոր անոնց՝ որ մեր բիրտուն լոյսն

են ու մեր դրոշակը, մարդիկ՝ որ յաջողեցան մեզի կտակել այս ամէն օր կոտորակուող ու ամէն օր մեր լաւագոյն ու թագաւոր գաւակներուն շնորհիւ բազմապատակուող գանձը, մեր մեծասանչ լեզուն:

Անոնք, որ գուցէ վայրկեան մը կը մկէին, իրենց ողնայարը, այլ անմիջապէս յետոյ կը մերժէին բռնութիւնը:

Անոնք, որ աշտանակներու եւ ջահերու պէս բարձր կը բռնէին արքայական լոյսը:

Անոնք, որ ինչպէս Ղարաբաղի կտրին Մելիքներ, յանկարծ գոռալէն կ'ելէին, երբ ո՛չ ոք կը սպասէր իրենց ու կ'արձակէին իրենց մարտական կանչը, — Հայաստան...:

Անոնք, որ ինչպէս Ներսէս Աշտարակեցի, խաչը բռնած, հրացան կը ձգէին, ազատ արձակելու համար մեր պատիւը իր շղթաներէն:

Անոնք, որ Սասնայ Մուռ Դաւիթին պէս, սանդարամետեան ձայնով մը լեռները կը խախտէին իրենց արմատներէն, արքընցնելու համար ճնացողներն ու ծոյլերը, վհատներն ու վատերը, արդար մանուկներն ու արի ծերունիները:

Անոնք, որ զէնք կը կապէին իրենց մէջքին, փոխանակ իւր Նեմեթիդ գօտիին, պաշտպանելու համար ազատութեան յետին կտորը, որ թթուածնի վերջին պղպշակին պէս անհրաժեշտ է, ազգի մը մշակութային մակընթացութեան համար:

Անոնք, որ ձի կը նստէին դէպի թշնամին արշաւելու համար:

Լոկ ազատութեան հովանիին տակ կրնան ծաղկիլ ազգերու գիրն ու դպրութիւնը: Լոկ ազատութեան գարնանային աւելն է, որ կրնայ ոռոգել մտքի շաքիլներն ու ուռնցնել ճնարքագութեան սաղմերը: Լոկ ազատութեան լոյսն է, որ կրնայ բեղմնափառի երեսի գեղեցկութեան առէջներուն վրայ, Մարդուն արիւնը ազատութեամբ շրջան կ'ընէ իր երակներուն մէջ, թշուառակա՛ն:

Թշուառակա՛ն, մտի՛կ ըրէ: Մարդիկ կան, որ թագաւորի թախտ ունին իրենց հագիններուն խորը: Թագաւորի գան ունէր իր հոգւոյն խորը՝ Մոփաց աշխարհէն եկած այդ իշխանը՝ Ռուբէն Զարդարեան: Իսկ դուն, որ Սկիւտարի ո՛չ թէ բարձունքներուն, այլ աղբերուն մէջ կուտ ուտող հաւ մըն ես միայն, կարծեցիր զիլ փնտռել անոր ազուր առիւծի բաշերուն մէջ: Լորձունքն ու հայեռութիւնը շրթունքիդ կը մտնենաս մեր սիրելեաց ու երբ ազատ կ'լափիլ վրայ՝ արդարութեան առաջին հարուածը կ'ընդունիս, բոլոր ճեզի մամն սողունները կ'արթնցնես ու կը կողկողաս: Քու երախի՞դ ինկած էր Ռուբէն Զարդարեանի ամունքը: Ու ինչպէ՞ս վայրկեան մ'իսկ ենթադրեցիր, թէ իր գաւակները կրնային անարժան ըլլալ իրենց աշխարհին ու իրենց հօր, ինչպէ՞ս կրնայիր մտածել, թէ պիտի չըմբռնէին, թէ գրագետին

վրայ չէ, որ աղտեղութիւնդ կը հեղուս, այլ ազատատենչ ու յեղափոխական մարդուն: Քու հոգւոյդ վատութիւնը միայն ուրիշ պատասխանի կրնար սպասել: Վասնզի կը կարծէիր, թէ օրէնքին երկիւղը կը բաւէ, գաւակներու ներկայութեան, հայրը անպատիժ անարգելու համար:

Դեռ միւնչեւ ե՞րբ, օտարին օրէնքին ապաստանած, պիտի անարգես մեր ողբերգութիւնը: Դեռ միւնչեւ ե՞րբ պիտի չուզես ըմբռնել, թէ վիրատուր կամ ոչ, ցնցատիապատ ու գուրկ շնորհէ մեր մայրը նիւթ չէ անարգութեան: Դեռ միւնչեւ ե՞րբ տանկին գազիր գոնեկութեամբ՝ պիտի աղարտես մեր երգն ու մեր լեզուն:

Քանի՜ դարեր, քանի՜ դարեր դեռ օտարին շեմերը պիտի մաշենք՝ որպէսզի ձեր հոգին զգայ անփոխարինելի քաղցրութիւնը ազատութեան: Քանի՜ դարեր, քանի՜ դարեր օտարին հողը պիտի արգասաւորենք, օտարին ակօսները թրջենք մեր քրտինքով ու մեր արարչական սաղմերով, օտարին մեքենաներուն վրայ պատահապատահ մեր երիտասարդութիւնը թողունք՝ որպէսզի ձեր ստրուկի մտածումը վերջնապէս վերադառնայ իր էութեան ու նետուի առաջ, ծայրագոյն պրկումով մը, ինչպէս սլաքը իր աղեղէն: Քանի՜ դարեր, քանի՜ դարեր՝ բոլոր դռները պիտի փակուին մեր մանուկներուն դիմաց ու մեր անունները նիւթ պիտի դառնան ծաղրանքի, քանի՜ ժիրօտներ, քանի՜ Մարտներ ու քանի՜ Կնուս Համաձայնութիւն տակաւին հարկ է որ իրենց գրաւոր հեզնութեան յօդիկը ձգեն մեր տգեղ էութեան վրայ, որ ձերն է, որպէսզի վերջապէս կարենանք ողջունել շփոթութիւնը ազնիւ արարքներուն, որպէսզի վերջապէս շնչասպառ բարձրանանք՝ շնչելու համար գարունը մեր լեռներուն:

Դէպի հարաւ ու դէպի հիւսիս, դէպի արեւելք ու դէպի արեւմուտք՝ երկիր չէ մնացած, որուն երկաթէ դռներուն առջեւ մեր խումբապահար եղբայրները հիւրընկալութիւն չհայցեն, ու ամէնուրեք նոյն նուաստութիւնն է ու նոյն ամօքը: Երէկուան գերի, բռնութեան մականին տակ պարանոց ճկող ժողովուրդներն իսկ՝ մեզ կ'ընդունին ու մեզ կը հանդուրժեն հեզնու գթութեամբ մը: Ո՞վ է մեզմէ անիկա, որ իր փայլատակող աչքերը կրնայ բարձրացնել ու յաղթութեամբ նայիլ գաղիական աբիւրիւն պայծառ աչքերուն, առանց հոն հրեղէն տառերով գրուած *Սալարմէնիէն*ը տեսնելու երկիւղին: Բառեր կան, որ որպէս ուրու, որպէս *Լիւթէն* կը հալածեն մեր եղբայրներն ու մեր հէ՛ք մայրերը Մարտիլի պոռնկական փողոցներէն միւնչեւ այս քաղաքին ծառուղիները: Կուզե՞ս որ անունը տամ այն զգայուն, ծերունի հայ բանուորին, որ քանի մը տարի առաջ կ'ըսէր ինձ, հագիւ զսպիւով իր խորունկ ցաւը, թէ ամէն ինչ կարելի էր տանիլ, բացի զսպիւով իր խորունկ ցաւը, թէ ամէն ինչ կարելի էր տանիլ, բացի այդ խորամիչ, այդ զգուշի *Սալարմէնիէն*: Մեր ազգին ստորջանքն ու ամօքը կրնակալիս կը հետեւին մեզի: Մէկ վրիժմ մա-

րոյնքանի փոխան, որ հայու բարի կոպտութեամբ մը կ'ըսէ իր ճիշտը, առնուազն երկու Թրուաեա (Անրի) ու Արլէն (Մայքըլ) կ'ամչնան իրենց ծնունդէն: Մեր գաւակները ամէն օր կ'ուրանան իրենց փոքոտեալ մայրը: Ամէն օր ծաւի աչքերով Նազովրեցի մը խաչը կը հանեն գարշելի շահախնդրութեամբ մը Ռիւտ'Ապուֆիլէն մինչեւ Պուէնուս-Այրէս: Հարկ է քու հակայեղափոխական հոգիիդ անփարատելի կուրուքիւնը՝ չտեսնելու համար, թէ հայոց գաւակները հին ճորճերու պէս մեծ քաղաքներու գրոհիներու մէջ կը ձգեն իրենց ետփունն ու ծնունդը՝ պոզոտանքը ելլելու համար: Ո՛չ մէկ ազգ, ո՛չ մէկ անհատ՝ յետին արքայակազմէն մինչեւ վերջին անիշխանականը կրնայ ներել ազգի մը, որ չի գիտեր իր հոգւոյն ազատութիւնն ու իր ետփան արժանաւորութիւնը պաշտպանել: Չկայ եակ մը երկրի վրայ՝ որ չգգայ, թէ գեղեցկութեան վարդը կոյուղիներու մէջ չի բոցավառիր, չկայ ազգ մը՝ որ չգգայ, թէ ազատութեան բորբ արեւածագները՝ ուրացման, գերութեան ու վատութեան հորիզոններուն վրայ չեն վառիր: Ու Ձերանց Վերփելները, հակառակ իրենց հրէական ծագումին՝ լաւ չեմ յիշեր՝ քու *տալիդ* էր, թէ *ամուճադ*՝ Թեոդիկներու վախկոտ հաւատարմութիւնը չէ, որ կ'երգեն, այլ արի կերպարանքը Սուէտիոյ մեր յեռնականներուն:

Դէպի հարաւ ու դէպի հիւսիս, դէպի արեւելք ու դէպի արեւմուտք՝ հայը սպառած է այլեւ բոլոր գութերն ու բոլոր սերերը: Բոլոր համակրութիւններն ու բոլոր քաջակերանքները: Գութին անգամ արժանի ըլլալու համար՝ անհրաժեշտ է արժանաւորութիւն մը, որ ազատութեան տենչէն կու գայ: Իսկ դուռն, այդ բորբ ազատութեան տենչը կրակէ շապիկի պէս, մահացու գրահի պէս կրող գրչի, մտքի ու գէնքի զինուորեալներուն վրայ է, որ տասը տարիներէ ի վեր ադտեղի թուրք կը ջանաս նետել: Այլ այդ լորձունքը քու գարշ կլափիդ վրայ է այժմ, քու վատութենէ դողահար ձեռներուդ վրայ: Ու վերջին պատանին իսկ կը գգայ հիմա, թէ մարդ իր դաստակին ուժով է, որ կը խլէ կեանքէն համակրութիւնն ու քաջակերանքը: Ու դէպի սէր քարճարանալու համար՝ հարկ է ցնցել նահիներու տիզը, թօթափել մածուցիկ ցնիը բոլոր հանապազօրեայ պոտիկ ուրացումներուն: Չկայ իրական հրեւում մը, չկայ իրական ու քարախուն գեղեցկութիւն մը, չկայ իրական մեծութիւն մը, չկայ աստուածային բնկոր մը արարչութեան, որ ազգերը կարենան յսել ժառ ժամանակէն, առանց նիգի ու անճնտիրութեան: Այս երկրին վրայ՝ չկայ պարտք մը, որ մարդ ի վերջոյ որեւէ ձեռով ստիպուած չըլլայ չվճարել: Կեանքը ո՛չ մէկ վատութիւն կը ներէ մեզի ու վաղը ուրիշ մանուկներ, գուցէ իրենց արիւնով, պիտի մաքրեն լրբութիւնդ: Վաղը ուրիշ անմեղ մանուկներ, գուցէ իրենց արիւնով, պիտի մաքրեն աղտը, որ կը նետէ այժմ մեր մօրը վիրաւոր երեսին:

Գու հայրերուդ Աստուածն իսկ՝ Եօթանասուն անգամ Եօթը պորտի վրայ կը ձգէր իր սարսափելի վրէժխնդրութեան սառուցեալ շուէր: Եօթանասուն անգամ Եօթը պորտով՝ բոլոր ուրացողները հաշուետու են մեզի:

Դեպի հարաւ ու դեպի հիւսիս, դեպի արեւելք ու դեպի արեւմուտք, յոտի՛ք իշտիկէդ ու մայէ՛: Նայէ՛ նոյնիսկ Բարեկենդանի կեսարներուն ու տնտնեան հին աստուածներու վրէժխնդիր առաքեալներուն: Ի՞նչ որ արդար է տնտնեան երկաթէ գումարտակներուն ու սպառազէն քազմութեանց մայրապային ծառացումին մէջ՝ գայրայթն է անարդարութեան ու մեծ ազգի մը վիճակուած ստրջանէին դէմ: Ի՞նչ որ արդար է գեղածիծաղ Խալիճի գաւակներուն պտօնակներուն մէջ՝ տաժանէն է, որով անոնք այլեւս չեն ուզեր հանդուրժել հզօրներու արհամարհան հեզմութեան: Յետին քապոթէն մը ու գիծ լուսնոտ մը կը բաւեն ոտի հանելու համար ժողովուրդներու ծածուկ ու գարհօրելի ուժը, ամէն անգամ որ ազատութեան սրբազան անունէն կը խօսին, նոյնիսկ եթէ սրբապօծն գայն: Ու հակառակ իրենց ծովածաւալ բարկութիւններուն՝ կը ժպրհի՞ն միթէ դիրութեամբ հայիլ այս երկրին սահմաններուն: Լսէ՛ գմայելի Մարտէջէզին քաղցր գանգիւնները, որ կը միախառնուին միջազգայնականի գառ հնչիւններուն՝ Ափրիկեան եզերքներէն մինչեւ Տուարընիզ: Գաղիական ախարն է, որ կ'արթննայ, իր հրացայտ աչքերով ու իր գուարթութեամբ սարսափելի՝ առաւօտեան աղաղակը կը ձգէ Մօտանէն մինչեւ Մաժիմայի երկաթեայ գիծը, կեղտեան սուրբ հողերէն մինչեւ Թուլուզ, Աթրապատկի կարմիր մայր-եկեղեցիէն մինչեւ Նորմանտիճի պարարտ ու գէր մարգագետնները: Վերստին կրնան ելիլ ու գլխարոտոյտ պատճառող արագութեամբ մը՝ այս ժողովրդին է՛ն ստահակ ու է՛ն ծաղրածու գաւակները, է՛ն անհարազատ ու դաժան գիւղացին ու է՛ն քաղքենի պաշտօնատարը, վերստին կրնան ելիլ՝ ուրայս ու անհակտելի համերաշխութեամբ Անտրէ Մալթաներու ու Անրի տը Մոնթերլանները, Փըթի Լուիներն ու Կրան ժագերը, երիտասարդ արբաններն, որ տէրու մական օրով երբեմն հեծելանիւով երեսուն մղան կը կտրեն գիւղական վաղեմի եկեղեցիի մը մէջ լուր պատարագ մը ըսելու համար ու Փա տը Գալիի Ֆլաման հանգային բանուարները՝ շէն խեղկատակութեամբ մը իրենց Փըթի Գենէնը մրմնջելով: Վերստին կրնան ելիլ ու հաւատա՛, գուցէ ձեռք ձեռքի, հակառակ իրենց իրական ատելութեանց, լայնաթիկուց ու առողջադէմ Մօրիս Թորեզները, որ համակ երիտասարդութիւն են ու համակ յանդգնութիւն, գիտուն ու հմայական Լեոն Պլումներ՝ իրենց հրէի անվերծանելի քիմախնդրութեամբ ու իրենց խորագնին քիբերուն աղամանդեայ լոյսերով, Լատին ու գերագայնական Շարլ Մարաններն՝ իրենց ահարկու սոփեստութեամբ,

այլ անջնջելի սիրով՝ իրենց հողերուն վերջին բունծը պաշտպանելու համար: Ու կը կարծե՞ս, որ այդ հողին վերջին բունծը հող է միայն: Ո՛չ, այն թաթախեալ է իրենց արիւնով, որ հրնուան-բէն կը խայտայ, այդ բունծը գումարն է անհամար սերունդներու գերմարդկային նիգերուն: Ան նշխար է ու սուրբ մոխիր մայր-եկեղեցիի, ան իր ոսկի փոշիին մէջ կը պահէ դիւքանքը այս երկրին կարկաչահոս ծիծաղին ու սլացիկ իմաստութեան: Ան տիրոջը մարմինն է ու Ալպաններու ճիւղը, Փրովանսի հրաշէկ ու արծաթավառ ճիթնիներուն ցոլքն է ու հրակայակ գինիներու արիւնը, ան երգն է Պետրոս Գորնէյի, ասպետ բանաստեղծին ու արթուն գաղիական աչքը համնարափայլ ստահակին, Ռենպոյի, ան ծննդեկն է՝ որ կը պատռէ երկրին կեղեւը՝ իրենց զուարթ լեռներուն վրայ, ու խեցին է՝ ուր Վալերի ոսկերիչի նրբութեամբ կը գետնդէ իր մարգրիտը, ան Պուրկոնէի կարմիր այգիներէն եկող Գոլթի տաֆ շեշուն է ու մեծ հոյաշէն անոգանութիւնը անմահ ժողովուն: Ու հիշէ ավիդ մէջ առնես գայն, այդ բուն մը հողը, մարմինդ պիտի լինայ այս անմահ երկրին բոլոր նառագայթներով ու բոլոր սոյլերով: Լսէ՛ Պրըքններու երկրին տրտում Պինետներուն սրտակեղեֆ մորմոքը, լսէ՛ արուարձանային ու հեզնու շեշուր փարիզեան Կավոշին, որ սալայատակներուն վրայ իր ազատութիւնը կը սուլէ: Օվերնիի քարու ժայռներուն վրայ՝ սեա՛ կ'արթննայ գիւղացին ու Լա Կարէնէն անգուրեալ պուպրիկ մը կ'իջնէ քաղաք՝ մեղեղի մը շրթունքին, ան Շրվալիէի բերնի համակրելի ծամածոութիւնն է ու Փուանֆարէի կարծր ու անդոքելի ձայնը: Ի՛յ տը Ֆրանսի նուրբ ու հագիւ լոյսով ռոռգեալ դաշտանկարն ու Սեզանի մէկ պաստառը: Ան սեւ լոյսն է Պետրոսի այսահար աչքերուն ու ժպիտը մեծ Մոնթենիի, կէս-հրէին: Ռապրլէի ուրախ հեշտասիրութիւնն է ու Փէկիի երկարաշունչ հագներգութիւնը: Ան Համայնֆի զմայելի ապրտամբներուն արիւնն է, որ ամէն տարի կը գարթնու եւ կը պըղպըջայ Փէր-Լաշէզի գերեզմանատան մէջ ու երգն է մեծ-յեղափոխութեան արձակագէն անվարտիներուն, Ռոպէսփիտի դասական կեղծամն է ու հանդիսաւոր ցրտութիւնը՝ իր պողպատեայ գաղափարապաշտութեան ու Ռիշլիէոյի նրբորէն սեղանու դիւանագիտութիւնը, ան Պոնափարթի կայծակէ աշխարհակալութիւնն է ու Վիֆթոր Հիւկոյի Գոգէթին պուպրիկը: Ան վերջապէս անվոխարիներն են ինքնատիպ համադրութիւնն է այս ժողովրդին բազմապիսի ու բնիկ հանճարին: Ան Ֆրանսան է, աղուտը Մարիանն ու իր ուրախութիւնը:

Ու երբ վերստին ելլեն իր բոլոր գաւակները, գիւղերէն ու քաղաքներէն, ումանք անդռանքով, ուրիշներ շէն անփութութեամբ, հարաւէն ու հիւսիսէն, պաշտպանելու համար չէ միայն իրենց էֆիւններն ու սուերը, ազարակներն ու կիները, իրենց

դրոշակն ու գաղիական ծիծղուն առաւօտները, այլ ազատութիւնը իրենց զուարթ ու բնիկ հանճարին ու յաւերժ արթուն ուրախութիւնը իրենց աղուոր եւ կարկաչահոս ծիծաղին:

Ահա ա՛յս է, որ քեզի նման սուտ իմաստունները երբեք պիտի չկարենան զգալ, օրգանական անբախտելի, անկատարական առնչութիւնը ազատութեան ու կեանքի բոլոր միւս արժէքներուն, ու կեանքի բոլոր միւս հրեւումներուն: Այլ լսէ՛, ինչպէս ըսի, Քոթսիքայէն մինչեւ Փարիզի յոգնախառն ու ծովածաւալ բազմութիւններում այնպէս լինելու, երբ կ'ելլէ իրենց մեծ երգը, որ կ'ելլէ նոյն խրոխտ գուարթութեամբ, մի՛շտ նոյն չքնաղ երիտասարդութեամբ, Վալմիէն մինչեւ Մառն, պատերազմի դաշտերում կամ յաժանաւերու վրայ, ու Մարտէյէզը:

*Հապօն, զաւակք հայրենիքի,
Ազատութեան ժամն է հասեր...*

Կ'ելլէ առոյգ ցայտումով մը ու կը կանչէ քաղաքացիները դրոշակի տակ, կը կանչէ գէնքի: Կազմեցէ՛ք ձեր գունդերը, կ'ըսէ երգը: Այդ գունդերը պատնէշներն են ազատութեան, այդ գունդերը ամբոցներն են՝ որոնց շուրջն տակ կը ծաղկի անմահական ծաղիկը յաւերժական արաւետինը^(*): Ու ազգ մը՝ որ չի գիտեր իր հոգւոյն գեղեցկութիւնը պաշտպանել՝ պաշտպանութեան մինչեւ վերջին սահմանները, ազգ մը՝ որ անկարող է իր արեան թոյնին, իր մէջքին թուլութեան, իր գաւակներու ուրացման, իր ազատ ու գոնիկ կենցաղաւորութեան պատճառաւ գումարտակ առ գումարտակ, փաղանգ առ փաղանգ ելլել պատմութեան հորիզոններուն դիմաց, ո՛չ միայն լուր ազգային, այլեւ մարդկային տարրական իրաւունքներու պաշտպանութեան համար, ազգ մը՝ որ կ'ընդունի արատաւորելի իր պայծառ ցակատը ստրկութեան գէշ կնիքով, որ կ'ընդունի աղտոտութեամբ ապրիլ՝ խնայելու իր արիւնը, ի վերջոյ կը կորսնցնէ գայն: Արւեստն ու գրականութիւնը գաւակներն են ազատութեան: Ազատութեան էգ ու վսեմ առիծն է, որ իր շքեղ երանգներէն կը ծնի զանոնք ու կը մեծցնէ իր հզոր թելերուն վրայ, իր բոլոր կաթովը՝ Պարո՛ն Շահնուր: Ու բոլոր բանակները, բոլոր հրասայլերը, բոլոր թնդանօթներն ու մարդուն հնարած պաշտպանութեան միջոցները այն չափով միայն կ'արդարանան, որչափով որ կ'ապահովեն ու կը յաջողին *ապահովել այդ անպայմանօրէն անհրաժեշտ ազատութիւնը*:

(*) Յեն յնդապոսական մարդկութիւնը միշտ որոճած ըլլալ վնաս զօրութեան որոյս ուրիշ մեղս մը ու սորիշ զէնքեր պաշտպանելու համար իր գեղեցկութիւնը: ու եթէ մարդիկ կան, որ իրաւունք ունին յողորմելու զէնքերու չկարողին զէնք, այդ մեղս ենք, ազատութեան հանճար զնորոգելու ու ո՛չ թէ Օսմանիները: Այլ քաջ զիտներ, թէ պատիկ ազգ մը, իրաւագրկուած պատմութեան, ստիպում է իր բունակներուն պատասխանել անոնց գործածած զէնքերով: Վերի հատուածները Ռեօնիսարայ զէնքի փառաբանութիւն չեն, այլ ազատութեան քատագրկական:

Օ՛ր, անտարակոյս քեզի նման եղկելի էակները, որ երբեք ժամանակ չեն ունեցած իրենց ազգին վերջին հարիւր տարուան պատմութիւնը մօտէն ֆննելու, որ երբեք ժամանակ չեն ունեցած մեր տառապանքին վրայ ծոելու՝ եթէ ոչ ցաւով ու աղապատանքով, այլ գէթ ուշադրութեամբ, անմիջապէս կ'ելլեն իրենց բախտոցներէն, երբ վտանգը կ'անցնի, լրրութեամբ գոչելու համար, թէ ճիշդ այդ է իրենց ըսածը, թէ ի՛նչ որ կը մեղադրեն Հայ Յեղափոխութեան իր արիւնձտ ճիգին ապարդիւն ու անօգուտ հանգամանքն է, թէ՛ հայ ազատագրական ճիգը ոչի՛նչ խլած է պատմութենէն ու ամէն ինչ կորսնցուցած: Ու որովհետեւ տրամաբանութիւնը, քեզի նման էակներու մօտ, կը ծառայէ լոկ գէշ զգացումներում, վատութեան, դասալիութեան, հաւատարացութեան աղտոտ երեսներուն օգտակար պատեհապաշտութեան դիմակ մը անցընելու, կը ծառայէ լոկ արդարացելու ճեղքնապահութիւնն ու ծուլութիւնը՝ ամէ՛ն վէճ տաժանելի կը դառնայ, առանց անկեղծութեան ու մտաւորական ուղղամտութեան, ամէ՛ն վէճ կը վերածուի անձնական քանակէճի, մտաւորականներու յատուկ հասարակ շատախօսութեան, քիզանդական խածամուծի:

Վասնզի միայն օտար հրապարակներու վրայ՝ հայուն արժանաւորութիւնը վանառփի հանելով հարստութիւն դիզած պարոններուն կարելի է որպէս գաղափարարանութիւն ու կեանքի փիլիսոփայութիւն քշել քու գրականութիւնդ, որ տեղատուութեան մէջ եղող կեանքի մը նահանջականութեան արտայայտութիւնն է լոկ: Ընթերցող մը, որ քիչ-շատ հայերէն կարդալ գիտէ, կէս գիշերէն մինչեւ արշալոյս, մանրադիտակով՝ քառերուն բուն կերպարանքը որոնելու պետք չունի ըմբռնելու համար, թէ նախադասութիւններուդ ետին ծուարող յետին միտքը միշտ միեւնոյնն է՝ ստորագնահատել, արժէքագուրկ ընել ու ապա վարկաբեկել ո՛չ միայն յեղափոխական գործն ու այդ արդար գործին զինուորները, այլեւ այդ գործը հնարատր դարձնող մարդուն ներքին կլիման, հայուն ազատատենչ ճգնումները: Ու դժուար չէ քու իբր թէ գրական վերլուծութեան նուիրուած յողուածներուդ ներքին մեքենականութիւնը քանդել, ցոյց տալու համար իրական պատկերը: Առնենք օրինակ Ռուբեն Զարդարեանի *Գամփռ* ին շուրջ չարահիւսուած գրութիւնդ ու վերածենք քու դասական եղանակդ դիւրին անարգութեան:

Ժամանակս ա՛ռջին — Անջատենք կ'ըսես, առանց շատ պնդելու եւ զգացնելու, գրագետին ամբողջ գործէն միակ գրութիւն մը: Ու ջանանք ընթերցողին մտքին մէջ հանգիտութիւն ստեղծել՝ այդ գրական կարճ կտորին ու իր ամբողջ գործին միջեւ: Եթէ յաջողինք՝ յայնժամ դիւրին է սահեցնել հետեւեալ միտքը — եթէ

այսպէս է Ռուբէն Զարդարեան, ինչո՞ւ կ'ուզէ՞, որ տարբեր ըլլան միւս դաշնակցական գրագետները: Հետեւաբար ի՞նչ որ նիշդ է *Գամփռի* համար, աւելի ինչ որ նիշդ է Սիամանթոյի, Վարուժանի, Լեւոն Շանթի եւ այլոց համար: Ապացոյցը այս մտաւորականի անվայել վերլուծութեան եղանակին՝ ընդհանուր խորհրդողածութիւններն են ու ընդհանուր հետեւութիւնները, որ գրութիւնդ կը պարունակէ: Ու դուն բոլորէն լաւ գիտես այդ պարագան: Արդարեւ, երբէ՞ն ի վեր, պարզ տրամաբանութիւնը թոյլ կու տայ, ո՛վ ասպետ տրամաբանութեան, ողջ ժողովրդի մը մղած ազատագրութեան պայքարին շուրջ վե՞րական կարծիքներ յայտնել, մեկնելով իր գրագետներէն մէկուն *Միակ* գրուածքէն: Անշուշտ գիտեմ, թէ սովետութիւնդ սահման չունի ու ամբիջապէս պիտի յայտարարես, թէ վերլուծութեան արդիւնաւոր նախնանքէն մէկն ալ սսիկա է, մասնաւորին առընչութիւնը նշելով ընդհանուրին հետ, անհատականէն ընդհանուրութեան երթալ: Յանցանքդ ու կանխատեսութիւնդ գրական էջէ մը ընդհանուր խորհրդողածութեանց ու հետեւութեանց յանգիլդ չէ, այլ՝ նիշդ այդ իրաւունքէն օգտուելով գարշելի կարծիքներու գրական հանդերձ մը պարզեւելդ: Այլապէս ընթերցողը կրնար յիշել, որ եւ առակ, *Քեզի* ծիծաղելի դարձնելու համար: Անգլիացին, որ ֆրանսական ծովափ կ'ելլէ ու կը հանդիպի շիկահեր կնոջ մը: Բոլոր ֆրանսուհիները շիկահեր են, կը գրէ իրենցնուն: Այլ՝ նիշդ այս նամակն է, որ ցոյց կու տաս ընթերցողին: Խնդիրը ընդունիլ տալ է անոր, առանց լարջ ընթերցան, մեկնման կէտը, -մտերն Զարդարեան խելացի գրագետ մը չէ ու իր գրուածքը տրամաբանութեան տարրական կանոններուն չի հպատակիր: Մղելով ընթերցողը, որ վէճի նիւթ դարձնէ ընդհանուր հետեւութիւններ, փոխադրելով վերջիվերջոյ յողաժիդ ծանրութեան կեդրոնը ընդհանուր հետեւութիւններու վրայ, կ'ուզես մոռցնել տալ անոր, թէ մեծ ու բազմարդիւն հանրային աշխատանքի մը կեանքէն գրական էջ մը անջատեցի ու թէ բոլոր վարկածներդ ու սովետութիւններդ կը հանգչին այդ միակ տուեալին վրայ: Ջանալով պարփակել ընթերցողը այս էջին նեղ սահմաններուն մէջ, վիճելով կէտ առ կէտ այդ գրութիւնը, մեկնելով զայն *Բու ծուռ* եւ միակամի մարդու կեղծաւարտութեամբդ՝ կ'ուզես որ ընթերցողը չյաջողի գտնել սա տարրական նշմարտութիւնը -տարիներ՝ մեծ օրաթերթ մը վարող խմբագրական աշխատանքի մը յողաժիճի էութիւնը, ընդհակառակն, գրական էջի մը մէջ լակ ջանանք զայն արժէ քաղաքի ընել: Ո՞վ պիտի յագնի *Ազատամարտի* ամբողջ հաւաքածոն որոնելու եւ թղթատելու համար:

Աւելի՛ն. վերամբարձ շեշտով մը պնդեմք, թէ *Գամփռի* տրա-

մարանութիւնը *ասիկա* պետք է ըլլայ ու քանի որ այս տրամարանութեան չի հպատակիր հեղինակը, ուրեմն *խելացի չէ* ու գէշ գրագետ է: Այս պնդումը մեզ կ'ազատէ արուեստի այս բարդ խնդրին շուրջ մեր տգիտութիւնը խոստովանելէ: Կ'արժէ՞ միթէ Ռուբէն Զարդարեան մը անարգելու համար երկար ու յագնեցուցիչ արպտումներ նուիրել ու պարկեշտօրէն քննել գրական ներշնչման ու իր օրգանական արտայայտութեան՝ արուեստի երկին ու իմացականութեան, կազմակերպութեան մտածման, յարաբերութիւնները: Չկայ արուեստագետ մը, որ արժանի ըլլայ իրապէս այս կոչումին եւ որ անգիտանայ, թէ արուեստի երկին առաջին վիճակը, թէ արուեստի երկին լինելութեան առաջին կերպարանքը՝ միաժամանակ հոգեկան ու գգացական շարժ մըն է, թէ՛ այս սազմնային ու տարերային վիճակը, իր էութեան քերամք իսկ, դժուարութեամբ կ'ընդունի Մարդկային տրամարանութեան ու մեքենական կանոններու հպատակող, աւանդական օրէնքներու եւ քերականական սեղմումներու կապակցը ընդունող լեզուին կարծր ու օրինական գրահը: Թէ՛ սկզբնական յուզման ու այդ յուզման արտայայտութեան արտաքին ձեւին միջեւ երբեմն լուսանցքն ու հակառակ արուեստագետին գիտութեան ու տաղանդին, գոյութիւն ունեցող համեմատութեան պակասը այնքան տաժանելի է, որ յաճախ իրապէս ներշնչեալ արուեստագետներ կը հրաժարին արտադրելէ: Վասնզի գաւակը, որուն խանձարուրը տաժանեալ կը պարուրեն, գուրկ կը թուի աստուածային ճառագայթէ, վասնզի անոր ճակտին վրայ չեն զգար իրենց ներքին կրակին լոյսն ու սաստկութիւնը:

Ու անշին դեռ: Ու վերստին՝ չկայ արուեստագետ մը, իրապէս արժանի այս կոչումին, որ անգիտանայ, թէ վիպապաշտ դպրոցին եւ իրեն յաջորդող միւս հոսանքներուն եւ բոլոր երկիրներուն մէջ, բացած պատմական կոտիւն, գլխաւոր հանգոյցներէն մէկը դասականութեան դէմ հո՛ւ է, իմացականութեան ու ասոր երէց գաւակին տրամարանութեան եւ արարչական ներշնչման յարաբերութեանց մէջ: Տրամական դասականութեան է՛ն ուղղափառ, եթէ կարելի է ըսել է՛ն դասական սահմանումներէն գլխաւորը, է՛ն ծանօթը նոյնիսկ, այնքան հեռու չ'երթար, որքան այս չգէտ խեղկատակը, երբ կ'ըսէ, թէ դասական է այն արուեստագետը, որ իր լեզուին մէջ կը յաջողի գերագոյն ներդաշնակութիւն գտնել իր իմացութեան եւ ներշնչման միջեւ: Ու կը խնդրեմ, որ այս խեղկատակը, հանի նկատելի, որ իր գրի առած անմիտ բանասերութեանց, ու մոլեգին վերլուծութեանց դէմ չէ, որ կը վիճիմ, այլ՝ իր յետին միտքերուն, թէ երկելին օր մը յանդգնութիւնը ունեցած ըլլայ ինձ ըսելու բառացիօրէն հետեւալը *-հայ գրագէտները խելացի չեն*: Նայեցէ՛ք դուք այս պարոն խելացիին:

Ու դեռ աւելին: Իսկ ինք տրամաբանակա՞ն է միթէ, այս տրամաբանական աւանակը, երբ իր *Նահանջը առանց երգի* գիրքին մէջ Ռեմպոյէն մէջբերումներ կ'ընէ, մասնելով իր համակրութիւնը, իր յարգանքի տուրքը բերելով բանաստեղծութեան մը, որուն իրապէս կը յարմարի մեր գայրալից հապնեպով նետած նախադասութիւններէն մէկը – արուեստագէտը, որ կը պրկուի՝ ազատ արձակելու համար բանտարկեալ ու ժեր ու գեղեցկութեան բանտարկեալ ձեւեր, կաղապար ու շնորհ պարգեւելու համար լռյսի էն յետին շողշողիւններուն: Ու աւելցնենք՝ դասական տրամաբանութեան ու կազմակերպուած մտածման չիպատակող էն անիշխանական ժայթքումով, երբեմն լեզուին հէմքն ու ներքին տրամաբանութիւնն իսկ խախտելով: Ու ի՞նչ է ձէյմա ձոյսի գրականութեան էական գիծը, եթէ ոչ նոյն սաստիկ ճգնումը ազատ արձակելու ներքին ակնածութիւնը, առաւելագոյն ազատութեամբ: Ու գերիրապաշտներուն խուժումը յետ-պատերազմեան գրական անդաստաններուն մէջ՝ յանուն գերիշխան յուզականութեան, յանուն եւ ներքին իրականութեան մը, բանաստեղծութեան: Հապա Վերնիսիս Վալֆի խորին գրականութիւնը, որ կը ճգտի հանդարտ յամառութեամբ մը ոչ միայն հասարակ տրամաբանութեան, այլեւ ժամանակին ու միջոցին բռնակալութեանէն ազատիլ: Ու բոլորովին նոր մը եւս ողբերգական ու հզօր, տարերային Վիլներմ Ֆոլքերը: Թո՛ղ այս պաշտօնական տրամաբանութեան բարապանը կարդայ *Աղմուկն ու կատաղութիւնը* այս զարմանալի գրագէտին՝ զգալու համար, թէ կարգ մը գրագէտներ իրաւունք ունին *իրենց տրամաբանութիւնը* ունենալու, թէ՛ կարգ մը գործեր եւս մեծապէս կը շահին իրենց ներքին տրամաբանութեան լռյսին տակ իննուելով: Առանց յիշելու դեռ այն արուեստի երկերը, որոնց միակ տրամաբանութիւնը տրամաբանութիւն չունենալն է: Վասնզի երբեմն արարչութեան ճարայէն շքեղ վայելչութեամբ բարձրացող երկին միակ տրամաբանութիւնը իր գեղեցկութիւնն է:

(Շար. 2)

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ՐԱԳԻՆ

ՎԵՐՑՆԵՆՔ ՎԱՐԱԳՈՅՐԸ...

«Րագին»-ի անցեալ համարով, ինչպէս նաեւ ներկայ համարի էջերում տրուած Շուշանեանի գրութեան մէջ կան ակնարկութիւններ, որոնք առաւելագոյն չափով թափանցիկ են իր օրով ապրած կամ քիչ մը ետք աշխարհ եկած ընթերցողներուն, բայց յիսմամբակ մը ետք անոնք յամախ կը մնան թանձր մշուշի մը մէջ:

Օրինակ, դիւրին չէր ու դիւրին չեղաւ հաւանարար վերձանել մեր մախտոյ թիւին մէջ երեւցած սա պարբերութիւնը՝ ի մասին Փարիզի «Ապագայ» թերթի խմբագիրին:

«Որ տասը տարիէ ի վեր չի յաջողիր գէթ հայերէնով խմբագրել իր յօդուածները, ուր մտքի սնանկութիւնը միշտ համազօր եղած է իմաստութեան, ուր իրական կեանքի եւ երիտասարդութեան բացակայութիւնը խոհեմութեան, լրջութեան ու զգաստութեան պաշտօնական հանդերձներուն կ'ապաւինին»...

Սեւյում:

Ծանօթ.— «Ապագայ» թերթը երկու շրջան ունեցած է, առաջինը՝ 1920-1940, երկրորդը՝ 1946-1949: Առաջին շրջանին դադրած է մէկ տարի, 1936ի կէսերէն մինչեւ 1937ի կէսը: Ունեցած է վեց-օթը խմբագիր, քիչ մը աւելի ծանօթներէն՝ Յովհաննէս Պօղոսեան, Ա. Թերզիպաշեան, Հրայ Երուանդ: Մեզի համար դժուար եղաւ ճշդել, թէ ըստ Շուշանեանի ո՞վ եղած է շարքին մէջ ան, «որ տասը տարիէ ի վեր չի յաջողիր գէթ հայերէնով խմբագրել իր յօդուածները»:

Ընթերցողը կ'ուզէ գիտնալ, եւ իրաւումք ունի գիտնալու, թէ ո՞վ է անոնցմէ ան՝ որ Շահան Շահնուրը իրրեւ վերջին իմաստութիւն դաւանելէ ետք, դեռ կը սպասէ «փակելու համար այս սեւ կրպակը», իմա՝ իր խմբագրած «Ապագայ» թերթը:

Պարզող մը կը գտնուի հարկաւ: Անցնինք:

Նման դժուարիմաց ակնարկութիւն մը կայ նաեւ Շու-

շանեանի գրութեան մերկայ բաժնի մէջ, ուր, ակնարկելով մահատակ Ռուբէն Զարդարեանի որդիներուն եւ Շահան Շահնուրի «փոխարարութեան» կ'ըսէ.

«...Քու երախի՞ գ ինկած էր Ռուբէն Զարդարեանի անունը: Ու ինչպէ՞ս վայրկեան մ'իսկ ենթադրեցիր, թէ իր զաւակները կրնային անարժան ըլլալ իրենց աշխարհին ու իրենց հօր, ինչպէ՞ս կրնայիր մտածել, թէ պիտի չըմբռնէին, թէ գրագէտին վրայ չէ, որ աղտեղութիւնդ կը հեղուս, այլ ազատատենչ ու յեղափոխական մարդուն: Քու հոգևոյ՞ վատութիւնը միայն ուրիշ պատասխանի կրնար սպասել: Վասնզի կը կարծէիր, թէ օրէնքին երկիւղը կը բաւէ, զաւակներու ներկայութեան, հայրը անպատիժ անարգելու համար»:

Պարբերութիւնը կռահել կու տայ անշուշտ, որ բան մը պատահած է Ռուբէն Զարդարեանի եւ Շահան Շահնուրի, եւ ապա՝ Զարդարեանի զաւակներուն ու Շահնուրի միջեւ, բայց թէ ի՞նչ՝ շատ պարզ չի թուիր:

Հարցը, ըստ երեւոյթիմ, կը վերաբերի տրուած ոչ-սովորական «պատասխան»ի մը, որ կրնայ պարզ ըլլալ Շուշանեանի եւ Շահնուրի հասակակից երկարակեցանքներուն, մաքուր անոնց, որոնք բախտ ունեցած են աչքէ անցընելու Սփիւռքի պարբերական մամուլը, բայց բնաւ՝ այսօրուան ընթերցողիմ:

Մեզի համար առեղծուածը պարզուեցաւ յիշողութեան մէջ մնացած աղօտ տպաւորութեան մը բերումով, երբ անդրադարձանք, որ ժամանակիմ առիթ ունեցած էինք թղթատելու Նիւ Եորքի մէջ Բեմիամիմ Նուրիկեանի խմբագրած «Նոր գիր»ի առաջիմ տարուան (1936) թիւերը եւ «Ազգակ» օրաթերթի առաջիմ տասնամեակի հաւաքածոները:

«Նոր գիր»ի մոյմ տարուան մայիսեան համարիմ մէջ մոյմ Բեմիամիմ Նուրիկեանի, Ա. Անդրէասեանի, Ալ. Գլընեանի եւ երկու-երեք ուրիշներու ստորագրութեամբ երեւցաւ «կը դատապարտենք» անուն ամբաստանագիր մը, ուր կը պարզուի, որ Ռուբէն Զարդարեանի «Գամփոք» գրական պատկերիմ նուիրում վերլուծական յօդուածիմ մէջ Շահան Շահնուր անարգական արտայայտութիւններ թոյլ տուած է հեղինակիմ հասցէիմ եւ, առ այդ, մահատակ գրագէտիմ զաւակները:

«...Իրենց հօր հասած «անարգանքը» կը ծրագրեն հատուցանել ինքնատիպ, եզական, նախընթաց չարձանագրած եղանակով մը: Բարիզի հայերուն ծանօթ Ֆլօրիա ճաշարանին մէջ, երբ իր կերակուրին վրայ ծուած Շահնուր՝ կրնակէն կը յարձակին անոր վրայ եւ կը ծեծեն, գիտնալով, հայ գրողին համար ընկած հիւանդութեամբ՝ անոր Փիլի-

Քապէս տկար վիճակը...

«Աշխարհ վարժուելի է ընկերային, քաղաքական հակա-
ռակութիւններէ գրգռուած, գործազրկուած անասնային
արարքներու, նոյնիսկ ոճիրներու: Իբր չքմեղանք կարկա-
ռելով այդ յանցապարտներուն, «գործիքներուն» տգիտու-
թիւնը, տնտես՝ ամբոխային տրամաբանութիւնը...»:

Մէջքերուած առաջին պարբերութեան վերջին նախա-
դասութիւնը եւ անոր անմիջապէս յաջորդող երկրորդ
պարբերութեան ամբողջութիւնը եթէ խեցրել լեզուին հե-
տեւանքով մութի մէջ մնացին, նախորդ տողերը, հակա-
ռակ իրենց նոյնքան անկանգնելի կատոյցին, կրցան գոնէ
ուրուագրել «Կը դատապարտենք» շարժառիթը, որ՝ Ջար-
դարեան եղբայրներու կողմէ Շահան Շահնուր եմֆար-
կուած է ֆիզիքական պատիժի, որուն համար Շուշան-
եանի հիմնաւորած արդարացումին տրամագծօրէն հակա-
ռակ տրամադրութիւն մը փորձած են տարագրել Նիւ Տորէի
«Նոր գիր» քննարկը:

Շահնուր-Ջարդարեան եղբայրներու միջադէպին տուն
տունդ պատճառը, ինչպէս յիշատակուեցաւ հեղ մը,
«Փամփոռ» պատկերին վերլուծման նուիրուած «Աւուր հա-
ցի կարօտ» խորագրեալ գրութիւնն էր, որուն մէջ տեղ
գտած են «վերլուծական» սա կարգի չմնա՞ղ գոհարներ:

«Նոյնիսկ եթէ ուրիշ ոչ մէկ ապացոյց գոյու-
թիւն ունենար, միայն մեր գրականութիւնը բա-
ւական էր ապացուցանելու համար, որ հայը խե-
լացի չէ:

«Կարելի՞ ըսն է, որ շան մը կեանքը իր բոլոր
գլխաւոր հանգրուաններովը մմանի մարդու
տիպարի մը կեանքին: Որպէսզի մմանի եւ բա-
ցատրէ գայն, պէտք է որ մարդու այդ տիպարը,
այսինքն՝ դաշնակցականը, միմիայն չուն ըլլայ:

«Աւելցնեմ նաեւ, որ Ջարդարեան անգամ մը
եւս ցոյց կու տայ իր տգիտութիւնը, երբ կ'ըսէ
թէ «Փամփոռ» ին գաւակն իսկ պիտի մեռնէր հոս»:

«Ջարդարեան անգիտակցաբար կ'ապացու-
ցանէ, որ դաշնակցականը կրնայ ըլլալ նաեւ հը-
րէշային մուրացկան:

«Դաշնակցական մտաւորականը չգիտցաւ տա-
րագ փոխել, ըմբռնել շրջապատը, յարմարիլ:
Մէկ խօսքով՝ մարդ ըլլալ:

«Օ, գիտեմ, որ Զարդարեան քանի մը հաս Ա-
հարոնեան կ'արժէ եւ դաշնակցական գրիչներուն
մէջէն ամենէն ամբիտը չէ:

«Բացարձակապէս իրաւունք ունի, բայց ինք-
զինքը կը ջրէ վերջնապէս: Քանի որ կ'ուրանայ
շուն-դաշնակին մեծարժէք ըլլալը:

«Դաշնակցական մտաւորականն է, որ այսօր
տարածք է իր մամուլը ամենուրեք ու կը կադ-
կանձէ, կը հաջէ փրփրերախ»:

Զարդարեան եղբայրներուն ուղղուած դատապար-
տանքի գիրին հետ, «Նոր գիր»-ի խմբագիրը եւ ընկերք
բան մըն ալ Մահան Մահնուրին կը փութացնեն, հետեւ-
եալը՝ գրական բարոյականին նախանձախնդի՛ր ոգիով մը,
վերի լրբութիւնները բովանդակած յօդուածին ի գնահա-
տանք:

*«Նաեւ՝ «Նոր գիր» 25 տօլարի նուէր մը կը դրկէ «Աւուր
հացի կարօտ» յօդուածներու հեղինակին, իբր գնահատու-
թիւն վերլուծական իր այս արժէքաւոր փորձին, որը օգ-
տակար նպաստ մը կը նկատենք, մանաւանդ գրական
ասպարէզ նոր մտնողներու համար»:*

«Աւուր հացի կարօտ» գրութիւնը եւ անոր համար Մահ-
նուրին եղած 25 տօլարի «սրտաբո՛ւխ» նուէրը նոյն ամիս-
ներուն եւ յաջորդ ու հետագայ տարիներուն դարձեալ
նիւթ դարձան մամուլ էջերուն, մեզի ծանօթ երկարաշունչ-
ներէն մէկը՝ «Ազդակ» օրաթերթին մէջ, շահնուրեան
«Վաւերաթուղթ»-ին առիթով, «Իմացական վիժանք»
խորագիրին ներքեւ, Անդրանիկ Մառուկեանի գրիչով:

Ահաւասիկ անոր համապատասխան հատուածը, մուտ-
քով ու եզրայանգումով.

«Ո՞վ է այս մարդը, ուրկէ՞ կու գայ, ո՞ւր կ'երթայ: Կը
կոչուի Մահնուր Քերեսէեան, գրական անունով՝ Մահան
Մահնուր: Տասը տարի առաջ, գիրք մը հրատարակեց
—«Նահանջը առանց երգի»: Կարդացուիլիք գիրք մըն էր:
Կարդացին: Հաւնեցան: Քաջալերեցին: Հրատարակեց երկ-
րորդ գիրք մը՝ —«Յարակէզներու դաւաճանութիւնը»: Այս
անգամ յաջողութիւնն էր, որ դաւաճանեց իրեն: Վրիպած
գործ մըն էր: Ինքնատիպ ըլլալու ճիգը ունեցող պատ-
մըւածներ, տեղ-տեղ գոռիկ, ամբողջութեամբ մէջ գան-
ցառելի: Ատեն մը լոնց: Ըսին թէ հիւանդ է: Ապաքինում
մաղթեցին եւ սպասեցին: Մտ սպասել չտուաւ սակայն:
Իր գոյութիւնը զգացուց գգուելի գրութեամբ մը, որուն
մէջ կը նախատուէր նահատակ գրագէտ մը՝ Ռուբէն
Զարդարեան:

«Մեծ նահատակին ողջ գաւակները բռնեցին ու տփեցին քիչ մը: Մամուլի նիւթ դարձաւ այդ ծեծը: Գրեցին թէ Ջարդարեան եղբայրները «ֆիզիքական ցոյց մը» ըրած են հիւանդ մարդու մը վրայ: Օգտուողը եղաւ սակայն վերջինը: Ամերիկայէն քանի մը քարի տղաք 25 տուար դրկեցին իրեն, առ ի փառաբանութիւն: Այս պարագան հորիզոն մը քացաւ իր առջեւ: Սկսաւ շոյել հեռանկարը: «Հայհոյանք մը գրագետի մը դէմ՝ իրեն շահեցուց ծեծ եւ 25 տուար: Երկու հայհոյանք երկու գրագետի դէմ՝ պիտի շահեցնէր երկու ծեծ եւ 50 տուար: Չորս գրագետի դէմ՝ չորս ծեծ եւ 100 տուար:

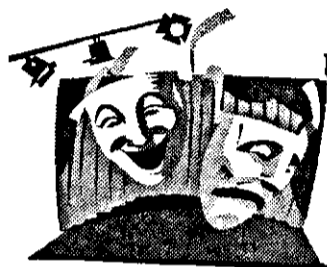
«Տոյարներու այս սլացիկ ու ներդաշնակ աճումին մէջ, միակ մուշկ կէտը՝ մտահոգիչ եւ ուղիղ համեմատութեամբ աճումն էր ծեծերուն: Հարկ էր ուղիղ համեմատութիւնները խտտորել: Մտածեց ու գտաւ միջոցը:

«Սկսաւ հայհոյել բոլոր այն մեծած գրագետներուն, որոնք ապրող ժառանգորդ չունին -կարծե՛ց թէ չունին- իր ծոծրակին հասողութեան սահմանին մէջ: Եւ ահա՛ *Վաւերաթուղթը*, ուր իրենց գերեզմաններէն կը հանուին բոլոր մեռելները, այս դիակապուտին ձեռքով: Խնայուած չէ նոյնիսկ անոնց՝ որ գերեզման չունեցան: Նոյնիսկ անոնց՝ որ մահ իսկ չեն կրնար ունենալ եւ անդամալոյծ ու կաթուածահար, կ'ապրին կեանքին ու մահուան միջեւ, փառքով շահուած ծերութեան մը տխուր վերջալոյսը: Չե՛ն խնայուած: Ու մենք պատճառ չունինք խնայելու իրեն: Իրեն մանուանդ, որ ճղնիմ մէկ կոտորակին արժէքն իսկ չունի սեւցնել փորձած գրագետներուն» (*Ազդակ*, 1938, Նոյեմբեր 30):

Շահան Շահնուրի «*Վաւերաթուղթը*» թեր ու դէմ կարծիքներու ընդարձակ հեղեղի մը առիթ տուած է, թերը՝ շատ, լորձնաշուրթն բնոյթով, եւ յանախաղէպ, հասկնալի պատճառներով իրենց կուռքին բոլոր կարծիքները արդար եւ իրաւ հռչակելու մոլորանքով տարուած գրիչներու կողմէ:

Ձի վնասեր, եթէ դէմ արտայայտուածներուն կարծիքներուն մասին եւս գաղափար մը կազմեն նոր սերունդները:

Առաջիններէն մէկը վերն է, պարբերաբար միւսներուն վրայէն եւս պիտի վերցնենք վարագոյրները...

ԱՐԹՐ

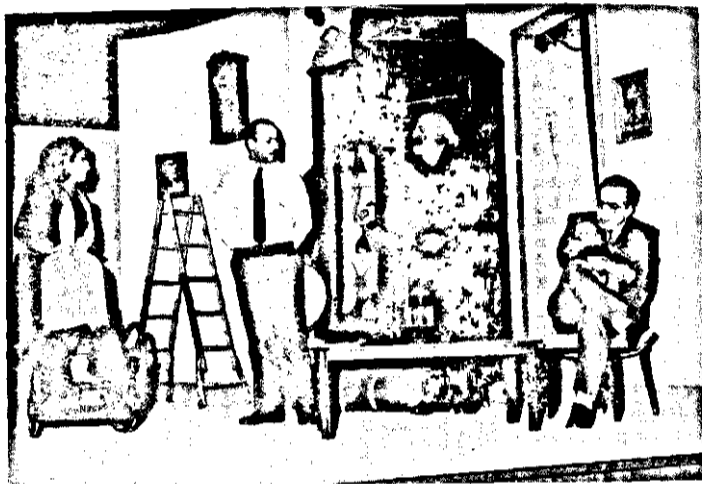
ՄԻԼԸՐԻ

«ԳԻՆԸ»

«Համազգային»ի գ. Իփեկեան թատերախումբի բեմադրիչ՝ Վարուժան Խտըշեան

Հայաստան-Ափիոնք մշակութային գործակցության ծիրէն ներս, ընթացիկ տարուան առաջին շաբաթներուն, յիբանանահայ թատերաւեր հասարակութիւնը ապրեցա գեղարուեստական վալերի անմոռանալի պահեր, երբ Վարուժան Խտըշեանի բեմադրութեամբ «Համազգային»ի «Գասպար Իփեկեան» թատերախումբը բեմ բարձրացուց ամերիկացի թատերագիր Արթըր Միլլըրի «Գինը» թատերախաղը, որուն կերպարներէն մին՝ ծերունի հնավաճառ Սոլոմոնի տիպարը մարմնաւորելու համար Հայաստանէն յատկապէս հրահրուած էր հայ թատրոնի եւ շարժապատկերի նահապետը՝ Սօս Սարգսեան: Ափիոնքի բեմերուն վրայ իրենց առաջին քայլերը նետող նրիտասարդ տարրերու եւ վաստակաւոր դերասաններու շահեկան երկխօսութիւնը եթէ փաստօրէն կը հանդիսանար այս ներկայացման ուշագրաւ առաջին արժանիքը, միս կողմէ՝ իր մէն մի բեմական կեցուածքով շարժումով, դիմախաղով թէ արտաբերած խօսքին հնչեբանգով թատերախաղին թելադրական բովանդակութիւնը թանձրացնող Սօս Սարգսեանի առինքնող խաղարկութիւնը խաղը կ'օժտէր քացառիկ գրաւչութեամբ, որուն իսկ պատճառով Վ. Խտըշեանի բեմադրութիւնը կը ստանար իրաւաւոր շեշտ ու նկարագիր:

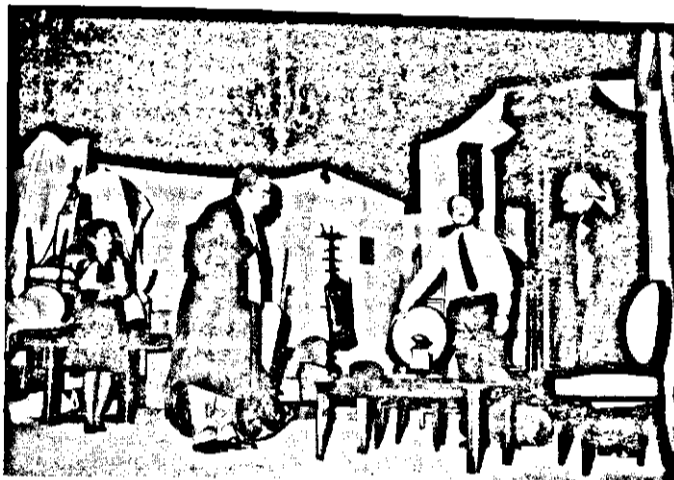

Չախլեն այ՛ Կարին Փայլախան, Խայիկ Տետեան, Սոս Սարգսեան եւ Վիգէն Ասեփանեան

Անշուշտ, այս հաստատումը չ'ենթադրեր բնաւ, որ հրամցումս բեմադրութիւնը միաբեւեռ խաղարկութեամբ զարգացող գործ մըն էր: Մնաց որ, չորս տիպարի վրայ հիմնուած «Քինը» դասական իմաստով գլխաւոր եւ երկրորդական հերոսներ բեմ բարձրացնող թատերախաղ մը չէ, այլ՝ հակադիր նկարագիրներու, բախումներու, ժխտումներու, յուսախաբութեանց եւ ներքին ու արտաքին կացութիւններու վրայ հիստուած ամբողջութիւն մը, որ գլխաւոր հերոսը շարունակ յուսարձակի տակ բռնուած կեանք-անդծուածն է՝ իր բախումներով եւ ընկերային ու բարոյական հարցերով:

*
* *

Արթըր Միլլըրի երկարատր այս թատերախաղը, որ երկխօսութեանց ճամբով կը ձգտի բացայայտել տարիներէ ի վեր տիպարներու հոգիներուն մէջ կուտակուած դառնութիւններն ու տակաւին միացող հարցերը, կը բացուի լքեալ գոյքերով խճողուած անմարդաբնակ տան մը մեռեալ պատկերին վրայ: 18 տարիներէ ի վեր լքուած հօրենական տունը կ'ապրի իր վերջին բանի մը օրերը, որովհետեւ քաղաքապետութիւնը որոշած է քանդել «ծերացած» շէնքը, որուն վերջին յարկը կը գտնուի Ֆրանց ընտանիքին երբեմնի բնակարանը: Վիքթոր Ֆրանց եւ իր կինը՝ Էսթէր, վերադարձած են ո՛չ միայն հին կահ-կարասիներու, այլեւ՝ յուշերու մթերանոց հանդիսացող այս օճախը, որ կարճ ժամանակ մը անց կը յայտնուի կուտակուած հնութիւնները գնելու հրաւիրուած հրեայ ծերունի հնավաճառը՝ Սոլոմոն: Հակասակ անոր, որ մինչեւ առաջին արարին աւարտը բեմին վրայ կը տեսնուի այս երեք տիպարները, այնուամենայնիւ, խաղին զարգացման մէջ իրենց գործօն մասնակցութիւնը կը բերեն նաեւ Ամերիկայի տնտեսական

Ո՛վ պիտի վճարէ կանքին գինը...

տազնասպին հետեւանցով նիթապէս և հոգեպէս քայքայուած հօր ուրուկանը՝ Ֆրանց, և անոր երկրորդ որդին՝ երիտասարդ տարիքին հօրենական տան հրածեշտ տուած Վոյթըր:

Հին կահ-կարասիներու ստուծախի սակարկութիւնը կը ստանայ տարբեր շեշտ ու բովանդակութիւն, երբ առաջին արարի վերջին պատկերին մէջ յայտնուած Վոյթըր իր աշխոյժ մասնակցութիւնը կը բերէ տրամը լարող վիճակներուն: Իրարու ներհակ երկու նկարագիրներու՝ Ֆրանց եղբայրներու անընդհատ զարգացող քայտմները կը քակեն անցեալի բոլոր կծիկները: Իր հօր ապրուստը ապահովելու նպատակով ուսումը հրաժարած և ուստիկանի համեստ եկամտով բաւարարուած Վիթթըր կրակ կը ծալքէ հօրենական տունը լքած, անձնատէր և թշկական ասպարէզին մէջ յաջողած իր հարուստ եղբոր դէմ, պահանջելով վճարել գինը իր արարքին: Վոյթըր՝ իրենց ճակատագրուած ողբերգութեան պատասխանատուութիւնը, տեսարան առ տեսարան, կը բեցցէ իրենց ետապաշտ հօր ուներուն, հաստատելու համար, որ բոլոր դժբախտութեանց, ցաւերուն, քէներուն, անհասկացողութեանց միակ պատասխանատուն նոյնինքն իրենց հայրն է, որ իր քացայայտ և ծածուկ արարքներով շարունակ սպաննած է ընտանիքի անդամները իրարու զօդելու կոշուած սէրը:

Այսպէսով, անցեալը, ներկան, անձնագործութիւնը, անձնասիրութիւնը, խղճախայթը, ատելութիւնը, յաջողութիւնն ու ձախողութիւնը կը միահիւստին այս բոլորը խորհրդանշող առարկաներու արձագանգներով, կեանքի մը գինը, Վիթթըրի, Վոյթըրի և Հսթերի վճարա՛ծ գինը կը դառնայ թանձրացեալ ճշմարտութիւն և խաղը կ'աւարտի հո՛ն՝ ուրիշ ճամբայ ելած էր:

Ո՛չ մէկ մերձեցում: Իրենց բարոյական մենամարտը մղած անհաշտ եղբայրները կը ձախողին նոր կամուրջներ հաստատելու իրենց ճիգին մէջ: Հակառակ Վոյթըրի համոզկեր տրամաբանութեան, քարի տրամադ-

րութենէ մը բխած առաջարկներուն եւ անցեալը սրբագրելու բացալայտ ճիգին, ներկան իր ճնշման տակ պահող անցեալի հարցերը, տառապանքներն ու վիշտները ա՛լ աւելի կը բորբոքին, որովհետեւ Վիքթոր կը մերժէ ծախսի՝ իր խիղճը հանդարտեցնելու նպատակով զինք զնկելու պատրաստ իր եղբօր: Եղբօրը առաջարկներուն դիմաց՝ անոր մէջ աւելի եւս կ'արմատանայ այն հաստատ համոզումը, որ ինք ծախու հանուած առարկայ մը չէ, թէ՛ գիտակցարար ապրած իր տարիներու գրկանքներով ան շատոնց վճարած է կեանքին ի՛ր գինը, իսկ Վիքթորի կատարած նիւթական շողշողուն առաջարկները կը նպատակադրեն ամօքել տագնապահար եղբօր իր խիղճը եւ ոչ թէ ամուր ու ստողջ հիմերու վրայ հաստատել նոր ու անշահախնդիր եղբայրութիւն մը:

Այսպէս, անցեալը կը շարունակէ գոյատեւել իբրեւ անսրբագրելի ներկայ եւ խաղը կը վերադառնայ իր գէրօ կէտին՝ առանց յատաշփոթիւն արձանագրելու: Միակ բարեփոխութիւնը՝ լուստեսութեան խորհրդանիշ Սողոմոն իր առաջարկած զինով կը գնէ անհեթեթ կեանքի մը մնացորդը հանդիսացող հնամաշ ու ժամանակամիշտ կահ-կարասիները, իսկ իր ամուսինին ուստիկանի տարագէն նախապէս խրոչող Էսթէր կ'անցնի անոր կողքին, կը բաժնէ անոր կեցուածքը, կը հաշտուի այդ կեցուածքին արդիւնքը հանդիսացած իրենց ճակատագիրին հետ եւ տէր եւ տիկին Վիքթոր Ժրանց ամուլը իրենց ետին կը փակեն անցեալի դուռը՝ խառնուելու համար դուրսը շարունակուող կեանքի յորձանուտին:

*
* *

Շարժումէ աւելի խօսքի, խորհրդանշաններու եւ մեծախօսութիւններու վրայ հիմնուած Միլլըրի այս թատերախաղը շարժուն բեմադրութեան մը վերածելու նպատակով, Վարուժանի Խտրչեան որդեգրած էր իրապաշտ բեմադրութեան ընտրանքը: Արդէն՝ առաջին իսկ ակնթարթէն, հանդիսատեսին աչքերուն առջեւ պարզուած գուպ եւ անհեթեթ բեմայարդարումը, լոյսերու եւ երաժշտութեան օգտագործումը կու գային յուշելու, թէ հրապիրտած է մասնակցութիւն բերելու իրապաշտ խաղարկութեան մը:

Վիքթոր Ժրանցի (Խաչիկ Տէտէեան) եւ իր կնոջ (Կարին Փայլակեան) բեմ մուտքին հետ, 18 տարիներու բացակայութենէն ետք, բեմին կեդրոնը տեղ գրաւած սեղանին վրայ եւ անոր չորս կողմը կուտակուած ստարկաներուն ընդմէջէն կ'արթնան անցեալի քաղցր ու դառն յուշերը, որոնց կծիկները, իրենց անբռնազբօս խաղարկութեամբ կը սկսին պատկեր առ պատկեր քակել «Գ. Իլիէկեան» թատերախումբի այս երկու երիտասարդ դերակատարները: Սպասման վիճակին հետ ճամբայ ելած թատերախաղը, կարճ ժամանակ մը անց, կը կշռութաւորուի հանդիպման կենսունակութեամբ, երբ բեմ մուտք կը գործէ լքուած գոյքերը զնկելու հրախիրուած հրեայ ծերունի հնավաճառը՝ Սողոմոն (Սօս Սարգսեան): Հայրենի տաղանդաւոր դերասանին տիրական մուտքով խաղը կը ստանայ նոր ուժակաւորութիւն եւ քուն հանդիպման՝ Ժրանց եղբայրներու սպասուած մէկտեղումը նախապատրաստող այս արարը կ'ընթանայ պարզ, ժուժկալ ու առիւնքնող կըշռոյթով՝ բացայտելով երեք տիպարներուն նկարագրային ու հոգեբանական բնորոշ գիծերը:

Վաստակաշատ դերասանը՝ Սօս Սարգսեան, կը մտնէ խաղին մէջ եւ իր բացառիկ ներկայութեամբ կը գրաւէ բեմական տարածութիւնը: Համակրելի, սրամիտ, եռանդուն, կեանքի մէջ տեսական ու նպատակակէտ ունեցող ծերունին իր տարիներու փորձառութեան իմաստուն երանգներով սեփական փիլիսոփայութեամբ ու թարմ շունչով կ'օժտէ պահերը, կը դառնայ երկու եղբայրները իրարու կայող բարոյական կամուրջ, որ խաղի աւարտին զուարթ ու լաւատես խանդավառութեամբ կը ստանձնէ անցեալի մնացորդացը, մինչ Ֆրանց եղբայրներէն իրաքանչիւրը կը շարունակէ կեանքի իր ճամբան:

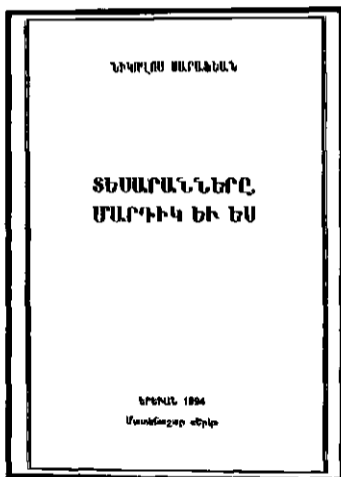
Եթէ Միլլրի կերտած այս տիպարը Սօս Սարգսեանի կը ներկայնէ իր դերասանական տաղանդն ու կենսափորձը ստեղծագործական հմայիչ հորիզոններու առաջնորդելու պատեն մեկնակէտ, միւս կողմէ՝ Սարգսեանական ստանցքին շուրջ զարգացող Տէտէեան-Ստեփանեան լարուած խաղարկութիւնը «Գինը» թատերախաղին բեմադրութիւնը կ'օժտէ լաւելեալ լարուածութեամբ: Վիզէն Ստեփանեան՝ արհեստավարժ դերասանի իր տարիներու կենսափորձով, ներկայութեամբ եւ խաղարկութեամբ, փաստօրէն, խաղին կշռոյթին մէջ կը ներգրաւէ լիբանանահայ թատրոնի հաշուոյն մեծ խոստում կատարող Խաչիկ Տէտէեանը, որ ինքնավստահ մասնակցութեամբ կը պարտադրէ ինքզինք եւ կը դառնայ բեմական բնագիծի յաջողութիւնը երաշխաւորող ներկայութիւն:

Շնորհիւ այս ներդաշնակ խաղարկութեան՝ հոգեվիճակ առ հոգեվիճակ, շղթայի մը անբակտելի օղակներուն պէս, կ'ազդուցուին իրարու եւ իրենց ձգողական դաշտին մէջ կ'ստնեն տրամին հետ նոյնացած հանդիսատեսը: Վիքթորի կողակիցին՝ Էսթէրի տիպարը մարմնաւորող Կարին Փալլակեան նաեւ կը միանայ հետզհետէ ահագնացող կեանքի կշռոյթին՝ իրրեւ քնքոյշ արձագանգ: Հակառակ իր թատերական համեստ դրամազուխին, իրրեւ երկրորդ ձայն՝ ան կը յաջողի լարուած պահել իր մարմնաւորած տիպարը եւ կ'արդարացնէ իր վրայ դրած գրաւը:

«Համազգային»ի «Գ. Իփէկեան» թատերախումբի եւ անոր տարանդաւոր բեմադրիչին յաջող բեմականացումներու ցանկը կը հարստանայ նոր լաղթանակով մը, որ անզամ մը եւս կ'սպացուցէ բազմիցս հաստատուած այն ճշմարտութիւնը, որ հակառակ Լիբանանահայ թատրոնի պարզած տխուր պատկերին, «Գ. Իփէկեան» թատերախումբը կը մնայ հաւատարիմ իր երկար տարիներու աւանդին՝ իրրեւ ճշմարիտ արուեստի եւ թատերական վայելքի անսխալ կողմնացոյց:

Ս. Կ.

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

**«ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐԸ,
ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԵՍ»**

(Նեղինակ՝ Նիկողոս
Սարաֆեան)

Նիկողոս Սարաֆեանի մտածողական գրութիւններէն ճաշակած 40 կտորներ ի մի խմբած **«Տեսարանները, մարդիկ եւ ես»** անուն հատորը լոյս տեսաւ 1994-ին, Սրբաւանի մէջ, «Երկ» մատենաշարէն:

289 էջեր հաշուող Նիկողոս Սարաֆեանի այս հատորի առաջին էջէն կ'իմանանք, որ ժողովածուն հրատարակութեան պատրաստած է հայրենի գրող Արթուր

Անդրանիկեան եւ զայն խմբագրած ու ծանօթագրած է սփիւտահայ ծանօթ բանաստեղծ եւ մտաւորական Գրիգոր Պըլտեան:

«Տեսարանները, մարդիկ եւ ես» հատորը կը բացուի խմբագիրին **«Փիւնիկը»** խորագրեալ ներածականով, որ առաջին հերթին դիտել կու տայ, թէ Սարաֆեան այն ֆիչերէն է մեր գրականութեան մէջ, որ ոչ միայն մշակած է գեղարուեստական արձակը, այլեւ՝ «մտածողական գրականութիւնը», ուր **«գրականութիւնը սիրարանութեան կը նստի փիլիսոփայութեան, գեղագիտութեան, պատմագրութեան, հոգեկերպութեան, ազգագրութեան, առասպելաբանութեան, արուեստներուն հետ»**:

Այս հաստատումը կատարել է ետք, Գ. Պըլտեան կ'աւելցնէ, որ Ն. Սարաֆեանի մտածողական արտադրութիւնը կը սկսի անոր առաջին հատորին՝ **«Անջրպետի մը գրաւումը»** Քերթողագիրքի լոյս ընծայման նախօրեակին (1927) եւ կ'երկարի մինչեւ վաթսուևակամ թուականները՝ 1927-1934 եւ 1943-1961 զոյգ հանգրուաններով: Ապա պահ մը կանգ կ'առնէ **«Տեսարանները, մարդիկ եւ ես»** խորագիրին վրայ, ճշդելու համար, որ սովորական վերնագիրէ մը անդին անցնելով՝ անիկ կը խտացնէ Սարաֆեանի մտածողական արտադրութեան «ներքին կանոնադրած» բնիկ բեռները, այսինքն՝ դուրսի աշխարհը, ապա մարդիկը՝ իրենց եարցերով, ժամանակով, շարժումներով ու գիրքերով եւ **«վերջապէս այս բոլորը դիտող, կշռող, իրեն տանող ու խորհող եւր գրողը, հայ գրողը, իր մտահոգութիւններով ու սեւեռումներով»**:

«Մտածողական գրականութեան» սահմանումը կատարել է սոսի, Գրիգոր Պըլտեան կ'անդրադառնայ Ն. Սարաֆեանի մտածողութեան մէջ նոր հորիզոններ բացած Ժան-Փօլ Սարթրի գոյապաշտութեան, Կ. Մարսելի, Է. Մունիէի, Նիցշէի, բայց մա՛նաւանդ Քիերկեկարտի իմաստասիրական սեւեռումներուն, շարունակելու համար, որ առաջապելը նոյնքան ներկայ է Սարաֆեանի փորձագրութիւններու էջերուն, որքան իր քանաստեղծութիւններուն մէջ: Ապա կը վերլուծէ Լավտի կնոջ եւ Փիւնիկի բազմիցս օգտագործուած խորհրդանշանները եւ, իր գրութիւնը եզրափակելով՝ կը թուէ հրատարակութեան առիթով կիրարկուած խըմբագրական սկզբունքները:

«Տեսարանները, մարդիկ եւ հո» հատորը կազմած գրութիւններուն մէկ մասը կը բաղկանայ միջին ծաւալի եւ կարճ յօդուածներէ, որոնք օրին լռյա տեսած են սփիւռեալ մամուլի եւ հանդէսներու էջերուն, ինչպէս՝ *«Յառաջ»*, *«Ամրոց»*, *«Արեւմուտք»*, *«Ազգայնոր»*, *«Մենք»*, *«Զուարթնոց»*, *«Նայիրի»*, *«Ակօս»* անուն հրատարակութիւններուն մէջ: Կան նաեւ գրական դէմքերու եւ հրատապ հարցերու նուիրուած ծաւալուն ուսումնասիրութիւններ, որոնք յաւելեալ մանրամասնութիւններով ընթերցողին կը պարզեն Ն. Սարաֆեան արուեստագէտին գեղագիտական ու իմացական աշխարհայեացքը, հարցերը դառնուելով հարցազարկի եւ մտածողական համակարգը: Այս ծիրէն ներս յատուկ արժէք եւ նշանակութիւն կը ներկայացնեն Ն. Սարաֆեանի *«Սփիւռքը եւ իր գրականութիւնը»*, *«Յառաջդիմութիւն»*, *«Թէ՛՞ ձուլում»*, *«Նոստրովանութիւնը գրականութեան մէջ»* անուն ծաւալուն գրութիւններն ու աւելի կարճ այն յօդուածները, որոնք կը կոչուին՝ *«Ազգայինն ու միջազգայինը գրականութեան մէջ»*, *«Սիրունդի մը դառնութիւնը»*, *«Գրական համաշխարհային տաղնապը»*, *«Մեր գրականութեան թըշնամիները»*, *«Յիշե՛լ, թէ խորհի՛ր»*, *«Գիրքերն ու մենք»*, *«Ինչպի՛ ճրեւան»*, *«Գրական բնակարար»*, *«Բանաստեղծութիւն՝ ամէն բանէ առաջ»*, *«Ֆրանսական գոյապաշտութեան շուրջ»*, *«Տեսարանները, մարդիկ եւ հո»*:

Եթէ ասոնց վրայ աւելցնենք գրական վաւերական դէմքերու՝ Գեղամ Բարսեղեանի, Շահան Շահնուրի, Վահան Թէֆեանի, Շաւարշ Նարդուցիի, Գուրգէն Ալեւշահի, Կոստան Զարեանի, Ժիրայր Միսաֆեանի եւ մա՛նաւանդ Յակոբ Օշականի նուիրուած յօդուածներուն մէջ կատարած իր գրական հաստատումներն ու ընդհանրացումները, վերլուծումներն ու եզրակացումները, այն ատեն աւելի ամբողջական կը դառնայ պատկերը ո՛չ միայն սփիւռեալ նոր գրականութեան մը առիւթներէն, որոնք հանդիսացող Նիկողոս Սարաֆեան անուն արուեստագէտ գրողին, այլեւ՝ ամբողջական դիմանկարը գրական հարցերն ու երեւոյթները խոր վերլուծման ենթարկած մտաւարկանքին:

«Տեսարանները, մարդիկ եւ հո» նոր պատուանկներ կը բանայ արուեստագէտ գրողին իմացական, գեղագիտական ու գրական մտածողութեան ընդհանուր համակարգին վրայ:

**«ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀԱՐՑ»**

(Հրատարակութիւն՝
«Հայկական
հանրագիտարան»)ի)

Հայերէնով լոյս տեսած հանրագիտարանները 1996ին հարըտացան նորագոյն հրատարակութեամբ մը, երբ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի հովանաւորութեամբ եւ ազգային բարերար Պր. Արթուր Մարտիրոսեանի մեկնաստութեամբ լոյս տեսաւ յատուկ թիւն մը շոշափող «Հայկական Հարց» անուն հանրագիտարանը:

527 մեծածաւալ էջերէ բաղկացած (26x20.5 սմ.) այս հանրագիտարանի երկրորդ էջին վրայ կը կարդանք անունները գայն հրատարակութեան պատրաստած «Նմբագրական յանձնաժողով»ի անդամներուն, յաջորդաբար՝ Կատանդին Ռուդավերդեան (պատասխանատու խմբագիր), Զաւանդ Թորոսեան, Արման Կիրակոսեան, Ամայեա Պետրոսեան եւ Ռուբէն Մահակեան: Իսկ յաջորդ էջին վրայ տեղ գրաւած ծանօթագրութեանէն կ'իմացուի, որ «Հանրագիտարան»ը հրատարակութեան պատրաստած է հայ ժողովուրդի պատմութեան խմբագրութիւնը, որ բաղկացած է հետեւեալ խմբագիրներէն, - Նմբ. վարիչ՝ Ամայեա Պետրոսեան, աւագ գիտ. խմբագիրներ՝ Սեդրակ Կրկեաշարեան, Իրինա Մանուկեան, Սեդրակ Սիմոնեան, գիտ. խմբագիր՝ Նահրա Խղաթեան:

«Հանրագիտարան»ի չորրորդ էջը յատկացուած է հրատարակութեան իրենց մասնակցութիւնը բերած խմբագիրներու անունացանկին: Այսպէս, «Հայկական հանրագիտարանի գիտախմբագրական խորհուրդ» խորագրուած այս էջը ի մի կը խմբէ անունները այն խմբագիրներուն, որոնցմէ բաղկացած է արուեստի եւ ճարտարապետութեան, գրականութեան եւ լեզուի, պատկերագրողման եւ ճարտիսագրութեան խմբագրութիւնները, ինչպէս նաեւ՝ անունները մատենագետ խմբագիրին, ռեաբանին, սրբագրիչին, ձեւաւորող նկարիչներուն եւ վարչական ու գեղագիտական բաժիններու պատասխանատուներուն:

Յաջորդ գոյգ էջերուն վրայ կը կարդանք «Նմբագրական յանձնաժողով» ստորագրութիւնը կրող անխորագիր ներածականը, որ առաջին հերթին կը յայտնէ, թէ այս հրատարակութիւնը նախնական է *«մի կընճենոտ խնդրի, որն ամբողջ դարաշրջան է կազմում Հայաստանի պատմութեան մէջ եւ խոր հետք է թողել Հայ ժողովրդի հասարակական կեցութեան, գործունէութեան ու աշխարհընկալման վրայ»*:

Այնուհետեւ, հակիրճ տողերով, ներածականը կը ներկայացնէ 19րդ դարու երկրորդ կիսուն Արեւելեան հարցով ձեւաւորուելի սկսած Հայկական Հարցի իրերայաջորդ հանգրուանները՝ Օսմանեան կայսրութեան շրջայագերծած հայաժանգներէն մինչեւ 1916ի Յեղասպանութիւն, ըսփիւռքի կազմաւորումէն մինչեւ Հայաստանի Հանրապետութեան հոչա-

կում, Նախիջեւանի, Արցախի եւ հայկական այլ եռդարաբաժնեքում ընդգրկուած միջեւ արդարութեան վերականգնման համար ծաւալած Լեռնային Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական շարժում եւ 1965էն ետք թափ ստացած Հայ Դատի պահանջատիրական գործողութիւններէն ու դիւանագիտական-քաղաքական նուաճումներէն միջեւ Հայաստանի Հանրապետութեան 23 Օգոստոս 1993 եռչակագրով ճշդուած Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչման յիշատակում:

Ապա, պարզաբանելէ ետք, թէ ներկայ երատարակութեան նպատակն է ստեղծել վերանշեալ նիւթերուն նուիրուած հանրագիտարանային տեղեկատու մը, խմբագրութիւնը կը մանրամասնէ, որ «Հանրագիտարան»ին մէջ գտնուած են յօդուածներ, որոնք կը ներկայացնեն Հայկական Հարցին հետ առընչութիւն ունեցող միջազգային պայմանագիրները, համաձայնագիրները, դիւանագիտական այլ փաստաթուղթերը, խորհրդածոյսները, վեհաժողովները, ազգային-ազատագրական շարժման դէպքերն ու ինքնապաշտպանական կռիւները, մեծ տեւութեանց եւ միջազգային հանրութեան դիրքորոշումները, ինչպէս նաեւ՝ կենսագրութիւնները ազգային-ազատագրական պայքարի նուիրեալներուն, տարբեր երկիրներու պետական, քաղաքական, հասարակական գործիչներուն եւ հայ ու օտար գիտնականներուն, որոնք հետազօտած են Հայկական Հարցի եւ Յեղասպանութեան պատմութիւնը:

Ծգրակացնելով, խմբագրութիւնը կ'ընդգծէ, որ հայրենի, սփիւռքահայ եւ օտար մասնագէտներու աշխատակցութեամբ ձեւաւորուած այս հանրագիտարանը կը պարունակէ շուրջ 900 յօդուած, 25 քարտէս եւ գունաւոր ու սեւ ու սպիտակ աւելի քան 400 լուսանկար, որոնց մէկ մասը վաւերագրական նշանակութիւն ունի:

Խմբագրական յանձնաժողովի ներածականէն ետք, երբ սիւնակի վրայ եւ այրքնական կարգով կը ներկայացուին հանրագիտարանը կազմած յօդուածները, որոնց մէկ կարեւոր մասը ունի հայերէն եւ օտար լեզուներով մանրամասն մատենագրութիւն:

«Հայկական Հարց» հանրագիտարանի վերջին 55 էջերով տրուած են անձնանուններու եւ տեղանուններու ցանկերը, քարտէսներու ցուցակը, ինչպէս նաեւ՝ բնագիրներուն եւ մատենագիտութեան մէջ որդեգրուած հիմնական համառօտագրութիւններն ու յսպաւումները:

«ԿՐՕՆՔ ԵՒ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ»

(Ներդրակ՝ Թամար Տասնապետեան)

Թամար Տասնապետեանի «Կրօնք եւ տրամաբանութիւն» անուն հատորը ի մի կը խմբէ «Հասկ», «Արծիւ», «Նոր կեանք» եւ այլանուն հրատարակութիւններու մէջ վերջին տարիներուն տպուած իր գրութիւնները: Անոնցմէ շատ մաս մնասիրական բնոյթի են, ոմանք՝ մեկնողական կամ խորհրդածական, ուրիշներ՝ հրատարակագրական, ինչպէս կը ճշտ հատորը փակող կողմէն վրայ տեղ գրուած խօսքը:

digitised by A.R.A.R.@

322 էջեր հաշուող «Կրօնք եւ տրամաբանութիւն» հատորը կը քաղկանայ մեծ մասամբ հայերէնով գրուած 23 եւ ֆրանսերէն 7 յօդուածներէ: Լոյս տեսած է 1996ին, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան տպարանէն, իրրեւ մէկ հրատարակութիւնը «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ քրիստոնէական դաստիարակութեան բաժանմունք»ի «Լոյս եւ աշխարհ» մատենաշարի:

Հատորը կը բացուի «Ներածութիւն» խորագրեալ կարճ խօսքով, որ կը յայտնէ, թէ այս գիրքը մեր եկեղեցւոյ մեծ հայրերուն քայլերով ընթացաւ: Գիտ մըն է, հասնելու համար անոնց կեանքը իմաստաւորած այն «մէկ կանգ»ին, «որուն պէտք է ամէն ինչ ստորագասուի, «աստուածային սիրոյն ուրախակի կիրքը», Հօր խորհուրդին վկան»:

«Ճշմտիկ կողմացիի վարդապետական բառապաշարը» ուսումնասիրութեամբ բացուող «Կրօնք եւ տրամաբանութիւն»ը, բացի քանի մը մերձ-գրական նիւթերէ, գլխաւորաբար կը շօշափէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ որոշ հարցերու փորձառութենէն քաղուած եւ այժմեական կարգ մը հարցերու կրօնական դիտանկիւնէ մօտեցող նիւթեր:

Հատորին վերջին կողմին վրայ գետնուած գրութիւնը կը քննադատէ գիրքին քովամղակութիւնը, երբ կ'ըսէ. «Իսկ անոնց նիւթերը. Աստուածաշունչը, Աստուած, եկեղեցին, եկեղեցւոյ Հայրերը, Հրեշտակները, եկեղեցական իշխանութիւնը եւ մարդկային ազատութիւնը, Հաւատքը, կեանքը, սէրը, աշխարհիկը, հոգեւորը...»:

«Աստուք բոլորը կը դիտուին, կը հարցադրուին ու կը քննուին կնոջ մը հայեացքով, ինչպէս ժողովածուին ենթավերնագիրը կը նշէ արդէն»:

«Եղիշէ որպէս վկայութիւն հայ եկեղեցիի վաղ եկեղեցագիտութեան», «Նոր կտակարանեան կիները», «Աստուածաբանական մարդաբանութիւնը եւ կիներու փորձառութիւնը», «Հայրաբանութիւն, եկեղեցիին հայրերը» կամ «Հայրաբանութիւն, եկեղեցական իշխանութիւնը» խորագրեալ գրութիւնները կը մերձեման մերօրեայ հարցերու: Երբ անոնց կը յաջորդեն այն յօդուածները, որոնք կը կոչուին «Կիները այլեւս չեն ուզեր ծննդաբերել» կամ «Մարմնով արտայայտուող սէրը»:

Հատորը կը փակուի ֆրանսերէնով գրուած «Encomion de Sisianos vardaped sur les XL martyrs de Sebaste» խորագրեալ ուսումնասիրութեամբ:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

**ՈՉ ԵՆԱ Է
ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔ. ՊՈՂԱՐԵԱՆ**

19 Դեկտեմբեր 1998ին, Նրուսա-դէմի Յրամասական հիւանդանոցին մէջ վախճանած է հայ բանասիրութեան անուանի դէմքերէն Նորայր Արք. Պողարեան (գրական ծածկանունով՝ Մովսէս):

17 Յունուար 1904ին Այնթապ ծընած Նորայր արքեպիսկոպոս 22 Յուլիս 1928ին կուսակրօն քահանայ կը ձեռնադրուի, ձեռամբ Նղիշէ Դուրեան պատրիարքին: Նոյն տարուան Սեպտեմբերին կը մեկնի Անգլիա եւ երկու տարի կը հետեւի աստուածաբանական դասընթացներու, Լոնտոնի «Փիլիպ'գ գալէն»ին մէջ: 1930ին կը վերադառնայ վանք եւ մինչեւ իր խոր ծերութիւնը կը ստանձնէ ուսուցչական ու վարչական պատասխանատու պաշտօններ, կրթական գործունէութեան զուգահեռ՝ իր ժամանակին մեծ մասը յատկացնելով Մատենադարանի ձեռագրային գանձերը ուսումնասիրելու աշխատանքին:

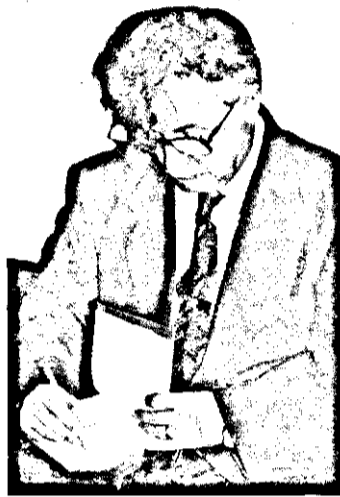
Նորայր Արք. Պողարեան, Մովսէսական գրչանունով՝ աշխատակցած է «Էջմիածին», «Միտն», «Հասկ», «Հայ կենցաղ», «Բանբեր մատենադարանի», «Արմաշ» եւ այլ պարբերականներու, որոնց էջերուն յոյս տեսած են պատմական, բանասիրական, մատենագիտական, կրօնական, աստուածաբանական ու եկեղեցագիտական միւլթեր շօշափող իր հարիւրաւոր ուսումնասիրութիւններն ու յօդուածները: Ան հրատարակած է նաեւ շարք մը հատորներ՝ «Թղլուրանցի խեւ Յովհաննէս, Տաղազիբ», «Հայ գրողներ (Ե-Ժ.՝

դար), «Գրիգոր Վրդ. Ակեբրցի, Պատմութիւն Բաթարաց», «Հայ եկարողներ (ԺԱ-ԺԷ դար)», «Գլաւորեան սերունդ», «Հայ եկեղեցւոյ հաւատոյ հանգանակները», «Մի-սագիտութիւն», «Վանատուր, քահանայական յոգուածներու ժողովածոյ» անուն գիրքերը: Սակայն իր գրչութիւն-գործոցը կը համարուի Ս. Քոնրա մատուռ-ձեռագրատան 3800 ձեռագիրներու ամբողջական նկարագրութիւնը՝ հրատարակուած 11 հատորներով, Գալուստ կիլիկեան հիմնարկութեան ծախսով:

Քորզաւ Մանուկեանի պատրիարքի յանձնարարութեամբ՝ Ն. Արք. Պողարեան իր կեանքի վերջին տարիները կը մուխրէ Քաղկեդոնի ժողովի երկարմակութեան հարցը ուսումնասիրող «Գիրք թղթոց»ի դասաւորման եւ տղայագրութեան հսկելու աշխատանքին:

**ՄԵՄԱՐԱՆԸ
ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ
Ի ՊԱՏԻ
ՊԷՊՕ ՄԻՄՈՆԵԱՆԻ**

Նահատակ բանաստեղծ Ռուբեն Սեւակի անունը նրա Մշակութային Հիմնարկը, բարձրորեն գնահատելով բանաստեղծ, մտաւորական և կրթական մշակ Պէպօ Միմոնեանի երկարամեայ բազմաթիւ գործունէութիւնը, 1995 տարւան «Վերածնունդ» մրցանակը շնորհած էր անոր: Գեղեցիկ գուգադիպութեամբ մը, 1996ին յոյս կը տեսնէր նաեւ Պէպօ Միմոնեանի «Հայակերտում եւ մանկավարժութիւն» անուն ծաւալուն հատորը:

Այս գոյգ առիթներու միացումով, Ռ. Սեւակ Մշակութային Հիմնարկի Պէլրուքի ներկայացուցչութիւնը կազմակերպած էր հանդիպում-ընդունելութիւն մը, որ տեղի ունեցաւ Ուրբաթ, 27 Դեկտեմբեր 1997ի երեկոյեան, Հայկազեան Համալսարանի սրահին մէջ, ներկայութեամբ Լիբանանի մօտ Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպան Պր. Երուանդ Մելքոնեանի, հոգեւոր հայրերու, գրողներու, մամուլ ներկայացուցիչներու և մշակութային ու կրթական պատասխանատու ղեկավարներու:

Առաջին առիթով խօսք առաւ «Շիրակ» ամսագրի պատասխանատու խմբագիր Ժիրայր Դանիէլեան, որ աղջունեց Պէպօ Միմոնեանի գրական և մշակութային երկարամեայ գործունէութիւնը, յիշեց Զարթօնի սերունդի անունի ղեկավարումն առաջնութիւնը յատկանշող գրող, հասարակական գործիչ և դաստիարակ եռեակ գործունէութիւնը, որուն մէկ հաստատոր ժառանգորդն է նաեւ մեծարեալը՝ Պէպօ Միմոնեան:

Երկրորդ խօսք առնողը եղաւ Ռ. Սեւակ Մշակութային Հիմնարկի Լիբանանի ներկայացուցիչ, «Նայիրի» շաբաթաբերթի խմբագիր Ժիրայր Նայիրի, որ կարողալէ ետք հիմնարկի նախագահ Պր. Յովհաննէս Զրիկեկիբեանի

ուղերձը, շնորհով գնահատեց Պէպօ Միմոնեանի վաստակը:

Երրորդ խօսք առնողը եղաւ Տեֆթորոս Քորանեան, որ, իր կարգին, բարձր գնահատեց մեծարեալ մտաւորականին և կրթական մշակիւն վաստակը:

Մեծարանքի արտայայտութիւններէն ետք, եզրափակիչ խօսքը արտասանեց Պէպօ Միմոնեան, որ 40ամեայ իր կենսափորձին ընդմէջէն վեր առաւ հայ մտաւորականին և կրթական մշակիւն դերը: Ապա, ան շնորհակալութիւն յայտնեց մրցանակի հիմնադիր մարմինին, հանդիպումի կազմակերպիչներուն և զինք շրջապատած գրչեղբայրներուն ու գրասէրներուն:

ԳԻՆԵՉՈՆ

Երկուշաբթի, 24 Փետրուար 1997ի երեկոյեան, Պէլրուքի թէթեան կեդրոնի հանդիսարանին մէջ, աւելի քան 300 գրասէրներու, հայրենական հիւրերու, լիբանանաւա Մտաւորական-

Անդրանիկ Կոստան, որ, իրրե հեղի-
նակին գործին ու բժախնդիր աշխա-
տանքին մտնելն հետեւող՝ իր կարգին,
մեծապէս գնահատեց ժիրայր Դա-
նիելեանի խղճամիտ ու բժախնդիր բա-
նասերի արժանիքը, ծանրացաւ համբ-
բատար, հետեւողական ու տէնացան
աշխատանքի արգասիքը հանդիսացող
այս հասարակ գիտական արժէքին վրայ
և անոր հեղինակին մաղթեց յարատեւ
և անապառ ոգի:

«Բանասիրական որոնումներ»
հասարակական գիտական ինստիտու-
տի արտատպութեան ինստիտուտի
մասին երրորդ խօսք արտասանող Ե-
ղաւ Լիբանանի մօտ Հայաստանի Հան-
րապետութեան դեսպանը՝ Պր. Երուանդ
Մելիքեան: Ճշդիկ ետէ, թէ ինչ խօսք
պիտի առնէ իրրե բանասեր եւ գիտա-
բան մարդ՝ Պր. դեսպանը անդրա-
դարձաւ հասարակ լուրջ քննադատու-
թեան, կատարած խղճամիտ աշխա-
տանքին, գիտական արժէքին եւ առ այդ
կատարեց մէկ-երկու ճշդումներ: Պր.
Մելիքեան իր խօսքը եզրափակեց յա-
ջողութեան շքեմ մաղթանքներով:

Վերջապահութեան, արտի իր խօսքը
արտասանելու երախտեցաւ Հայկե-
լան Պէյրութ ժամանած Տոբ. Քարոս
Քարանան, որ արտաստեմար որդու-
նեց նման բազմութեան վր անկայա-
բիւնը այս ձեռնարկին եւ ժիրայր
Դանիելեանի մաղթեց անբաժան յաջ-
ողութիւններ:

Վերջապահութեան, խօսք արտեցաւ
մեծարեալ մտաւորական, ժիրայր
Դանիելեանին, որ մեծարեւ անրկա-
ններուն շնորհակալութիւն յայտնել
ետէ, ոգեկոյնեց զինք հայ գիրին ու
գրականութեան կապած հայերեւմտեան
նիւթերու իր ուսուցիչները՝ մանկա-
պարտեզի ուսուցչուհիէն մինչեւ միւս
երաստարները: Ապա, շնորհակա-
լութիւն յայտնել ետէ այս հասարակ յոյս
ընծայման աշխատանքին միւրապէս եւ
քարոյապէս օժանդակած մարմիններուն
ու բարեկամներուն, ինչզինք նկատեց
վարձատրուած ու գոհումակ անձ մը:

«Ըստ հարուստ եմ իմ գիրքերով, եւ հա-
րուստ եմ հայ գիրքերով եւ հայ գիրքը
պաշտող իմ բարեկամներով», եզրակա-
ցուց ժիրայր Դանիելեան:

Ժիրայր Դանիելեանի եզրափակիչ
խօսքն ետէ, որուն քանակութեան
կնէմայրութեան տեղի ունեցաւ գի-
նեճօն, որով ետէ անրկաները շնորհա-
ւարեցին «Բանասիրական որոնում-
ներ»-ու հեղինակը:

Երկրորդ խօսք արտադր եղաւ Հ.
Երկրորդ խօսք արտադր եղաւ Հ.

Անդրանիկ Կոստան, որ, իրրե հեղի-
նակին գործին ու բժախնդիր աշխա-
տանքին մտնելն հետեւող՝ իր կարգին,
մեծապէս գնահատեց ժիրայր Դա-
նիելեանի խղճամիտ ու բժախնդիր բա-
նասերի արժանիքը, ծանրացաւ համբ-
բատար, հետեւողական ու տէնացան
աշխատանքի արգասիքը հանդիսացող
այս հասարակ գիտական արժէքին վրայ
և անոր հեղինակին մաղթեց յարատեւ
և անապառ ոգի:

«Բանասիրական որոնումներ»
հասարակական գիտական ինստիտու-
տի արտատպութեան ինստիտուտի
մասին երրորդ խօսք արտասանող Ե-
ղաւ Լիբանանի մօտ Հայաստանի Հան-
րապետութեան դեսպանը՝ Պր. Երուանդ
Մելիքեան: Ճշդիկ ետէ, թէ ինչ խօսք
պիտի առնէ իրրե բանասեր եւ գիտա-
բան մարդ՝ Պր. դեսպանը անդրա-
դարձաւ հասարակ լուրջ քննադատու-
թեան, կատարած խղճամիտ աշխա-
տանքին, գիտական արժէքին եւ առ այդ
կատարեց մէկ-երկու ճշդումներ: Պր.
Մելիքեան իր խօսքը եզրափակեց յա-
ջողութեան շքեմ մաղթանքներով:

Վերջապահութեան, արտի իր խօսքը
արտասանելու երախտեցաւ Հայկե-
լան Պէյրութ ժամանած Տոբ. Քարոս
Քարանան, որ արտաստեմար որդու-
նեց նման բազմութեան վր անկայա-
բիւնը այս ձեռնարկին եւ ժիրայր
Դանիելեանի մաղթեց անբաժան յաջ-
ողութիւններ:

Վերջապահութեան, խօսք արտեցաւ
մեծարեալ մտաւորական, ժիրայր
Դանիելեանին, որ մեծարեւ անրկա-
ններուն շնորհակալութիւն յայտնել
ետէ, ոգեկոյնեց զինք հայ գիրին ու
գրականութեան կապած հայերեւմտեան
նիւթերու իր ուսուցիչները՝ մանկա-
պարտեզի ուսուցչուհիէն մինչեւ միւս
երաստարները: Ապա, շնորհակա-
լութիւն յայտնել ետէ այս հասարակ յոյս
ընծայման աշխատանքին միւրապէս եւ
քարոյապէս օժանդակած մարմիններուն
ու բարեկամներուն, ինչզինք նկատեց
վարձատրուած ու գոհումակ անձ մը:

«Ըստ հարուստ եմ իմ գիրքերով, եւ հա-
րուստ եմ հայ գիրքերով եւ հայ գիրքը
պաշտող իմ բարեկամներով», եզրակա-
ցուց ժիրայր Դանիելեան:

Ժիրայր Դանիելեանի եզրափակիչ
խօսքն ետէ, որուն քանակութեան
կնէմայրութեան տեղի ունեցաւ գի-
նեճօն, որով ետէ անրկաները շնորհա-
ւարեցին «Բանասիրական որոնում-
ներ»-ու հեղինակը:

Երկրորդ խօսք արտադր եղաւ Հ.
Երկրորդ խօսք արտադր եղաւ Հ.

Վ
Ե
Ր
Ս
Տ
Ի
Ն

Յ
Ա
Ի
Ե
Լ
Ո
Ի
Ա
Մ

Վերջին տարիներում, մեկ է առաջ առնելով, մեր ընթերցողներուն ուշադրութեան յանձնեցինք անունները այն արար գրողներուն, որոնք 1916ի Մեծ Եղեռնի դժոխքէն եւ անոր յաջորդած յինչութեան դրուագներէն ներշնչուած իրենց չափածոյ եւ արձակ գրութիւններով դարձան սիրելի դէմքեր եւ, իբր այդպիսին, դրոշմընցան հայ ընթերցողին յիշողութեան մէջ: Կիլիկեան կոտորածներու զոհ հայ որրուկին մօր անձկութիւնը երգած իրաքցի բանաստեղծ Մախրոֆ էլ-Բասաֆիի, Տէր-Ջօրի անապատներուն տղայատած հայ տարագիր զանգուածներուն հետ տագնապած Իպրահիմ ալ-Խալիլի, «Կորսուած է... փոքրիկ աղջիկ մը» ցաւագին կանչով Հալէպի փողոցներով թափառած Ֆաթէի էլ-Մուտարիէսի թարգմանաբար հրամցուած ստեղծագործութեանց միջոցաւ փոխանցուած նախաճաշակը ա՛լ աւելի յստակ գոյն ու նկարագիր ստացաւ, երբ 1998ի գարնան մեր ծամարի վերջին 36 էջերով հրամցուցինք այս առընչութեամբ կազմուած թղթածրարին առաջին մասը:

Յիշեալ թղթածրարին մէջ տեղ գտած սուրիացի եւ արաբ գրողներուն արձակ ու չափածոյ գործերուն վրայ լոյս սփռած սուրիացի երիտասարդ քննադատ Աս'ատ Ֆախրիի «Արիւնք ճերմակ չէ՛» վերլուծական յօդուածը, անտարակոյս, յստակ գաղափար մը փոխանցեց Մեծ Եղեռնէն ետք արարակալ գրականութեան մէջ ձեւաորում տարագիր հայու կերպարին էութեան յատկանշական գիծերուն մասին: «Բագին»ի համար յատկապէս պատրաստուած Աս'ատ Ֆախրիի յօդուածին մէջ յիշատակուած գործերն ու հեղինակները, այսպէսով, անգամ մը եւս ընդգծեցին, որ «արեան տեսարանները անմոռանալի պատկերներ են, որոնց հայուն իրողութեան մէջ ձգած տեղը չեն կրնար գրաւել ո՛ր մէկ ուրիշ իրողութիւններ ու դէպքեր, ինչ ալ ըլլան անոնց կարեւորութիւնը՝ իբրեւ պատահած սարսափելի եւ ահռելի իրողութիւններ»:

Սուրիացի եւ արաբ գրողներու «հայկական գործեր»ու երեւոյթը արժանի է ամբողջական մօտեցումի: «Բագին»ի ծլատ էջերուն կարելի չէ սպասել շուրջ քսան գրագէտներու խնդրոյ անուրկալ ստեղծումները: Եւ որպէսզի պատկերը դառնայ աւելի ամբողջական, մեր այս համարով նպատակայարմար համարեցինք բանալ յաւելուածական թղթածրար մը՝ այս անգամ ներկայացնելու համար անուանի վիպագիր Նեպիլ Սուլէյմանի «Արեւելի ծիրերը» քառահատոր վիպաշարէն քաղուած հատուած մը, երիտասարդ պատմուածագիր Սամիր Անթաքիի մէկ յուզաթաթախ պատմուածքը եւ առ այդ պատրաստուած ուսումնասիրութեան առաջին քաժինը:

Կը մնայ յուսալ, որ ցարդ հրամցուած եւ յիշեալ ուսումնասիրութեան մէջ յիշատակուած բոլոր գործերը օր մը կ'արժանանան հայերէնի թարգմանելու քախտին եւ կը մէկտեղուին առանձին հատորի մը մէջ:

Ա. ԱՆՔԱՅԻ

**ՅԱԿՈՐԸ ԵՒ
ԱՆՍՊԱՏԻ
ՄԱՐԴԸ**

Հայկական կոպորացիաներու 80ամեակին առիթով, այս պատմիկը կը յօճեն 25 Յունուար 1995ին մեզմէ առ յաւելք բաժնրած գրող, բանասէր, մշտադրական եւ Հանրի Վերմէտի «Մայրիկ» հասարակարար արտօնչին բարգմանած հայր ետուէ քուշագմիի հոգիին եւ յիշարակին:

Յակորը հին բարեկամ մըն է, հակառակ անոր, որ ան տարիքով ինձմէ մեծ է: Ան թերեւս հօրս տարիքը ունի կամ հաւանաբար անի ալ մեծ է, սակայն սահկա կարեւոր չէ: Քառասուննէն ետք տարիքները կը մօտենան, մանաւանդ եթէ ենթականերուն միջեւ իմացական իրարհասկացողութիւն եւ մտերմութիւն գոյութիւն ունին: Յակորը տարին անգամ մը կ'այցելէ ինձի, որպէսզի իր աչքերը քննեն, եւ յաճախ կու գայ մէկէ անի անձերու՝ ազգականներու, զաւակներու եւ թոռներու ընկերակցութեամբ: Ով որ «ա՛խ, աչքս» ըսէ, կը բռնէ ձեռքէն ու քովս կը բերէ, եւ ան շատ հպարտ է իր բծիշկով, եւ նոյնքան՝ մեր բարեկամութեամբ: Փառք Աստուծոյ, որ իր այցելութիւնները մեծաւ մասամբ յաջողութեամբ եւ ապաքինումով պսակուեցան: Մեր մտերմութիւնը սերտացաւ եւ Յակորը դարձաւ այն անձը, որ իմ գործիքներովս կը հետաքրքրուի՝ երբ անոնք խանգարուին, ինքնաշարժովս՝ երբ սկսի աղմկարար դառնալ եւ դարմանատան ու տան էլեկտրական ու մեքենական բոլոր գլխացաւանքներով: Ան կը

հասկնայ այս բոլոր հարցերէն, եւ մենք իրարու կ'օգնենք, իրաքան-
չիրս իր մասնագիտութեան սահմաններուն մէջ:

Բարեկամս՝ Յակոբը, բարձր զարգացումի տէր անձ մը չէ: Ա-
նոր չէ ընձեռուած ուսանելու առիթը, սակայն ան ծայր աստիճան ու-
շիմ է. գրել ու կարդալ չի գիտեր, բայց կը հասկնայ բազմաթիւ բա-
ներէ. յետոյ՝ ո՞վ ըսաւ քեզի, որ հասկցող եւ տրամաբանող ըլլալու
համար պէտք է համալսարանաւարտ ըլլալ: Յակոբը Հալէպ հասած
է տարագրուածներու կարաւանին հետ, հայոց գաղթի ընթացքին,
1915ի բարբարոսական ջարդերու շրջանին, երբ հազիւ երեք տարեկան
էր: Իր մայրը եւ հինգ տարեկան քոյրը փրկուածներու հետ յաջողած
էին Հալէպ հասնիլ, երկու շաբաթ տեսած չարչարագին հետիոտն
ուղեւորութենէ մը ետք, տարագրութեան ճամբուն վրայ կորսնցնելէ
յետոյ իրենց հայրը, մեծ եղբայրը եւ երեք հօրեղբայրները:

Հալէպ ժամանելէ ետք, Յակոբ ապրեցաւ այնպէս՝ ինչպէս
բազմաթիւ տարագրեալներ, զիրենք ընդունելու համար հաւսնեպով
պատրաստուած հիւրանոցներու, փայտէ կառուցուած եւ թիթեղեայ
առաստաղով խրճիթներու մէջ: Մայրը սկսաւ աշխատիլ Հալէպի
տուներէն մէկուն մէջ՝ իրրել մանկատան, եւ իր քաջութեան ու յա-
րատելի աշատանքին շնորհիւ յաւազոյն խնամքն ու կրթութիւնը տուաւ
իր զաւակներուն: Երբ Յակոբ տասը տարեկան եղաւ, զայն դրկեց
ինքնաշարժներ նորոգող երկաթագործի մը արհեստանոցը, ուր ան
աշխատեցաւ գիշեր-ցերեկ, ձեռք ձգեց մեծ փորձառութիւն, ցուցա-
բերեց արտակարգ հմտութիւն, սկսաւ յառաջդիմել, մինչեւ որ դար-
ձաւ աշխատանոցին պետը:

Եւ օրերէն մէկը՝ Ըմ Յակոբը իր հաւաքած դրամները միացուց
Յակոբի խնայողութեան եւ գոյացած գումարով Միտան թաղամասին
մէջ փոքրիկ խանութ մը գնեց անոր: Ան աժան գինով գնեց կարգ
մը հին գործիքներ, նորոգեց զանոնք եւ սկսաւ աշխատիլ իր հաշ-
տոյն: Եւ ահա սահիկ, այսօր, Յակոբը Հալէպի մէջ ունի մէկէ աւելի
արհեստանոցներ, սեփականատէրն է պերճաշուք բնակարանի մը,
ագարակի մը եւ բանի մը ինքնաշարժներու: Ան իր զաւակները հաս-
ցուց բարձրագոյն ուսումի, զանոնք դրկեց սեփական վարժարաններ,
նշանաւոր համալսարաններ եւ, այսօր, անոնք թժիշկ, երաժիշտ,
ճարտարապետ եւ արհեստագէտ են. վերջինը աշխատեցաւ հօրը
հետ, բարեկատեց աշխատանքի եղանակները եւ աշխատանոցը օժ-
տեց արդիական գործիքներով: Եւ բարեկամս՝ Յակոբը, հապարտ է
այս բոլորով:

Օր մը, Յակոբը այցելեց դարմանատունս եւ, ըստ իր սովորու-
թեան՝ միւս հիւանդներուն հետ սպասեց իր հերթին: Ան կը կարծէր,
որ բարեկամը պէտք է յարգէ իր թժիշկը եւ ոչ թէ նեղութիւն պատ-
ճառէ անոր: Ան բոլորէն աւելի լաւ կը հասկնար դարմանատան կա-
ցութիւնը, հիւանդներուն ապրած տուայտանքը եւ այն պահանջկո-
տութիւնը, որ ուրիշ մը չառնէ իրենց կարգը, բացի արտակարգ պա-

ՄԱՄԻՐ ԱՆՁԱԵԻ

Ծնած է 1946ին, Հալեպ:
Միջնակարգ եւ երկրորդական ուսումը ծննդավայրի Մարիստ հայրերու «Մամֆանիա» գոյեմին մէջ ստանալէ ետք, կը յանձնուի Պէրոպի Աէն ժողովի համալսարանը, ուրկէ կը վկայուի իրրեւ բժիշկ: Ապա կը մեկնի Գանատա եւ կը մասնագիտանայ աչքի գործողութեան մէջ:

Մասնագիտացման գանատական եւ ամերիկեան գոյգ վկայականներ ստանալէ ետք, 1977ին կը վերադառնայ Հալեպ եւ կը գրադի բժշկութեամբ ու կը պաշտօնավարէ տեղւոյն համալսարանին մէջ՝ իրրեւ ակնաբուժութեան եւ աչքի գործողութեան դասախօս: 1988ին, տարի մը, իրրեւ պատասխանատու

ակնաբոյժ կը ծառայէ Ռիատի Թալտ քաղաքի անուան ակնաբուժութեան մասնագիտական հիւանդանոցին մէջ:

Ակնաբուժութեան մէկէ անկի միջազգային համախմբումներու անդամ տոգթ. Մամիր Անթաֆի հրատարակած է իր մասնագիտութեան հարցերը շոշափոց արարներէն ութ գիրքեր եւ անկի բան տասնեակ մը ուսումնասիրութիւններ՝ արարական, ֆրանսական, գանատական եւ իտալական բժշկական հանգումներու մէջ: Մասնակցած է ակնաբուժութեան մտփրուած միջազգային բազմաթիւ համագումարներու:

1993ին «Պոլլ սէրը» արծակ գրեղկը հրատարակած այս բժիշկ գրողը նաեւ կը գրադի լուսանկարչութեամբ: Տոգթ. Մամիր Անթաֆի առհասարակ կը ստորագրէ պատմաւածքներ: Ներկայիս կ'ապրի Հալեպ:

րագայէ մը: Ասիկա բացայայտ ճշմարտութիւն մըն է եւ այս հասկացողութիւնը կը մղէր, որ անկի մտերմութիւն ու յարգանք տածեն Յակոբին ճկատմամբ:

Երբ կարգը եկաւ, Յակոբ քննութեան սենեակս մտաւ, ընկերակցութեամբ տարիքոտ պետեւիի մը՝ իր աւանդական *ակաբով, կաշլապիէով* ու պարեգօտով...: Կզակը դաշուած էր, նոյնպէս՝ ձեռքերը: Ձեռնուելէ եւ բարեւ-Աստուծոյ բարիէն ետք, Յակոբ ըսաւ. «Քեզի կը ներկայացնեմ եղբայրս՝ Հած Մուհամմէտ ալ-Տըմէլլանը»: Բարի գալուստ մաղթեցի եւ ըսի. «Արդեօ՞ք Հած Մուհամմէտը մեզիդի մէջ ունեցած հողերուդ վերակացուն է եւ ինք կը գրադի ցանքի ու հունձքի հարցերով»: «Ո՛չ, իսկապէս եղբայրս է», պատասխանեց: Պահ մը կարծեցի, որ զայն եղբօրը տեղը կը դնէ եւ մեծ մտերմութիւն մը գոյութիւն ունի իրենց միջեւ: «Էաւ, հրամէ՛, Հած, եթէ կ'արտօնես՝ նստէ աթոռին, որպէսզի սկսիս քննել», ըսի սիրալիր շնչտով մը: Երբ սկսաւ քննել, յանկարծ ճշմարեցի, որ այս պետեւիին աչքերը ճիշտ

Յակոբին աչքերն են: Դարձայ Յակոբին եւ ըսի. «Եթէ կը հաճիս՝ մօտեցիր եւ կեցիր Հաժ Մուհամմէտի կողքին»: Հայեացքս սկսայ առաջօրէն փոխադրել մէկ աչքէն միւսը, որպէսզի կարենամ բարդատել: Այո՛, իսկապէս նման էին իրարու: Նոյնպէս՝ դիմագիծերը, անոնց կտրուածքները եւ երկուքին կոր քիթերը: Ըսի. «Յակոբ, ըսածդ լո՛ւրջ է, ան իսկապէ՛ս եղբայրդ է»: Ըսաւ. «Ի՞նչ կը կարծես, որ քեզի կ'ըսէի սենեակ մտած վայրկեանէս, այո, իսկապէ՛ս եղբայրս է»: «Բայց ինչպէ՛ս կարելի է, եւ երբեք չէի գիտեր, որ եղբայր ունիս, — ըսի եւ շարունակեցի, — հայերէն կը խօսի՞...»: «Ո՛չ, ինչպէ՛ս հայերէն տրվէի, երբ հետո էի անոնցմէ եւ մօրմէս», պատասխանեց Հաժ Մուհամմէտ պետեիներու հարազատ բարբառով:

Պէտք է անպայման հասկնալի այս պատմութիւնը: Աթոռները քաշեցի բոլորիս համար, նստեցայ եւ խնդրեցի Յակոբէն, որ գրուցէ եւ ինձի բացատրէ այս ազգականական կասկը, ինչպէ՛ս, ո՞ր, ինչո՞ւ...

Եւ Յակոբ ըսաւ. «Երբ քառասուն տարեկան եղայ, տարիքը առած եւ անբուժելի հիւանդութենէ մը հարուածուած մայրս, որ իր հոգեվարքը կ'ապէր, կանչեց զիս, խնդրեց նստիլ իր կողքին եւ ըսաւ. «Յակոբ, պէտք է քեզի խօսիմ ահաոր բանի մը մասին, որ պատահեցաւ ճիշդ երեսունեօթը տարի առաջ, երբ գաղթեցինք՝ փախչելով օսմանցիներուն բռնութիւններէն: Տղա՛ս, զինուորները մեզ հետիոտն առաջնորդեցին Սուրիական անապատներ: Քաղեցինք գիշեր ու ցերեկ, կերակրեցինք անապատի խոտերը եւ բոյսերը արմատախիլ ըրինք՝ անոնց արմատները մեծ ախորժակով լափելու համար: Օր մը, այդ շուներէն մէկը հայրդ ինձմէ խլեց եւ իր սրածայր եաթաղանին մէկ հարուածով գլուխը անդամահատեց. հօրեղբայրդ վար նետեցին լեռան կատարէն՝ ինչպէս բազմաթիւ ուրիշներ: Դուն երեք տարեկան էիր եւ գիշեր-ցերեկ սարսափահար կը ճչայիր, ամէն անգամ որ ուժասպառ գետին իյնալէ ետք՝ երբ այդ հրէշներէն մէկը կը մօտենար ինձի, ոտքերով հարուածներ կու տար եւ գոեճկօրէն զիս կ'անապատէր, որպէսզի ոտքի ելլեմ եւ ճամբան շարունակեմ, հակառակ անոր, որ ծծկեր Ռանէսս ձեռքերուս մէջն էր:

«Օր մը, երբ ուժերս ամբողջութեամբ սպառած էին, կուրծքերուս կաթը չորցած էր եւ ջերմերու մէջ տապալակող Ռանէսը ա՛լ լալու կարողութիւն չուներ, զգացի որ պիտի մեռնի: Եւ լանկարծ, ամենահաս Աստուածը երեք պետեիներ դրկեց ինձի: Անոնցմէ մէկը մօտեցաւ, ջուրի ամանը ինձի երկարեց եւ ըսաւ. «Կի՛ն, խմէ, դուն ուժասպառ ես»: Յետոյ՝ պուտ մը ջուր քնզի եւ քրոջդ՝ Ազնիւին տըլաւ, ապա ծոցէն կտոր մը հաց հանեց եւ մեզի հրամցնելով՝ ըսաւ. «*Հա հաուլա ու ալա գուալթա իլլա պ'իլլա...*»¹, Աստուծոյ անէծ-

1. «Գորանչէն մէջերուած նախադասութիւն, որ Թարգմանի՝ «Չկայ ուժ եւ զօրութիւն, բացի Աստուծմէ».

քը տեղայ իրենց գլխուն... ինչպէ՞ս կը համարձակին...»: Յետոյ ինծի հարցուց. «Մարդո՞ր ո՞ր է»: Ըսի. «Գլուխը կտրեցին»: «Անձո՞թ,— բացագանչեց եւ շարունակեց: —Կի՛ն, եկուր, քեզ ու զաւակներդ կը հիւրընկալենք, կինս՝ Ֆաթիմէն կը խնամէ քեզ եւ ուժդ կը վերագտնես»: Սակայն, յանկարծ, մեր խօսակցութեան հետևող զինուոր մը մօտեցաւ պետեփնթուն, սկսաւ գոռալ անոնց վրայ, զէնքը իրենց դէմքերուն ուղղեց եւ պահանջեց հեռանալ: Ի՞ գուր փորձեցին համոզել: Երբ զինուորը կոնակը մեզի դարձուց, պահ մը նայեցաւ Ռանէսին եւ ըսի իրենց. «Գո՛նէ՛ զինք փրկեցէք, եթէ հետս մնալ՝ պիտի մեռնիք»: Ան հազիւ չորս ամսու էր: Պետեփն անապարանքով ըսաւ. «Գետին ձգէ եւ ճամբադ շարունակէ, զինուորները չեն կրնար նկատել, երբ հեռանաս՝ կը վերցնենք երեխան եւ կը խոստանանք քեզի, որ անոր հոգ կը տանինք զաւակի մը պէս»: Սկսանք շարունակել մեր ճամբան: Հազիւ քանի մը քալ յառաջացած՝ լսեցի ծծկերը զորկած պետեփին ձայնը. «Կի՛ն, մենք ալ-Ռոմէլլանի աշիրաթէն ենք, լա՛ւ յիշէ...»:

Յակոբը շարունակեց իր պատմութիւնը, մինչ արտասուքները կը սահէին իր, ինչպէս նաեւ Հաժ Մուհամմէտի այտերն ի վար. «Այդ օր մայրս ըսաւ ինծի. «Յակո՞թ, պէտք է անապատ երթաս եւ հարցնես ալ-Ռոմէլլան աշիրաթին մասին. անոնք պէտք է գտնուին հօրդ սպանութեան վայրին մօտ, Թէլ Ապիտէն երկու օր հետիտան հեռաւորութեան վրայ: Եւ որպէսզի զինք ճանչնաս, ըսե՛մ՝ որ իր աջ ուսէն մինչեւ ձախ մէջքը կ'երկարի խոր վէրք մը, զոր սուրին հարուածէն ստացաւ, երբ հօրդ սպանութիւնը արգիլելու նպատակով՝ փորձեցի կանգնիլ զայն սպաննելու պատրաստուած զինուորին դիմաց»:

Երկար շունչ մը քաշելէ ետք, Յակոբը սկսաւ շարունակել ընդհատուած պատմութիւնը. «Այդպէս ալ ըրի: Նոյն օրն իսկ գացի, փնտռեցի, հարցուփորձեցի, մինչեւ որ հասայ Հաժ Մուհամմէտին: Ջարմացայ, որ ա՛յսքան նման ենք իրարու: Նոյնպէս՝ իր երկու կիներն ու աշիրաթին պզտիկները:

Ընդմիջելով՝ Հաժ Մուհամմէտ մասնակցեցաւ մեր զրոյցին եւ ըսաւ. «Երբ քսան տարեկան եղայ, օր մը հարց տուի հօրս՝ շէյխ Մաշ՛ալին, կոնակիս վրայի սպիին մասին: «Մանկութեանս շրջանին չար տղա՞յ մըն էի, արդեօք վազած ատն՞նս ինկայ...»: «Ո՛չ», պատասխանեց կտրուկ: «Այդպէս ծնար», ասեցուց: «Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ», ըսի: Ըսաւ. «Մուհամմէ՛տ, դուն ծնար այն օրը, երբ քեզ մահուան ճիրաններէն փրկեցինք, երբ հրէշները իրենց չարագործութիւնը արդէն ըրած էին»: Ապա պատմեց բոլոր պատահածները եւ եզրակացրնելով՝ ըսաւ. «Բայց չենք գիտեր, թէ ի՞նչ եղաւ այդ դժբախտ կիցը, թերեւս մեռաւ ճամբու ընթացքին, մեծ քաղաք մը չհասած: Ի՞նչնը, թերեւս մեռաւ ճամբու ընթացքին... քաղաքակիրթ մարդը իր եղաղէտ... սարսափելի ի՞նչ արհաւիրք... քաղաքակիրթ մարդը իր եղբօր հանդէպ ինչպէ՞ս կրնայ գործել այսպիսի՛ արարք մը»: Պահ մը

կանգ առաւ, ապա ըսաւ. «Տղա՛ս, Մոհամմէտ, ժամանակն է, որ դուն ամուսնանաս համաձայն իսլամի Աստուծոյն եւ մարգարէին օրէնքներուն»: Այդպէս ալ ըրի ու չորս անգամ Հաճ գացի: Եւ ամէն անգամ, երբ կ'աղօթէի, աղերսանքս կը բարձրացնէի առ Աստուած, խնդրելով որ գթայ այդ հուժկու կնոջ ու եղբայրներու՝ եթէ ճշմարտութեան երկրի² բնակիչներ են, եւ կամ ալ անոնց երկար կեանք պարգևէ՝ եթէ ողջ են»: Յակոբը ըսաւ. «Արաբական ասպնջականութիւն: Դուն գիտես, տոբթոր, որ Թուրքիայէն Սուրիա եւ յատկապէս դէպի Հալէպ տարագրուածները, դժոխքի կարաւանի ուղեորութեան ընթացքին, բազմաթիւ մանչեր ու աղջնակներ յանձնեցին Սուրիական անապատի արաբ ցեղախումբերուն՝ իրենց զաւակները փրկելու համար մահուան մնայուն սպառնալիքէն: Ես ծանօթացած եմ բազմաթիւ տղամարդոց եւ կիներու, որոնք եղբօրս վիճակը ունին»: Յետոյ ըսաւ. «Եթէ մենք չդիմաորուէինք այն սիրով ու հիւրընկալութեամբ, որուն արժանացանք Սուրիոյ մէջ, դժուար թէ վերականգնէինք եւ հասնէինք այն նախանձնի դիրքին, որուն վրայ այսօր կը գտնուինք»: Ըսի. «Իրաւա՛մբ, Սուրիոյ մէջ փայլեցան բազմաթիւ տաղանդաւոր հայեր՝ գեղանկարիչներ, քանդակագործներ, գրագէտներ, երաժիշտներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, ճարտարապետներ, գործարանատէրեր, վաճառականներ, արհեստատրներ, արհեստագէտներ. անոնք իրենց ամբողջական նպաստը բերին Սուրիոյ վերելքին ու բարգաւաճման եւ Սուրիան հպարտ է իրենցմով»: «Մենք ալ հպարտ ենք, որ սուրիացիներ ենք», միաձայն արձագանգեցին Մոհամմէտն ու Յակոբը:

Ապա, շարունակելով Հաճ Մոհամմէտ ըսաւ. «Երկար տարիներ ետք, այսպէսով գտանք զիրար»: Յակոբը անելցուց. «Սակայն երբ Մոհամմէտին հետ Հալէպ վերադարձանք, մայրս արդէն մահացած էր: Անմիջապէս գացինք հայոց գերեզմանատունը, ուր սուրիական սուրբ հողին մէջ մեր մայրը կը ննջէր: Ես բաձրաձայն աղօթեցի հալէպէն, այն հաւատքով, որ ձայնս թերեւ հասնի անապատ, ուր հայրս թաղուած էր, մինչ Մոհամմէտ մօրս անարատ հոգոյն համար *Ֆաթիհա*³ կը կարդար եւ երկուքս կ'արտասուէինք բարձրաձայն, իսկ մեր աղօթքները, հայկական-արաբական-քրիստոնէական-իսլամական համանուագի մը պէս կը բարձրանային դէպի երկինք, դէպի մէկ ու մէկութեան աղբիւր Աստուած»:

Հաճ Մոհամմէտ եզրափակեց. «Անկէ ետք սկսանք իրարու այցելել. ընտանիքով ու զաւակներով Հալէպ գացինք, մնացինք եղբօրս՝ Յակոբին տունը, իրարու, զաւակներուն եւ թոռներուն ծանօ-

2.-«Գորանքի պատկերաւոր արտայայտութիւններէն, որ կը նշանակէ՝ «Երկնային աշխարհ, յանրժական կեանք»:

3.-«Ֆաթիհա». Հոգեհանգիստի նպատակով արտասանուած իսլամական աղօթք՝ նկնցեալներու վերին վրայ:

թացանք: Յետոյ, Յակոբը հանդերձ ընտանեօք մեզի եկաւ, սակայն միակ անմխիթար կորուստս այն եղաւ, որ ինձի շնորհուեցաւ առիթը համբուրելու ա՛յն ձեռքը, որ շաբաթներ շարունակ գրկեց զիս եւ քալեց անարգանքի եւ ստորնացման կարաւաններու ուղիներով, մինչեւ որ հայրս՝ շէյխ Մաշալը զիս փրկեց»:

Մինչ մենք տարուած էինք գրոյցով, հիւանդապահուիին մտաւ սենեակ, ստուգելու համար այս քննութեան այսքան երկարելուն պատճառը: «Տոբթօ՛ր, տակաւին չվերջացուցի՞ք քննութիւնը: ըԱպասման սենեակին մէջ, մարդիկ ձանձրացան ժամէ մը աւելի սպասելէ, տասնհինգէ աւելի հիւանդներ անհամբեր ձեզի կը սպասեն», ըսաւ հիւանդապահուիին: Ըսի. «Աչքի քննութեան տակաւին չսկսայ, ցարդ Մուհամմետը կը հարցապնդէի իր նախկին հիւանդութիւններուն, ընտանիքին պատմութեան եւ... հիմնական բողոքին շուրջ»: «Ի՞նչ բանէ կը տառապի», հարց տուաւ: Պատասխանեցի. «Կը տառապի մարդուն դէմ մարդուն գործած գազանութենէն: Կը տառապի իր մարդ եղբօր հանդէպ մարդուն գործած անարդարութենէն: Կը տառապի մարդոց սրտերէն սիրոյ անհետացումէն, որ իրենց կ'արտօնէ բնաջնջել ժողովուրդ մը ամբողջ: Ան կը տառապի իր աչքերուն չորացումէն, որոնց աղբիւրը ցամքեցաւ գիշերներն ու ցերեկները հետիոտն ինքզինք քարշ տուող, մարդուն գազանութենէն փախչող իր մօր վրայ թափած իր արցունքներէն: Ան կը տառապի սրածայր եաթաղանէն, որ հօրը զլուխը անջատեց անոր մարմինէն, որովհետեւ հայ էր եւ իր կռնակին վրայ ձգեց ցկեան անջնջելի իր ակօսը»: Ապա, Հած Մուհամմետի դառնալով՝ ըսի. «Այնպէս չէ՞, Հած Մուհամմետ»: Ան կը թափէր իր արցունքին մնացած վերջին կաթիլները: Գրպանէս թաշկինակս հանեցի, ճակատս, դէմքս եւ աչքերս սրբեցի եւ հիւանդապահուիին ըսի. «Քանի մը վայրկեան տուր, որպէսզի քննութիւնս աւարտեմ, երկար չի տեւեր: Յետոյ, այս ուշացումին համար ներողամտութիւն խնդրէ սպասման սենեակին հիւանդներէն եւ ըսէ իրենց, թէ կայ ժողովուրդ մը ամբողջ, որ ութսուն տարիէ ի վեր կը սպասէ ներողամտութեան ձայնին եւ որ, սակայն, ցարդ շլտուեցաւ»:

(Ռիատ, 28 Ապրիլ 1994)

ՏՈՔԹ. ՍԱՄԻՐ ԱՆԹՈՒՔԻ

Ն. ՄՈՒԼԵՑՄԱՆ

ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԾԻՐԵՐԸ

(Հսոսոս՝ «Առսասսսսսսս» ՀՍՏՏՏՍ)

Հարեմ հորեղբայրը չգիտցաւ, թէ ինչպէ՛ս արթնցաւ իր հին, մոռցուած ուխտը եւ ոչ ալ՝ թէ ինչպէս խախտեց իր երդումը, անակրկալօրէն օղիի պաթ՛ւա՝ մը գնեց եւ զայն կու տուա գիշերուան, իր տան եւ առանձնութեան զգացումէն գոյացած անհանգստացուցիչ հոգեվիճակին մէջ, իր դրացիին՝ Ծէյխ Ռազագի մեկնումէն ետք:

Վերջին անգամ խմիչքը համտեաւ էր հազի քսան տարեկան եղած, կամ քանի մը տարի անց: Ծեմման մորթուած էր եւ այնուհետեւ իր աչքերէն հեռացան — տարիներ տարիներու ետեւէ — պզտիկ տունը, պզտիկ շուկան եւ պզտիկ գետը:

Հակառակ անոր, որ պաթիան գնած գիշերը ան լսած էր, թէ ինչե՛ր կը պատահին Մարճամիւնի մէջ, այնուամենայնիւ, այս զուգադիպութիւնը խմիչքին վերադառնալու ուղղակի պատճառ մը չեղաւ եւ ոչ ալ մէկը անբացատրելի այն բազում պատճառներէն, որոնցմով սկսաւ իր արարքը պատճառաբանել, երբ ուրիշ գիշեր մը ուրիշ պաթիա մը գնեց: Ան գրեթէ կը նմանէր իր անձին հետ հաստատ դաշինք կնքողի մը, որուն համար դաշինքը երկար տեւած էր եւ սկսած էր յաղթել իրեն, զինք զրկելով երջանկութենէ ու քունէ: Կա՛մ այն էր, որ ձեռքերը կը բարձրացնէր եւ անձնատուր կ'ըլլար դաշինքին եւ կամ ալ՝ պոչը կը հաւաքէր եւ փախուստ կու տար: Ընտրեց զինք հետապնդող երկրորդ լուծումը եւ խորացաւ իր փախուստին մէջ, պաթիա պաթիայի ետեւէ, գիշեր գիշերի ետեւէ, զգուշանալով ցերեկները, որ ո՛չ ոք կարենայ նկատել հետքերը իր կրած ցաւին ու խմիչքին, ո՛չ իր դրացի կոյր շէյխը եւ ոչ ալ մնացեալ ծանօթները, որոնց հետ վարժուած էր ցերեկները անցընել՝ կայարանը, խեղճուկրակ թաղին կամ քաղաքի արտին մէջ:

* Պաթիա. երկու հարիւր կրամնոց օղիի փոքր ու տափակ շիշ, որ ունի ծոցազրպանը զետեղուելու յարմարութիւն:

Ռմբակոծման և փամփուշտին արձագանգները իր կուրծքին մէջ կը ճնշէին շարունակ, անելի ուժգին՝ քան Մարճամիցի անջրպետին մէջ: Ան կը վախճար, որ Ֆայեստն ու Ազիզը մասնակցած են պատերազմին, մա՛նաւանդ որ առաջին և երկրորդ արշաւանքը Համայէն սկսած էր: Եւ թերեւս Մարճամիցը, իր տխրութեան նոր պատճառ դարձած ձայնափիւտին Մարճամիցը լուր առ լուր ու օր օրի ետեւ անելի կը ներգրաւեր զինք, և ան կը մեկնաբանէր իր ներսիդին աղմկող տեղեկութիւնները, այնքան մը, որ դէպի Համա ուղեորութիւլէ զատ ոչինչ կը մնար իրեն: Ան կը վախճար, որ ժամանակը արդէն անցած է, և կասկածը, որ Ազիզը կամ Ֆայեստը պարտուած են վտանգէն, կը յաղթէր իրեն: Եւ Հաղէմ Քօրեղբայրը կը ծածկէր իր ցատումը՝ այսքան երկար շաբաթներ անոնցմէ հեռու մնացած ըլլալուն համար:

Ջօրանցի դրան առջեւ սպասումն ու յուսախաբութիւնը կու տըւաւ: Ամէն անձի, որ հարցուց, պատասխանը կշտամբանք կամ կեղծիք եղաւ: Առաջին զիշերը առանց խմիչքի անցուց: Երկրորդ ցերեկը անելի լաւ չեղաւ, որովհետեւ ո՛չ ոք ստոյգ գիտէր Ազիզի կամ Ֆայեստի ճակատագիրը: Երեկոյեան վերադարձաւ Հոմս:

Ծէյի Ռազազը զինք կը սպասէր, տեղեկացնելու համար իրեն, թէ որոնք պատսպարած է երէկ: Հետզհետէ անելի սրող հետաքրքրութեամբ կ'ունկնդրէր իր զեկուցաբերին: Կարծես թէ գտած ըլլար զօրատր նեցուկ մը՝ իր տկարացող եսին դէմ մղած իր պայքարին մէջ, մա՛նաւանդ որ կայարանէն ուղղակի տուն ուղղուած էր, առանց մտածելու պաթհային մասին:

Հաղէմ Քօրեղբօր պապակը յագեցնող շատ բան չունէր Ծէյի Ռազազ: Ամէն անգամ, որ անոնք միասին արթուն կը մնային, Ծէյիը կը թողոր, որ իր ապրած տարիներուն բեկորները ըստ կամս զիրար հրմշտըկեն: Ամէն անգամ, որ անոնք միասին արթուն կը մնային, Հաղէմ Քօրեղբայրը իրմէ տասը կամ քսան տարեկան մեծ Ծէյիին կը բացուէր երջանկութեան զգացումով, յատուկ երջանկութեամբ մը, որ հակառակ իր ծերութեան և կուրութեան՝ ան կը պահէր իր առողջութիւնը, որ Ծէյիը փախուստ չէր տար դիմացիներէն, ո՛վ ալ ըլլար ան, ինչպէս կ'ընէր ինք: Ծէյի Ռազազը իր հայեացքը հեղ մը կ'ուղղէր ետեւ, ապա՝ առջեւ, մինչդեռ Հաղէմ Քօրեղբօր վիզը կ'երկարէր միմիայն դէպի առաջ, այն օրէն ի վեր, որ իր աչքերէն հեռացան պզտիկ տունը, պզտիկ շուկան, պզտիկ գետը և Ծեմման մորթուեցաւ:

Առաջին անգամ ըլլալով Հաղէմ Քօրեղբօր թուեցաւ, թէ ինչ որ Ծէյի Ռազազը կը փնտռէ իր տարիներու թաքուն ծայրերուն մէջ, վիշտն ու կարօտը կը պղտորեն զայն: Աւելի'ն. ինչ որ սկսաւ փնտռել այս գիշեր, իրեն անելի հաւաստի սկսաւ երեսալ, քան Ծէյիը: Հետադարձ օր մը ինք եւս տեսած էր, որ երկինքը կարկուտի ինչպիսի՜ հատիկներով կը հարուածէ աշխարհ, հատիկներով՝ որոնք կաղիցի գնդիկներէն անելի մեծ էին: Երկինքը լման գիշեր մը ոմբակոծեց երկիրը, և ո՛չ թէ ծամ մը, ինչպէս Ծէյիը կ'ըսէ: Կարկուտի տարափը կանգ չստաւ, մինչեւ որ հեղեղը

յարձակեցաւ հողաշէն տուներուն վրայ, անոնց մեծ մասը ջրամոյն ըրաւ եւ իրեն հետ տարաւ բազմատասնեակ կիներ ու մանուկներ: Յորձանուտը Հաղէմ հօրեղբայրը տարաւ ծայրագոյն Մեզիրէ, ինչպէս Օւլյիս Ռազազը դէպի Հոմս քէնց, բայց հեղեղը ծառի կոճղ մը շարտեց իրեն եւ ինք փրկուեցաւ ու իր մօր ու փոքր քրոջ պէս շնեղորուեցաւ: Օւլյիս Ռազազը կարկուտին տակ դուրս ելաւ եւ սկսաւ կրկնապատկել հեղեղին դէմ դնելու իր պատրաստութիւնը, որովհետեւ հեղեղը անխուսափելիօրէն պիտի յարձակէր: Օւլյիս Ռազազը համոզուած էր, որ հեղեղը երկինքէն կը խուծէ եւ կ'ողողէ նոյնիմաստ կարկուտը: Գլուխը մերկ էր եւ կարկուտը հարուածներ կ'իջեցնէր գանկին: Երկար շտեւեց եւ հեղեղը սկսաւ փոթորկիլ քաղաքի ամբողջ արեւելեան կողմին վրայ, քէնց-տարաւ հողաշէն բոլոր տուններն ու Օւլյիս Ռազազի բոլոր երեխաները: Հեղեղը կը ծաւալէր, կը ստանար մինգ-վեց կանգուն լայնք, եւ առաւօտուն աշխարհ սկսաւ ամպոտիլ Օւլյիսի աչքին, իսկ սուր ցաւը վերսկսաւ իր գլուխը կտցահարել:

Հաղէմ հօրեղբայրը իր դրացիէն հաւանարար լսեց տարբեր պատմութիւն մը կամ յաճախեց անկին, երիտասարդ տարիքին վերջինն տեսողութիւնը կորսնցուցած ըլլալուն պատճառով: Իսկ այս գիշեր լուզումը Հաղէմ հօրեղբոր զայրոյթ կը պատճառէր: Հեղեղը դարձեալ Հոմսը հարուածած էր, աս անգամ խուծելով Գաթինայի կողմէն: Դաւաճանած էր Օւլյիսն եւ իրեն հետ քշած էր առաջին յորձանքէն փրկուած տունը: Այսպէս, ան մնաց առանց տունի, առանց զաւակներու, եւ ծերունիներուն հետ սկսաւ վազել քաղաքին ծայրամասերը՝ պատաստ մը բան, ապաստան մը կամ գործ մը գտնելու յոյսով: Երրոնցին ընկերացաւ Սիտի Նալէտին եւ անոր հետ աթոռներու յարդէ նստամասերը հիւսեց: Քաղաքը կը յորդէր հիւսքի կարօտ աթոռներով, սակայն անոնց տէրերը հիւսքով զբաղողները սկսան շարտել անօթիներու եւ անգործներու անօթութեան ճիրաններուն մէջ: Բազմութիւնները փողոցներն ու հրապարակները ողողեցին: Աւելի մեծ հեղեղ մըն էր, եւ Օւլյիս Ռազազն ու իր կինը չկորցան իրենց վեհաճանութիւնը պահել դատարկ փուռերու առջեւ գոռացող բազմութիւններուն մէջ: Նոր հեղեղը յարձակեցաւ գորանոցը շրջապատած մթերանոցներուն եւ վաճառատուներուն վրայ: Կողպանքները ջարդուփշուր ըրաւ եւ մարդիկ կողոպտեցին ինչ որ գտան: Հեղեղը յարձակեցաւ շոգեկառքի կայարանին վրայ, սպաննեց կայարանապետը եւ մարդիկ թալանեցին ինչ որ գտան վակոններուն մէջ՝ ցորեն, գարի ու բակլայ: Աւարը տարին իրենց տուններն ու որջերը, լետոյ՝ նոյն ճակատագրին ենթարկեցին խաները, մինչեւ որ Օւլյիսն՝ եկան զսպիչ ուժերը, որոնց հրամանատարը անելի գթասիրտ չէր այն հրամանատարէն, զոր մարճամիւնցիք այրեցին քաղաքի հրապարակին վրայ: Բայց Հոմսը անելի տկար էր, իսկ արշաւախումբի հրամանատարին իշխանութիւնը անելի երկար տեւեց:

* Օւլյիս. Դամասկոս մայրաքաղաքի արարական անունը: Նաեւ կը նշանակէ Օւլի երկիր, որ անցեալին իր մէջ կ'ամփոփէր Սուրիան, Լիբանանը, Իրաքը, Յորդանանը եւ Պաղեստինը:

Մեզիրէի այդ հեռատր անկիւնը նաեւ՝ լուսաբարձներու եւ անգործ-
ներու հեղեղը խոժեց դէպի կայարան: Հաղէմ հօրեղբայրը իր հայրը
կորսնցուցած էր գարնան: Ինք մէկն էր այն լուսաբարձ երիտասարդնե-
րէն, որոնք հեղեղէն քշուեցան կամ հեղեղը առաջ շարժեցին, մինչեւ որ
սպաննեցին կայարանապետը եւ բազմաթիւ ուրիշներ՝ շուկան ու տունե-
րու մէջ: Սակայն այդ ծայրամասը հեռու էր Ծամէն, Համայէն եւ Պոլսէն:
Այնպէս որ, արշաւախումբ մը չեկաւ, հակառակ անոր, որ հրացանաձը-
գութիւնները քանի մը գիշեր որոտացին: Այդ օրուցն սկսեալ երիտա-
սարդ Հաղէմը սկսաւ գիտնալ, թէ ապրելու համար պէտք է իր ճամբան
ճեղքէ եւ շարունակ յառաջ ընթանայ: Ո՛չ մէկ ճամբայ շեղեցաւ իր քայ-
լերուն դիմաց եւ ոչ ալ նահանջեց, մինչեւ որ ստիպուեցաւ փախուստ
տալ շոգեկառքէն, պարտադրուեցաւ դարձեալ ապաստանիլ իր առաջին
բնակավայրը, կամ փախչիլ Դամասկոսէն, Ելէխ Ռազագէն եւ նոյնիսկ
ինքն իրմէ:

*
* *

Ուրիշ գիշեր մը եւ ահա, յանկարծ, Ազիզը դուռը կը թակէր ու
բարձրաձայն ձայն կու տար: Հաղէմ հօրեղբայրը պատասխանեց Ելէխ
Ռազագի տան դատարկութեան խորէն եւ առաջ շարժեցաւ.
—Քեզ առանձին կը տեսնեմ. աղջիկը ո՞ր է...
Ազիզը հրամայած էր Նժումին մնալ Մաշրաքա, մինչեւ իր վերա-
դարձը: Ան խոստացած էր Նժումի, որ իր քոյրերուն եւ Ֆայեստի փըն-
տընտուքը պիտի շարունակէ Հաղէմ հօրեղբոր հետ: Ան կը ցանկար
մոռնալ իր ուխտը, եթէ շահնդիպէր Հաղէմ հօրեղբոր: Վերջապէս, ինք
չէր կրնար անգործ ու սնանկ մնալ քաղաքին մէջ, ի՛նք՝ որ ո՛չ միայն
փախստական զինուոր էր, այլեւ ոճիր գործած էր:
Իմանալէ ետք Ֆայեստի վիրաւորուելուն եւ Ապի Ապտէլ Լաթիֆի
սպանութեան լուրը, Հաղէմ հօրեղբայրը խորասուզուեցաւ խոր լուրթեան
մէջ: Յետոյ՝ ձայնը ձգուեցաւ հեռուէն.
—Դժբախտութիւն դժբախտութեան ետեւէ:
—Ի՞նչ կ'ընես...
Հարցուց Ազիզ՝ ձեռքերը թօթուելու պէս: Հաղէմ հօրեղբոր ձայնը
մօտեցաւ.
—Ես խոստումիս տէրն եմ: Իսկ դուն դիմէ Գապիէից:
—Այդ մասին մտածեցի: Ո՛չ:
—Նման նեղ օրերուն, մեր հարազատներէն զատ ո՞վ ունիւք: Երբ
աշխարհ երես դարձուց ինձի, ես անապատին մէկ ծայրէն մինչեւ իրենց
ծայրամասը կտրեցի:

ՆԵՊՈՒՆ ՍՈՒԼԵՅԱՆ

Ծնած է 20 Յունուար 1945ին, Պուրն Սաֆի-
բա:
Ոստիկան հոր ասպարեզին թերուժով՝ ման-
կութիւնը կ'անցընէ 'Սուրբոյ զանազան շքան-
մերու մէջ: 1962ին կ'աւարտէ Լաթաքիոյ ար-
հեստից վարժարանը, ապա՝ յաջորդ տարին,
իմֆնաշխատութեամբ կը տիրանայ սուրիական
պաշտօնէակի վկայականին: Կը գրադի ուսուց-
չութեամբ եւ միաժամանակ կը յաճախէ 'Ռա-
մակոսի Պետական Համալսարանի արտօրերէն
լեզուի եւ գրականութեան բաժանմունքը, ուրկէ
շքանաւարտ կ'ըլլայ 1967ին:
Կը շարունակէ վարել ուսուցչական պաշտօն-
ներ՝ մինչեւ 1979, ապա՝ շուրջ երկու տարի, կը
պաշտօնավարէ Պէրուիի «Տար Էլ-Հազաէզ»
հրատարակչատան մէջ՝ իրրեւ խմբագիր: 1980ի
ամիսն կը վերադառնայ Լաթաքիա եւ 1982ին

—Բայց վերադարձար, ծայրէ ծայր անսպասող կտրեցիր եւ իրենց
հետ չսպրեցար: Քու ետիդ առնուազն ո՛չ Պշարա գերդաստանը կայ, ո՛չ
Տապասներու տունը եւ ոչ ալ նոյնիք հայրդ...—

—Ուրեմն, ուղղուէ՛ր 'Դեյքալախ: Ծամի կառավարութեան իշխանու-
թիւնը հիմա հոն չի հասնիր:

—Մտածեցի 'Դեյքալախի մասին: Այսինքն՝ ապաստանի ֆրանսա-
ցիներո՞ւն մօտ, փախչելով որոնցմէ՞: Աստուած մի արասցէ...—

—Քեզի ո՞վ ըսաւ՝ ապաստան խնդրէ ֆրանսացիներէն: Հոն ապ-
րէ՛, ինչպէս քեզի պէս շատեր կ'ապրին: Ահաւասիկ, զինուորական հա-
մազգեստդ մէկ կողմ նետեցիր եւ նախկին Ֆիլլազը դարձար:

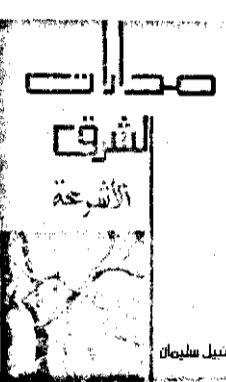
Այդպէս ալ ըրաւ: Ազիզ հետիոտն ուղղուեցաւ 'Դեյքալախ, հետեւե-
լով Հոմար Թրիփոլիին կապող երկաթուղիին, նախքան որ թուրքերը անոր
երկաթեւորը իրենց տեղերէն պոկեն՝ 'Նեսիպիւնը Պաղտատի միացնելու
համար:

Իսկ Հադէմ հօրեղբայրը, աշխատանքը աստուելէ ետք, ուղղուեցաւ
Մաշրազա, ուր երբ հասաւ, 'Նժուրը տակաւին արթուն էր: Հակառակ իր
ինքնութիւնը յայտնելուն, ան դուռը չբացաւ, մինչեւ որ Ըմ Ֆալեստը ար-
թընցնէ: 'Նախքան որ խօսի՝ երկու կիները ճանչցան զինք: Իր խոնար-
հող, բիրտ եւ յանդիմանական հայեացքին գոռացող սաստէն անոնց աչ-
քերը արցունքով լեցուեցան: 'Նժուրին դէմքը մօտեցաւ եւ իրեն թուաց, թէ
զայն տեսած է նախապէս: 'Նստեցաւ դիմացը, լետոյ ոտքի էլաւ, քալեց,
վերադարձաւ, նորէն նստեցաւ եւ ինք համոզուեցաւ, որ նախապէս առ-
նըւազն անգամ մը տեսած է զայն: Ընմման իր վրայ յարձակեցաւ իր յոր-
դահոս արիւնով: Արիւնէն փախուտ տուաւ 'Նժուրի կամ Ընմմալի դէմքին
անջրպետը եւ խողութիւնը օղակուեցաւ դեռատի ձայնին արձագանգով:

Կը հիմնէ իր սեփական հրատարակատունը՝ «Տար էշ-Հիուար», ուրկէ յոյս կը տեսնեն հարիւրաւոր արժէքաւոր հատորներ, իսկ վերջին տարիներուն՝ Հայ Դատի եւ հայ գրականութեան նուիրուած անիի քան տասնեակ մը գիրքեր:

12 վեպերու եւ նոյնքան գրականագիտական եւ ուսումնասիրական հատորներու հեղինակ Նեպիլ Սուլեյմանի գլուխ-գործոցը կը Ոկտոբի «Արեւելքի ծիրերը» շաբաթաթուղթ վիպաշարը (2400 էջ): Հեղինակին այս կոթողական գործին եւ մնացեալ վեպերուն մասին գրուած են բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ եւ մեկնաբանական հատորներ:

● Ն. Սուլեյմանի գործերէն բնորոշ նմոշներ բարգձմանուած են անգլիերէնի, սպանիերէնի, ռուսերէնի, պարսկերէնի եւ այլ լեզուներու:

Քսան տարի կ'ընէր, որ Շեմսան իրեն յիշեցնող անձ մը չէր տեսած: Բոլոր կիներուն մէջէն ի՞րն էր միայն եւ թաքուն հաստատուած էր իր սրբտին խորերը: Դէմքը ունէր իր հոգւոյն խորը փորագրուած իր պատկերները: Միայն ինք եւ ոչ մէկ նմանութիւն: Հետագային ճանչցած կամ տեսած էր կիներ, որոնց մօտ նկատուած էր մազին նոյն շեկութիւնը, աչքերուն նոյն կանաչ գոյնը, դէմքին նոյն նրբութիւնը, ճակտէն անբաժան նոյն խոպոպը, հեզանկուն կամ կնիւնի պէս կարծր ու պացիկ միւսնոյն կերպարանքը, որ անդիմադրելի դարձուցած էր իր երիտասարդութիւնը: Սակայն, իր ճանչցածներէն կամ տեսածներէն ո՛չ մէկը յաջողած էր իրեն Շեմսան յիշեցնել: Միայն ի՛նքն էր, որ կը բարձրանար իր հոգւոյն մոռցրած խորերէն: Իսկ հիմա, Նժուս Սաուան էր, որ անոր միջոցաւ կը բարձրանար, հակառակ աչքերուն, մազին եւ այտերուն նմանութեան: Տակաւին, Նժուսը նոյնինքն Շեմսան էր, եթէ Հաղէմ հօրեղբայրը իրապէս ցնդած չըլլար: Խղճաց ինքն իր, Շեմսայի, Նժուսի եւ Ֆայեստի վերայ: Այնքան ատեն որ կենդանի էր, Նժուս Սաուանը պիտի պաշտպանէր նոյնանման ճակատագիրէ մը: Նոյնիսկ եթէ Ֆայեստը այս ժամուն դուրը հրէր եւ ամուսնանար անոր հետ, Հաղէմ հօրեղբայրը զայն պիտի չըզէր, պնջան ատեն որ կենդանի էր:

Ըմ Ֆայեստը մերժեց ընկերանալ իրեն, բայց Նժուսը իրեն պէս պնդեց: Պատրուակեց, թէ ուշացած է կայարանէն եւ ուրախացաւ, սակայն միասին Հոմս հասնելէ ետք գործի չգնաց: Քայեց եւ հարց տուա թոյրերուն կամ Մարճամիճէն ոեւէ մարդու մասին: Իսկ գիշերը Շէյխ Ռազազն ու պատարը հպարտութեամբ իր տունը հրաւիրեց, սակայն պատարը առաջարկեց, որ ինչպէս այդ գիշեր՝ այս անգամ ալ Նժուսը իր կողքին քնանայ: Հաղէմ հօրեղբայրը իրար անցաւ եւ շուտով ձայնով ըսաւ.

—Անգամ մը բեռ եղայ վրայ եւ ասիկա բաւարար է:

Սեռնակին մէջտեղէն լայն փոնց ճնամաշ կտոր մը, զոր պատաւը իրեն փոխ տուաւ, հակառակ անոր, որ ինք շեշտեց, թէ Նժումը իր աղջըկան պէս է: Պատուարին ետին փոնց Նժումին անկողինը, իսկ ինք քնացաւ թաղիքին վրայ, բաւարարուելով բարակ կտորէ ծածկոցով մը, զոր նոյնպէս պատաւէն փոխ առաւ:

Արեւածագէն ետք Նժումը քայեց Շէյխ Ռազագի գաւազանի աջին, մինչեւ որ Հադէմ Քորեղբայրը գործը աւարտեց եւ հասաւ իրենց, նախապէս ճշդուած վայրը՝ էլ-Նուրի մզկիթին առջեւ: Յոգնած էին, բայց Հադէմ Քորեղբայրը անապարեց հասնիլ մօտակայ հրապարակը, հետախուզեց իրենց դիմաց բացուող մօտակայ կղմինտրագոյն տուններուն փողոցները, յետոյ գիշերով ինքզինք գտաւ գերեզմանոցին մէջ, Սիտի Սալէտ մզկիթին կողքին, երբ *էզազը միմարէն* հաւատացեալները աղօթքի կը հրահրէր:

Շէյխ Ռազագ ըսաւ.

—Աղջիկս, մեզ հոս սպասէ:

Յաջորդ առաւօտ իրենց բախտը անլի լաւ չեղաւ: Գրեթէ ամբողջ օրը ան հաւանաբար լուռ մնաց եւ ետինքին որոշեց ուղղուիլ Մերճամին:

Գիտը տակաւին լքուած ու ամալի էր, եւ ճանապարհին ան անլի եւս համոզուեցաւ, որ Իպն էլ-Ֆաթիմ չէ կրցած ո՛չ ոք հմայել Մերճամին բնակելու իր առաջարկներով՝ անկէ գաղթածներուն բացը նոր բնակիչներով հատուցանելու համար:

Իր հոգւոյն փլատակներուն մէջ, Հադէմ Քորեղբայրը զգաց, որ սկսած է կորսնցնել իր մէկ մասը: Ան տեսաւ, որ ինք հետզհետէ անլի կը կոտորակուի, կը տարտղնուի եւ զղջաց, որ Նժումը չէ ընկերացուցած իրեն. երբ խաւարը տիրէր, թերեւս ապաւինէր Նժումի, հանգստութիւն գտնէր իր կսկիծին եւ անյաջողութեան արցունքներուն:

Նախապէս՝ կնոջ մը հետ նոյն երդիքին տակ չէր ապրած: Հրաժարած էր օղիէն եւ կայարանի իր աշխատանքը աւարտելէ ետք, մնացեալ ժամանակը կ'անցընէր Շէյխ Ռազագի եւ Նժումի քայլերուն հետեւելով: Իր թաքուն ներսիդին՝ ան հաւանաբար կը հետեւէր նաեւ Ֆայեստի եւ Ազիզի: Ասիկա կը տեսէր մինչեւ գիշեր: Շէյխ Ռազագ դադարած էր իր կենցաղէն եւ ամբողջ ցերեկը քայելը զինք այնքան կը յոգնեցնէր, որ ան նոյնիսկ գիշերուան իր աղօթքը չէր կատարէր: Եւ երբ Նժումը քունի կ'անցնէր, ան միմիայն կը մտածէր, որ նոյն վայրին մէջ, այսքան ժամանակ ուրիշ կնոջ մը հետ չէ եղած: Ան իր հոգին կը կրծէր, կը զրուցէր իրեն հետ, կու լսէր իր ձեռքերուն մէջ, յետոյ՝ կը քնանար իր կողքին եւ

ջղային կ'արթննար իրմէ առաջ, կամ իրմէ ետք՝ յանդիմանական կշտամբանքներով: Ո՛չ մայրը այդպէս եղած էր եւ ոչ ալ Օնմման:

Անցնող իրաքանչիւր օրուան հետ, յուսահաբութիւնը աւելի տանելի կը թուէր թէ՛ իրեն եւ թէ Օէլիս Ռազազի: Առանց դիմելու քողարկուած լացուկոծից, ան այլեւս կրնար ինքզինք կամ Սառաններու տոհմը հետու պահել իր խօսքերէն: Սակայն ան շարունակեց զգուշանալ՝ Ֆայեստն ու անոր հայրը իր խօսքերէն հեռացնելէ: Ընդհակառակն, ինք կը պնդէր, որ Ֆայեստ իր հօրը կը նմանի՝ իրենց արկածային դրոշմաբերութեամբ: Անոր այժմու պատկերը հաւանաբար զինք շփոթի կը մատնէր, ցերեկը զայն կը կորսնցնէր, պահանջը կը զգար, կը կարօտնար, կը զգուշանար եւ կ'ուզէր լաւագոյնս ծտայել անոր: այնքան մը, որ գիշերով իրեն համար հաստատ կը դառնար, որ կը գտնուի ուրիշ մարդու մը, տարօրինակ մարդու մը դիմաց եւ իր նայուածքները գաղտագողի կ'ուղղէր անոր: Ան կը ցանկար, որ Ֆայեստը իրեն յիշեցնող ինչ որ բան ըլլայ անոր մէջ, կը սանձէր իր տագնապահար մտածումները, վախի եւ մեղքի զգացումներուն միջեւ շփոթի կը մատնուէր, Աստուածը օգնութեան կը կանչէր եւ առաւօտուն Օէլիս Ռազազը կը շարունակէր յոյս փչել իրենց բացուող օրուան:

—Մի՛ յուսահատիր Տիրոջ գութէն...

Գիշեր գիշերի ետեւէ եւ իր ու Նժումի քաջութիւնը աւելի կը զօրանար ու կը հաշտուէին իր քոյրերէն կտրուած ըլլալու, կամ՝ Ազիզն ու Ֆայեստը որեւէ ձեւով յիշատակելու զաղափարին հետ: Մա՛նաւանդ Նժումը աւելի քաջ կը դառնար եւ կը գրուէր ինքն իր մասին: Տրամաբանական չէր, որ տակաին չգիտնայ իր կինը կորսնցուցած ըլլալը, թէ՛ կ'աշխատի կայարանը եւ նախապէս ալ աշխատած է շոգեկտրին վրայ: Եւ որովհետեւ ինք ի վիճակի չէր պատասխանելու այս անդուր պահանջին, իր ցանկութիւնը ա՛լ աւելի կը մեծնար: Յետոյ՝ իր ցանկութիւնը սկըսու բիրենդանալ միայն Օնմմայի մասին խօսելու լուծումով: Երբ իր այս որոշումը վճռական դարձաւ, դրան մօտէն դանակը առաւ, ոտքերը քաշքշեց իր նստած նախկին տեղը եւ դանակը երկարեց անոր դէմքին: Ան խնդալով ետ-ետ գնաց: Դանակը վերադարձաւ անոր քրտնաթոր վիզին եւ իր ձայնը արինոտ հնչեց:

—Ա՛յսպէս անճիտեցին անոր վիզը: Դանակը ա՛յսպէս նստած էր նաեւ կոկորդիս վրայ:

Ձայնը կրկնուեցաւ եւ անոր մէջ քողարկուած էր մինչեւ ոսկորը քերող դանակին արձագանգը: Սաստիկ սարսափեցաւ եւ խեղդուեցաւ լացուկոծի մէջ: Դէմքը գորշ գոյն մը ստացաւ եւ հաւանաբար իր ողջ էութիւնը փուլ եկաւ, երբ սկսաւ տեսնել դանակը, որ Նժումի կոկորդը կը քերէր: Դանակը շարտեց եւ ան խրեցաւ դրան վերի մասին մէջ: Արտասուելու անզուսպ ցանկութեամբ մը Նժումը առաւ իր բազուկներուն մէջ: Դէմքը թաղեց կուրծքին եւ փառք տուաւ Աստուծոյ, որ ան հայութի չէ: Ապա, խօսքը ինքն իրեն ուղղելով՝ անոր մազերուն վրայէն մրթմըրթաց:

—Ինչպէ՞ս ուրիշ արարի մը կինը չմորթեցին: Ինձմէ՞ զատ հարիր-
ներ, նոյնիսկ հագարներ, ծառաներէն մինչեւ իշխաններ ամուսնացան
հայտնիներու հետ: Հարիրներ ամուսնացան անոնց հետ, ո՛չ թէ անոնց
հետ սիրաբանելու եւ զատակներ ունենալու, այլ՝ զանոնք պաշտպանելու
նպատակով: Ինչո՞ւ համար միայն Ծեմման...

Եւ իրեն թուաց, թէ կը լսէ Նծումի կամ տարիներու խորերէն եկող
ձայն մը.

—Կը հաստատու, որ միայն ինքն էր...

*
* *

Գիրկէն քաշուեցաւ ննայով եւ յամրաքայլ լռութեամբ ուղղուեցաւ
իր նստած անկիւնը: Հայեացքը կեդրոնացուց անոր դէմքի դալկութեան
վրայ, զոչաց իր արտասանած խօսքերուն ու ըրածին համար եւ կծկը-
ւելով՝ գլուխը առաւ ծունկերուն մէջ: Այդ գիշեր ուրիշ ոչ մէկ բառ փո-
խանակեցին:

Քունի անցնելէ առաջ, անկասկած, երկար պայքարեցաւ: Վախցած
էր, որ ան կը փախչի ծանր մտթէն եւ այդ իսկ պատճառով նպատածը
անդադար կ'ուղղէր այն անկիւնը, ուր ան կը քնանար. իր վախը անելի
կ'աւելնար, երբ կը մտածէր, որ անոր փախուստով՝ ապահովութեան բոյ-
րը կրնար խոյս տալ այդ անկիւնէն: Կը զգար, որ ան սկսած է շատ հե-
տաքրքել գինը: Կը զգար, որ իր նայուածքներով անոր թեւին հետքերը կը
շօշափէր, ամէն անգամ որ ան ձեռքերը կը շարժէր եւ կործքին բոյրը
կ'առնէր, երբ գլուխը դարձեալ կը ծածկէր: Դրան վերնամասէն դանակը
կը փայլիւնէր իրեն եւ իր ձեռքը կամ ուրիշի մը ձեռքը զայն կը կործանէր
խաւարին մէջ ու դանակը լուռ կը մխրճուէր. որքա՞ն կը փափաքէր ոտքի
ելլել եւ պաշտպանել զայն, կամ անոր հանդիպիլ գիրենք բաժնող տարա-
ծութեան մէջտեղը, նախքան որ դուրս խոյանայ եւ անոր մահը յայտարար-
ուի:

Ինք փոռած էր դազադին մէջ երկնցողի մը պէս: Թերեւս տար-
ած էր քուէն, շնչահատ, հանդարտ, լայնաքայլ կոպերով եւ կարծես կը
հետեւէր իր էութեան խորերէն բարձրացող զգացումներուն, բայց յան-
կարծ, այն երիտասարդը, որ այսօր կամ մօտիկ անցեալին Հաղէմ հօ-
րեղբայր դարձաւ, ձեռքի շարժումներով նշան կու տար իրեն: Գեղեցիկ եւ
հուճկու երիտասարդ մը, որ կրնար կատարել բազում եւ անհաշի գոր-
ծեր՝ կազօճախ եւ հնամաշ կօշիկներ նորոգել, կայեկագործերու ընկե-
րանալ կամ խանի մը մէջ սպասարկել. յետոյ՝ ինք որքա՞ն կը ցանկար
փնտռել ու գտնել դէպի Մուսուլ կամ անելի հեռաւոր տափաստաններ՝
դէպի հարաւ կամ արեւելք մեկնող անցորդ մը եւ իբրեւ ուղեցոյց կամ

ծառայ սպասարկել անոր: Ի՛նչ փոյթ, որ ինք ծանօթ չէր այդ շրջաններուն: Կարելորդ ա՛յն էր, որ անցորդը իրեն կրնար վճարել այնպիսի գումար մը, զոր ինք ամբողջ ձմրան եղանակին աշխատելով միայն կրնար վաստկիլ: Տակաւին, իր երիտասարդ հոգին ա՛լ չէր կրնար տեսնել իր ապրած նեղութիւնը եւ ոչ ալ սանձաճարել դէպի բաց հորիզոններ, դէպի չորս ծագեր խոյանալու իր ներքին մղումը: Այո՛, ինք մա՛նուանդ չէր կրնար զսպել իր արեան պահանջը՝ ուղղուելու այն անձանօթ ու մոռցուած վայրը, ուր ինք հասակ նետած էր՝ Շամ աշխարհի արեւելքի եւ Ռիսիսի իրար հանդիպման հետաորագոյն կէտին:

Մեռելի պէս երկնցած ծերունին համակրեցաւ երիտասարդին, որ այս անգամ անելի խորերը թափանցեց, շրջանցելով փոս փոսի ետեւէ, մինչ իրեն թուաց, թէ արդէն հասած է երկրագունդի ծայրագոյն կէտը, եւ մարդուն հետ, որ հաւանեցաւ զինք իբր ուղեցոյց եւ ծառայ ընդունիլ, օր-ցերեկով մտաւ պետեւիներուն մէջ, որոնք ցերեկով միայն ոտք կը դնէին այն վայրերը, ուր հեղեղներէն լեռը գետահուններ կը գծագրէր: Հեզ-նախառն ու լուռ ծիծաղեցաւ պետեւիներու կրկնած այն պատմութիւններուն մասին, թէ դեւերը, որոնք զիջերով այդ վայրը կը բնակին, մութը կոխելէ ետք կ'անհետանան, իսկ պետեւիներուն այն աչքերը, որոնք կը շարունակեն արթուն հսկել այդ խոր անդունդին վրայ, ձորը եզերող երկու հսկայ ժայռերուն վրայ կը նշմարեն ստուերները ոգիներուն: Ընդոստ՝ պետեւիները յայնժամ կ'արտասանեն «Յանուն Աստուծոյ» եւ իրենց ա-կանջներուն ու կուրծքերուն մէջ կը հալին ձայները ոգիներուն, որոնք արշալոյսին կ'աճապարեն երամին պէս սեւ թռչուններուն: ան մինչեւ այ-սօր չէր գիտեր, թէ պետեւիները ինչո՞ւ համար զանոնք *ապի մինճալ* կամ *ապի մինճալ ալ-ասուատ*՝ կոչած են:

Բարեկամին հետ կորսուեցաւ քարերով ու խճաքարերով ծածկուած շիրիմներուն մէջ, ոտքը զարնուեցաւ պետեւիներու թաղուած անշունչ մարմիններուն, սայթաքեցաւ քանի մը հեղ եւ կանաչած ու ճահճացած նոյն ձորին կամ այլ ձորի մը հետ հոսեցաւ՝ թափելու համար Եփրատի մէջ: Կրնար թափանցել խորքը Իսթանպուլէն եկող եւ դէպի Պաղատատ ուղեւորուող այդ մարդուն աչքերուն ու դիմագիծերուն, սակայն անոնք ամպոտեցան: Մարդ էր պարզապէս: Անոր երեւոյթէն բացայայտ կը դառնար, որ մեծահարուստ ու վախկոտ այս անցորդը կը սերի պատուա-կան տոհմէ մը: Հաւանաբար իրաքցի էր: Ան երիտասարդին տուաւ ոս-կեղրամ մը եւ երիտասարդը շարունակեց խաղալ դագաղի խաւարին, տան, լետամնաց թաղին կամ Հոմսի մէջ: Ծերունին գլուխը օրօրեց. Իս-թանպուլը ճանչցած ծերունիին համար ամէն բան յստակ էր եւ ան կրցաւ

*Ապի Մինճալ կամ ապի մինճալ ալ-ասուատ. *ասուացիորէն կը նշանակէ մանգաղի հայր կամ սեւ մանգաղի հայր: Արագիլի շնտանիքին պատկանող սեւ փետուրներով եւ կոր կտուցով թռչուն մը: Մանգաղին եւ կտուցին միջեւ եղած նմանութիւնը նկատի առած՝ պետեւիները այս թռչունին տուած են վերոնշեալ անուանումը: Պետեւիներու մէկ առանկութեան համաձայն՝ անիկա կը նկատուի ձախորդութեան եւ մահուան խորհրդանշել:*

ենթադրել զաղտնիքը փախստականի վիճակին մէջ կորուսած իր բարեկամին: Անկասկած, ան փախուստ կու տար թուրքերէն եւ այդ եղած էր նաեւ, անգիտակցաբար, դէպի իր միւս կեանքը նետած Հադէմ Քորեղբօր առաջին քայլը, այն օրէն ասդին, երբ Շեմսային կոկորդը դանակով մորթեցին:

Երբեմնի երիտասարդին այս նոր կորուստին, Քաւանաբար՝ նոյնինքն ատաջին կորուստի ընթացքին, ան անցաւ բազմաթիւ տափաստաններէ, որոնցմէ ոմանք կը պատկանէին Շըմսար *աշխէթին*, իսկ ուրիշներ՝ Ֆատ'ան, Ազիտադ եւ թերեւս Մապպուր ցեղախումբերուն: Վերադարձին երիտասարդը առանձին էր, ան անցած էր Տուլէմ, Ամարադ կամ ուրիշ ցեղախումբերու պատկանող Քողամասերէ եւ ապշահար նայուածքներով կը զննէր ծխախոտ ծխող պետեւութիւնները եւ երջանկութեամբ կ'ուտէր ընթրիքը, որմէ ծերունին զոկուած էր: Հիմա, Թապուրի ափին, Քացն ու իւրը կը խառնուէին գետի ջուրին, իշխանին վրանին մէջ ծառայող բազմաթիւ Քալ գեղութիւններ դուրս կու գային, երիտասարդը կը խրխնջար ձիւս պէս, կը շարունակէր խրխնջալ, մինչեւ որ վաղ առաւօտուն վրանները կը քակուէին, տղամարդիկ ուղտերուն ծնրադրել կու տային, կը բեռնաւորէին զանոնք եւ ճամբայ կ'իյնային:

Երիտասարդը քալեց կարաւանին հետ, ձիաւորներուն ետեւէն, խտերու եւ ծաղիկներու մէջէն, մինչեւ որ Քաւան իրենց նոր բնակավայրը: Ապա տեսաւ վրաններուն լարումը, ոչխարներուն մորթուիլը եւ պարը, զոր տղամարդիկ եւ կիներ միասնաբար սկսան լայն օղակ կազմած, զարդարելով հողը՝ յար եւ նման երկինքը զարդարող աստղերուն: Խրխնջը վերջուտին արթնցաւ, մոռցնել տուաւ իրեն վտանգն ու յոգնութիւնը, վերջուտին կորսնցուց իր ճանապարհը, կորուստ կորուստի ետեւէ, եւ այսպէս շարունակ, մինչեւ որ Քանդիպէցաւ Շեմսային, կամ մինչեւ այն պահը, երբ դանակը անոր կոկորդը քերեց:

Շէյխը ողջունեց երիտասարդին զպուտը եւ անկէ խլուած մէկ ոսկեղբարմին փոխարէն երկու ոսկեղբարմներ վերադարձուց անոր: Առաւօտուն՝ իր երթը շարունակել վճռած երիտասարդը մեկնումի արտօնութիւն խնդրեց Շէյխէն եւ մինչ կը պատրաստուէր ճամբայ ելլելու, ներս մըտաւ Շէյխին որդիին Իսթանպուլէն դրկած պատուիրակը՝ հաղորդելով ուսանող որդիին ուշագրաւ յաջողութիւնը ցեղախումբերու վարժարանին մէջ: Շէյխը հրճուանքով դիմաւորեց անտաքերին հաղորդած անտիսը եւ Հադէմ Քորեղբօր երեսին գեղգեղեց.

— Բարի՛ եկար, ո՞վ բախտաբեր դէմք:

Շէյխը մերժեց իր մեկնումը եւ կշտամբելով անելուց, որ այդ մասին մտածելու իրաւունք չունի, մա՛նաւանդ որ միայն մէկ գիշեր անցուցած էր իր մօտ: Ապագինճա՞ծ էր եւ կարծես թէ երեկուան մասին այլեւս ոչ

մէկ կասկած ունէր: Ուրախացաւ Օէլիսին տրամադրութեան, տղուն յաջողութեան եւ Քանգաստաւէտ ու փափուկ անկողիճին պատճառով եւ մտածեց Իսթանպուլի մասին: Երկար ժամանակէ ի վեր կը մտածէր Իսթանպուլի շուրջ, ամէն անգամ որ աշխարհը իրեն կը ժպտէր կամ ցոյց կու տար իր խոժոռ դէմքը: Այս մասին արտայայտուեցաւ Օէլիսին, որ իրեն Քարցուց, թէ ի՞նչ կը մտադրէ ընել մայրաքաղաքին մէջ:

— Ինչ որ Աստուած բարին կամենայ...

Ուրիշ պատասխան չէր գտած: Օէլիսը իրեն յաջողութիւն մաղթեց եւ զինք զօտեպնդեց իր տղուն Քանգէագրուած յանձնարարականով մը: Ծալեց Օէլիսին սեւագրած թուղթի փոքրիկ կտորը, զայն զետեղեց երկու ոսկեղրամներուն կողքին, ոտքի ելաւ եւ դանդաղաքայլ Քրածեշտ տուաւ վերնայարկի Քիւրանոցին՝ քայլերը ուղղելով սեւ քարէ նոր կառուցուած աստիճանին: Բակին մէջ ան տեսաւ իր փութկոտ աճապարանը: Քանի մը քայլ անդին, նշմարեց դուրս եկող Օէլիսին կինը եւ անոր ետեւէն՝ Շեմման: Ողջունեց եւ շփոթահար շրջեց քայլերը, մինչ անկեղծ խնդուքը զինք հալածեց: Շուարած կանգ առաւ, յետոյ՝ դարձաւ անոնց ներդաշնակ-տութիւնը խնդրելով: Օէլիսին կինը նշան ըրաւ իրեն եւ անդրադարձաւ Շեմմային: Ան հարցուց իրեն, թէ ի՞նչ կ'ուզէ մանկամարդէն կամ այդպէս երեւակայեց ինք: Գովեց իր ծնողները եւ խօսեցաւ Շեմմայի մասին կամ ի՞նչ այդպէս երեւակայեց, ապա՝ դարձեալ սկսաւ բարձրանալ աստիճանները եւ ուղղուեցաւ Օէլիսին՝ անկէ խնդրելու աղչական ձեռքը:

Հաղէմ հօրեղբայրը արդեօք իրապէ՞ս ապրեցաւ այս Ռոզելի-ճակը: Համաստեղութիւնը կասկած յարուցանեց եւ սկսաւ ծալել իր ցընորքները եւ ինք, որ օր մը օրանց երբեք չէր մտածած ո՛չ ամուսնութեան եւ ոչ ալ կիներու մասին, ամբողջութեամբ գրաւուեցաւ: Հետագային նաեւ անտարբերութիւնը գրաւեց զինք, Շեմմայի մորթուելէն ետք: Նախապէս՝ բարեկամները շարունակ կը հեզներին զինք՝ ինչպէս պիտի հեզներին նաեւ հետագային: Սակայն Օէլիսը ամուսնութեան աղօթքը կարդաց եւ օրհնեց զիրենք ու ան շարունակեց ամբողջ ժամանակը խնդալ ու խնդալ, զարմանալով այս աշխարհէն: Հարպա շէյխուհին նաեւ կը շարունակէր խնդալ եւ Շեմման իրեն յանձնարարել: Մինչ ինք կը մերժէր, որ Օէլիսը Քրահանգէ իր առաջին կնոջ՝ իր տեղը թողուլ նորապսակներուն: Օէլիսը չէր դադարէր Քարցնելէ, թէ իրեն տուած յանձնարարականը արդեօք պատուած է, կամ՝ տակաւին կատշած կը մնա՞յ Իսթանպուլ ճամբորդելու իր որշումին, ուր իր կինը պիտի մորթեն եւ անոր հետ՝ նաեւ զինք: Պատախան տալու ի վիճակի չէր: Գինով էր՝ առանց օղիի պաթախային, արեւը կը ծագէր եւ մայր կը մտնէր համաձայն իր քմայքին, նախքան որ արթննայ ձիուն վրայ, որ աստիճանին ներքեւը, ուղտին, ծառային եւ իր հրացանին հետ իրեն կը սպասէր: Հիմա՛ ինք Քրածեշտ կու տար Օէլիսին, մինչ տասնեակ կիներ, տղամարդիկ եւ մանուկներ, որոնց զլուխը Օէլիսին կինը կանգնած էր, բարի ճանապարհ կը մաղթէին իրեն եւ կը խնդային:

Օրը կէսօր չեղած՝ ինչո՞ւ պնդեց ծառային ձին եւ ուղտը վերադարձնել իրենց տիրոջ: Շեմման ու ինք, իրաքանչիւրը իր պաշարի ծրար-

որ շակած, ինչո՞ւ իրենց ճամբան շարունակեցին անզէն ու առանձին: Առանց խմիչքի արդեօք նորե՞ն գինովցած էր: Ծառան ինչո՞ւ ընդառաջեց իր պնդումին: Այդ ճամբան գիտնալը բա՞ւ էր, որ ինք հոնկէ, ուր ծառան զինք ձգեց, քայլերը ուղղէր աշխարհի մէջ որեւէ վայր՝ ինչպէս գիտէր կայարանէն իր տունը կամ Ելիս Ռազագի տունը տանող ճամբան:

Շեմման կը թողնէր թռելու պատրաստ սպիտակ աղաւնիի մը պէս: Իրենց առաջին հանգիստը լճակներէն մէկուն մօտ եղաւ: Փայտը հաւաքեց եւ կրակ տուաւ, հակառակ անոր, որ ջերմութեան կարիք չկար: Այտերը հրդեհուեցան եւ երակներուն մէջ խրխնջաց ձին: Երկարեցան խոտին վրայ եւ ծածկուեցան երկինքով: Կրակը սպողեցաւ ծրարներէն մէկուն եւ փճացուց զայն, մինչ իրենք տակաւին կը թաւալէին: Քիչ անց՝ սաստիկ քաղցին բոլոր արթնցուց զիրենք եւ խնդալով ոտքի ելան: Բայց յանկարծ՝ լճակին արեւելեան կողմը հեծեալներ եւ հրացաններ տեսնուեցան: Կանգ առին, մինչեւ որ անցնին: Սակայն հեծեալները պարսպեցին զիրենք եւ ակնթարթի մը մէջ ամէն ինչ աւարտեցաւ: Անոնցմէ մէկը հրահանգեց՝ իրեն երկարել ճաշի չայրած ծրարը: Երրորդ մը երդում պատահաւ եղաւ, որ աղջիկը հայուհի է եւ ընդոստ ցատկեց իր ձիէն՝ դանակը պարզելով: Միւսները ցատկեցին, Հաշէմ հօրեղբօր ձեռքերը կրծակին ետեւ կապեցին, դանակը ճնշեց կոկորդին եւ ձայները գոռոռացին:

—Մշարտութիւնը խօսէ, շո՛ւն:

Շեմման իր վրայ նետուեցաւ՝ պողոտայով:

—Ձգեցէ՛ք զինք, Աստուծոյ սիրոյն... Ե՛ս եմ հայուհին, ինք ի՞նչ յանցանք ունի...

Հեծեալներէն մէկը զինք շարտեց գետին, կոկորդը սեղմեց, մինչ ուրիշներ հրեցին զինք:

—Ետեւ չնայի՛ս: Կորսուէ՛: Կորսուէ՛:

Եւ երբ համարձակեցաւ ետեւ դառնալ, արդէն արեւը մայր մտած էր: Գիշերով դառնալն ու Շեմման փնտրելը օգուտ չունէին, մա՛նաւանդ որ ձեռքերը կապուած էին:

Արդէն հեռացած էր լճակէն ու զոհէն:

*

* *

Այդ վայրին մէջ, ճամբան երկար ատեն զինք կորուստէ կորուստ տարաւ: Չկաղաց այն ուղղութեամբ, ուր տակաւին հարազատներ ու բարեկամներ ունէր: Սկիզբը՝ անգիտակցաբար կ'ուղղուէր դէպի Իսթանպուլ: Մինչեւ Տիրապէքիր շկրցաւ խօսիլ: Ամէն տեսարան, որուն կը հանդիպէր, աւելի կ'անդամալուծէր լեզուն: Ուրեմն՝ միայն Շեմմային դիակը չէր: Դիակներն էին, մանկամարդներու, մանուկներու եւ ծերունիներու

իլեակներ, մորթուած կամ ողջ, ի՛նչ տարբերութիւն, մարդկային հօտեր էին, որոնք վայրէ մը այլ վայր ճամբայ կ'ելէին, ոմանք՝ ժանտար-ժանտարու հսկողութեամբ, իսկ ուրիշներ՝ անտէր ու լքուած: Պատմութիւններն էին, որոնք լսողութիւնը նաեւ կ'անդամալուծէին: Ասիկա առաջին անգամը չէր, որ այս տափաստանները նման բան մը կը տեսնէին: Տասը տարի, քսան տարի, կամ թերեւս անէլի տարիներ առաջ չերթէզներու կարաւաններն էին, իսկ այսօր՝ հայոց կարաւանները: Ժանտարմաները եւ ժանտարմաներու համազօրները կը կասկածէին յամր ու խուլ թափառական երիտասարդէն եւ կը հրահանգէին անոր՝ ցոյց տալ իր առնանդամը: Եւ երբ վստահ կ'ըլլային, որ ան թլփատուած ու անարատ է, զինք վերստին ողջ կը ձգէին:

Թլփատութեան շնորհիւ՝ ան կրցաւ վտանգէ հետո պահել իր պարանոցը, մինչեւ որ իր կորուստը զինք հասցուց Տիարպէքիր, ուր եւ խենթութիւնը հարուածեց զինք: Խաներէն մէկուն մէջ, տենդը օրեր շարունակ անբաժան եղաւ իրմէ եւ Շենման չհետացաւ իր աչքերէն: Հեղ մը իր աչքին կը յայտնուէր այն կնոջ պատկերին մէջ, որուն աջ ստիճքը փամփուշտ մը ծակած էր, իսկ ձախ ստիճքը՝ երկու այլ փամփուշտներ: Ուրիշ անգամ վերստին կու գար պատկերը այն աղջնակին, որուն գլուխը երկուքի ճեղքուած էր կացինի կամ եաթաղանի հարուածէն եւ շարտուած դեղնագոյն ծաղիկներով յորդող ճամբուն եզերքը: Յաջորդ անգամ Շենման կը մեծնար, ծնունդ կու տար իրեն բազմաթիւ մանուկներ, որոնք յետոյ տեսաւ չծաղկած ափունքի մը աազաններէն մէկուն մէջ, պահուցուած ջուրին մէջ, մինչ անոնց կողքին՝ մերկացուած Շենմային պղծուած ու փոշեծածկ մարմինը, որուն վիզին դանակի հետք չկար եւ ոչ մէկ փամփուշտ չէր ծակած անոր ստիճքներէն մէկն ու մէկը, սակայն անոր գոյգ արունքները բացուած էին առաւելագոյն չափով, կարծես ընդառաջելով ունէ անձի, որ իր առնանդամը պարզած իրեն կու գայ: Եւ խանին մէջ, նախքան որ անձնատուր ըլլայ մտացիր ու երկարատեւ ուշակորուսութեան, Շենման տեսաւ կիներէ ու մանուկներէ կազմուած բազմութեան մը կեդրոնը. ան օգնութիւն կը խնդրէր իրմէ եւ կու լար, մինչ բազմութիւնը լուռ կ'աղօթէր Աստուածամօր եւ կ'աղերսէր արագացնել անոր երկունքը, որպէսզի վերջ գտնէ Շենմային այս տառապանքը: Հաւաքեց ինքզինք եւ դուրս ելաւ խանէն, մինչ տղամարդիկը շարունակեցին գրուցել ու խմել իրենց թէյը: Պահուցուեցաւ խանին ետեւի կողմերը եւ սպասեց, որ ան իրեն ծնի աղջիկ զաւակ մը՝ իրեն պէս կանաչ աչքերով, սակայն յանկարծ եկաւ խանին սպասատրը եւ իր դէմքին կամ կողքին շարտեց տակաին արին կաթկոթող քուրջի փոքրիկ կտոր մը: Արնաթաթախ լաթը սահեցաւ նորածինին գլխէն եւ թուա դէպի խան, մինչ սպասատրը կը քրքշար եւ կիները — առանց մանուկներու — կը հետանային խանէն: Տիարպէքիրէն մեկնելէ առաջ, Ապու Բասին Հաղէմ հօրեղբայրը պիտի ենթադրէր, որ նոյնիման չերթէզ զինուորներու կամ թիւրտ զինեակներու խումբ մը, այլ հեծեակներու ընկերակցութեամբ, եկաւ խան, որպէսզի նորածինը անջատեն իր ծնողքէն՝ ինչպէս յարութեան օրը, եւ մա-

նուկները, աւելի ճիշդ՝ կիներն ու մանուկները փոխադրեն Քեռատր Արեւելք, ուր Շեմման իր զակին ծնունդ տուաւ: Եւ այդ ճամբուն վրայ, անորոշ վայր մը, զինուորները պիտի մորթէին այդ խեղճ խլեակները՝ ինչպէս Շեմման մորթուցաւ՝ ըլլա՛յ դանակով, ըլլա՛յ եաթաղանով, կամ փամփուշտով ու բիրերով: Կրնար ըլլալ, որ զինուորները աճապարէին գործադրելու իրենց տրուած հրահանգը եւ զաղթականները կառքերով հասցընէին Քայերը մորթելու նպատակով պետութեան վարձած մասվաճառներուն, կամ զանոնք հաւաքէին մօտակալ յարդանոցներուն մէջ, կրակի տային եւ դէպի այլ խան մը փութային:

Այս դագաղին կամ այդ խանին մէջ, ի՞նչ տարբերութիւն, անձնատուր եղաւ ուշակորուսութեան. սակայն Հաղէմ Քօրեղբայրը երբ արթնցաւ իր առաջին անգգայնացումէն, ինքզինք գտաւ Տիարպէքիի բանտին մէջ: Ան երկար գտանցած էր խանին — եւ թերեւ ալ՝ դագաղին մէջ—, կանչելով Շեմման — եւ թերեւ ալ՝ Նժումը —, մորթուելով իրաքանչիւր հպուսիի եւ մէն մի չերքէզուսիի հետ, մորթուելով ամէն մէկ մարդու հետ, նզովելով երկինքը եւ անիծելով մարդասպանները. խանութպանը կասկածած էր իրմէ — եւ թերեւ ալ՝ Նժումը —, ապա՝ իմաց տուած էր չերքէզ, քիւրտ կամ թուրք զինուորներէ կազմուած զօրագունդերէն մէկուն, որուն շաւուշը, ստուգելէ ետք, որ անոր տէրը իսլամ մըն է, բաւարարած էր զինք բանտ փոխադրելով, մինչ Նժումը կը շարունակէր արտասուել համր խաւարին վրայ:

ՆԵՊԻՆ ԱՌԻԼԷՅՄԱՆ

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

ՄԵԾ ԵՂԵՌԻՆԸ ԵՒ ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿԸ

*Օտար գրողներու արձակ գործերուն մէջ առանցքային թէ՛ երկ-
րորդական դերակատարութեան կոչուած Հայ տիպարներու պարագան
նոր չէ: Քսենոֆոնէն սկսեալ եւ մինչեւ Հայաստանի տառապեալ հողին
ոտք դրած արդի ժամանակներու պատմադիրներ, ճանապարհորդներ ու
գրողներ մեծ հիացումով դնահատած են Հայկական ինքնուրույն քա-
ղաքակրթութիւնը, մարդկութեան փառքերէն հանդիսացող մեր մշակու-
թային նուաճումները, ամէն տեսակի դժուարութիւն ու սպառնալիք
պարտութեան մասնած Հայ ժողովուրդի նկարագրային տոկունութիւնը
եւ, մանաւանդ՝ ձեռներէց ու ստեղծագործ հաւաքական կերպարը:
Հայ ժողովուրդի քաղաքակրթ ու ստեղծագործ Հայուն ցեղային ար-
ժանիքները բարձր դնահատած հին ու նոր վկայարանները խօսուն են
ըստ ամենայնի, խօսուն են ըստ ամենայնի, նոյնպէս եւ նոյնքան ու
աւելի շեշտուած հնչուածքով, քաններորդ դարու առաջին ցեղասպա-
նութիւնը արար առ արար ապրած օտար դիւանագէտներուն տեղեկա-
գիրները, Հայ ժողովուրդի գողգոթային ճշմարտախօս վկաները հանդի-
սացած առաքելատիպ նուիրեալներուն կենդանի վկայութիւնները, ցե-
ղասպան թուրքին հրէշային ծրագիրին քաղաքական բովանդակութիւնը
մերկացուցած քաղաքական պատասխանատուներուն եւ անձնաւո-
րութիւններուն խորաթափանց վերլուծումները, ինչպէս նաեւ՝ ժան
ժորէսներու եւ Անաթոլ Պրանսներու համամարդկային ազնիւ պոռթ-*

կուսակցությունը, որոնք, բոլորն ալ, անարժանազան շմուշին օրին և հայ ժողովուրդի իշխանության մաս կը կազմեն նաև այսօր:

Այս բնույթի յուշագրութիւններն ու վկայութիւնները, իրենց ջախջախի մեծամասնութեամբ, եթէ այսօր ծանօթ են հայ ժողովուրդին, այնուամենայնիւ, գեղարուեստական գրականութեան կալուածէն ներս, Մեծ Եղեռնն ու տարագիր հայ ժողովուրդի խնկներուն վիճակուած ողբականը շուրջապէս ստղծագործութիւնները սակաւ ծանօթ են ո՛չ միայն հայ ընթերցող լայն զանգուածներուն, այլև՝ նոյնիսկ գրական շրջանակներուն: Անշուշտ, խօսքը չի վերաբերիր շուրջ քառասուն լեզուներու թարգմանուած Ֆրանց վերֆէլի «Մուսա լեռան Բառասուն օրերը» կոթողական վէպին և ոչ ալ Միծեռնակաբերդի, Սարգարապատի, Սեւանի կամ ոգեշնչող այլ վայրերու արուած այցելութեանց թարմ տպաւորութիւններուն տակ թուղթին յանձնուած օտար գրողներու անմիջական գեղումներուն, թեւաւոր խօսքերուն և նոյնիսկ ծաւալուն ուղեգրութիւններուն կամ փորձագրութիւններուն:

Փաստօրէն, հայրենի գրական մամուլի էջերուն վերջին տասնամեակներուն թարգմանաբար լոյս տեսած վերոնշեալ բնույթի ստեղծուածները, ընդունինք կամ ոչ, կը մնան... անտիպ և հեռու հայ ընթերցողին հասողութենէն, այնքան ատեն որ դեռ չեն ամփոփուած քննաքննիչ նկարագիր ունեցող հատորներու մէջ:

Մենք գրեթէ շատ քիչ բան գիտենք, թէ ուսու, Փրանսացի, անգլիացի, գերման, լեհ, չեխ կամ այլ ազգերու ներկայացուցիչ գրողներու ստեղծագործութիւններուն մէջ ի՞նչ երանգներով ներկայացած են զգալիական հայերը, թէ՛ օտար ազգերու ներկայացուցիչները ի՞նչ նշմարով կը յանձնեն քանակաւ գարու առաջին ցեղասպանութիւնը և անոր հոգեբանական, կենցաղային, անտեսական, այլև մանաւանդ ընկերա-հոգեբանական ու մշակութային անխուսափելի հետեւանքները, զորս իրենց հետ օտար ափեր տարին իրենց պապենական դարաւոր հողերէն զինու գորութեամբ բռնահանուած հայ տարագիր զանգուածները: Անխուսափելիօրէն՝ Հայաստանութեան ուղղակի անդադարմունքէն մէկն ալ պէտք է ըլլար հայ տիպարին մուտքը օտար գրողներու գեղարուեստական յղացումներու շրջանակէն ներս, իբրև նոր միջավայրի մէջ՝ նոր ու խորթ միջավայրին, անոր պարտադրանքներուն և կհանքի ու ճակատագրի փոթորիկներուն դէմ մաքառող տարբեր նկարագրի, տարբեր բարբերու և նոյնքան տարբեր մշակոյթի ու կենցաղի տէր օտար մարդիկ: Այլը, միշտ ալ, ստեղծագործ արուեստագէտներու համար ներկայացած է իբրև կոյս ու տարաշխարհիկ հոգեմտաւոր աշխարհ մը՝ իր բազմազան ընթացքով մասնիկներով և, այդ իսկ պատճառով, նոր աշխարհներու սիրահար բազմաթիւ գրողներ յատուկ հետաքրքրութիւն ցուցաբերած են նոր շրջապատին տակաւին չընտելացած եկուորներու նկատմամբ:

Անուսագն իրենց գրականութիւնը նոր երանգներով հարստացնելու նպատակով: Չէ՞թ իրենց գրականութեան հաշուոյն անծանօթ աշ-

խարհներու յայտնագործումը կատարած ըլլալու արդար փառասիրութեամբ: Իրաւ գրագէտը բնորոշող արուեստագէտի նուաճողական նըպատակաւորութեամբ, գեղագիտական ծրագրով եւ այս բոլորին պսակը հանգիստացող գեղարուեստական առաջադրանքներու իրագործումով:

ՆԱԻԱՆՂՆՈՒՆԱՆ ՀՆՏԱՔԻՔԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (1516-1916)

Մեր անմիջական շրջապատին, տարագիր հայ խիսակներու գողգոթային թատերաբեմը հանդիսացած Սուրբիական անպատի աւաններուն մէջ հասակ ու հոգի նետած ժամանակակից գրողները, անկասկած, չէին կրնար պարզ հանդիսատեսի աչքերով սահել դարասկիզբը ալեկոծած Հայկական ողբերգութեան կոտորացող ցաւին վրայէն: Արուեստագէտ արար գրողին համար հարուստ ու նոր առաջը հանդիսանալով հանդերձ՝ Մեծ Եղեռնն ու անոր անմիջական հանգրուանները չէզոք հեռաւորութիւն պահանջող հետաքրքրական նիւթէ մը շատ աւելին էին: Հայկական կոտորածները միայն Հայկական ողբերգութիւն մը չէին, այլ ողբիսական էին Օսմանեան կայսրութեան լուծին տակ վեց դար տառապած հայ ժողովուրդին եւ ահաւորագոյն տարբերակը՝ 400 տարի տեւած (1516-1916) նոյնինքն արարական տրամին:

Ճակատագրակից երկու ժողովուրդներ, նոյնանման սրտածմբիկ պատմութիւն՝ առաւել կամ նուազ տարողութեամբ, կրկնօրինակ մը խացող ճակատագիր՝ աւելի ցաւատանջ կամ նուազ ուժգնութեամբ եւ մէկ ու նոյնանուն սրբազնագոյն տեսլական՝ Ազատութեան ու Անկախութեան դարաւոր տենչ եւ հասարակաց միեւնոյն թշնամին՝ «գորչ գայլը», թո՛ւրքը...

Օսմանեան դարաւոր լուծը, ազատագրիկ ժողովուրդներու նոյնանման պատմութիւնը, բայց մանաւանդ հասարակաց նպատակը հանդիսացող ազատատենչութիւնը, անկասկած, ազատագրիկ ազգերը պիտի առաջնորդէին հասարակաց եղբակացութիւններու, փոխադարձ հետաքրքրութիւններու եւ նոյնիսկ սերտ դորձակցութեան: Հայ, արաբ, յոյն, պուլկար, մակեդոնացի եւ ճակատագրակից այլ ժողովուրդներու յեղափոխութեանց բաղդատական ընթերցումը կրնայ լաւագոյնս պարզաբանել վերոնշեալ պատմական ճշմարտութիւնը: Կը նշենք պատմաբաններու հետաքրքրութեանց ծիրին մէջ ինկող այս պատասխանատու աշխատանքին կարեւորութիւնը եւ կ'անցնինք գրականութեան կալուածին, աւելցնելու համար, որ արարական ազգային զարթոնքին ձեւ ու մարմին տուած մէկէ աւելի մտաւորականներ, գրողներ ու հասարա-

կական գործիչներ՝ վաղուց հետաքրքրութիւն ցուցաբերած են Հայ ժողովուրդի ծով առապանքներուն, ազատասենչ շարժումներուն եւ յեղափոխական սիրանքներուն նկատմամբ: Նոյնիսկ Հայ տարրին արաբական արժեք գնահատածային գաղթէն առաջ:

Այսպէս, արաբական գարթօնքի ռաւվիթաներէն ու վաւերական գէժքերէն շատեր՝ Ապտէլ Ռահման էլ-Քաուաբիպի, Ուալի էտտին Ենկէն, ժըրժի Ջէյտան, Մուհամմէտ Ֆարիտ Ապու Հատիտ, Նեթիպ էլ-Քիլանի, Ալի էլ-Չազէմ եւ ուրիշներ, իրենց հրապարակագրական թէ գեղարուեստական գրութիւններուն մէջ, կեանքի կոչած են Հայ տիպարներ եւ նպատած արաբական գրականութեան մէջ Հայկական տիպարի ինքնութեան կազմաւորումին: Այս առումով յատուկ արժէք կը ներկայ-

- 1) Արաբական գրականութեան մէջ, թուրքին ննց ու վայրագ նկարագիրը գրած է ուշադրութիւնը բազմաթիւ արաբ պատմագիրներու եւ գրագետներու: Ապպասեան հարստութեան (750-1258) երկրորդ շրջանէն սկսեալ, երբ ձեռնկից Թամիթ բռնեցրը մուտք գործեցին Պաղտաս եւ հեղինակութեանէ զուրկ տկար խալիֆաներու (Մարգարէի յաջորդ. այսպէս կը կոչուէին արաբ իսլամ գահակալները) օրով գործնապէս իրենց հակակշռին տակ առին իշխանութիւնը, արաբ պատմագիրներ արձանագրեցին երկրին կայունութեան եւ արաբական դիմագիծին սպառնացող այս շարագի վաչկատուններուն «դեղին վտանգը»: Աւելին. Ջահէր Պիպարս խալիֆայէն սկսեալ, երբ թրքական ազդեցութիւնը տակաւ առ տակաւ սկսաւ դառնալ անհակակշռի, արաբ էմիրները (իշխաններ) շարունակ բողոքեցին իրերայաջորդ խալիֆաներուն եւ պահանջեցին արմատական լուծումներու դիմել՝ դաւադիր ու թարգման թուրքերուն արձուցման ներս ունեցած ազդեցութեանց վերջ դնելու նպատակով: Թրքական տիրապետութիւնը (1516-1916) կանխած ժամանակաշրջանը հարուստ է իր նմանօրինակ արձանագրութիւններով: Այս պարագային մեզ հետաքրքրողը Ալ-Քապարիի, Ապու Հիսամ ալ-Ռաուիիի, Ըպրէ էլ-Մուհաֆաի, Ալ-Ճահէզի եւ արաբ պատմագիրներու գործերը չեն, որքան օսմանեան բովանակութեան դէմ արաբական գարթօնքի շարժումը ձեւաւորած ազատասենչ բանաստեղծներուն (օրինակ, Նաթիպ Լայնանի, Ապտէլ Համիտ էլ-Ռաֆիի, Ռաշիտ Ալ-Խուպի, Տաֆիֆ Ճապրիի, Ֆարէս էլ-Սուրիի, Ախթալ էլ-Մադիի, Մա'րուֆ էլ-Քապարիի, Ապտէլ Մուսէն էլ-Քազիմի...) յեղափոխաշունչ բերութեանը: 1870-1930 տասնամակններուն մշակուած եւ ազատագրական պայքարի բոցով շիկացած այս գրականութեան մասին ամրոցական գաղափար մը կազմելու համար, կ'արժէ կարգաւ սուրիացի գրականագետներ Տոքթ. Նա'իմ էլ-Ճաֆիի եւ Մահէր էլ-Մուսնէտի միացեալ հեղինակութիւնը հանդիսացող «Թուրքին պատկերը՝ արաբական արդի բանաստեղծութեան մէջ» անուն ինստ շահեկան աշխատասիրութիւնը («Տար էլ-Հիւար» հրատարակատուն, Լաթաքիա, 1995, հրատարակութիւն՝ «Համագային»ի Հայէպի ՀՆՄԻ հրատարակական յանձնախումբի, «Գրական եւ պատմական ուսումնասիրութիւններ մատենաշար», թիւ 1):
- 2) Հայ ժողովուրդին եւ մշակոյթին մասին կատարուած արձանագրութիւնները բազում են արաբական դասական գրականութեան մէջ: Իմաստասէրներու, պատմագիրներու եւ գիտնականներու տպագիր ու ձեռագիր թուղթերուն մէջ կան հայտնութեան հետ առընտրող բազմաթիւ հետաքրքրական հաստատումներ, արժեւորումներ եւ քաղաքականներ: Գեղարուեստական գրականութեան մէջ, հայկական թեման շոշափած առաջին ստեղծագործութիւնը աւելի քան հազար տարուան կեանք ունի: Միջնադարու արաբական դասական գրականութեան գանձերէն հանդիսացող «Պատիւ էլ-Ջաման էլ-Համազանիի մագամները» հատորին մագամներէն (կարճ-կարճ պատմածք) մէկը կը կրէ «Հայկական մագամը» խորագիրը:

յացնեն ժըրժի Ձէյտանի «Շանարադ էլ-Տուրք»³, «Ճարդանայի հարսը», «Օսմանեան յեղաշրջումը» անուն վէպերը, Ալի էլ-Ճազէժի «Ռաշիտի գեղուհին», Նեժիպ էլ-Քիլանի «Արշալոյսիմ ռահվիրաները», Սախա Ճաուտադ էլ-Մուհամմադի «Լեւոնեաներուն քերդը», Մուհամմէտ Ճարխա Ապու Հասիտի «Պատր Էտիմ Պիլիփի պատմութիւնը» խորագրեալ վէպերը, որոնք մէջ միայն կ'ապացուցեն իր դարուն վաւերական վկան հանդիսանալու արար վիպագիրին նպատակաւորութիւնն ու մարդկային արժանիքը, այլեւ կը կարկանեն հայ տիպարին զարգացողական հոլովոյթը՝ արաբական գրականութեան մէջ:

Արաբական գրականագիտութեան մէջ «ժըրժի Ձէյտանի հանգըլուան» կոչուած վիպապաշտ վիպագիրներու սերունդը եւ անոր յաջորդած իրապաշտները յատուկ կարեւորութեամբ կ'հղորտացան արաբական աշխարհը տաղանապեղուցած գլխաւոր հարցին՝ օսմանեան լուծին վրայ: Մեկնելով արաբական իրավիճակէն՝ անոնք նաեւ բացուեցան նոյն բնուսակութեան գոհերը հանդիսացող այլ ժողովուրդներու դառն ճակատագրին եւ, այս ծիրէն ներս, կ'երտեցին տառապեալ հայու ընդհանրական տիպարը, որ հեռագային պիտի ստանար յատուկ դիմագիծ ու նըկարագիր, երբ Մեծ Եղեռնէն ճողոպրած սարսափահար հայ խլեակները իրենց երկրորդ կեանքը պիտի վերապրէին արաբական հողին վրայ, արաբական միջավայրի մէջ:

Եւ շատ բնական էր, որ թուրքին սարքած դժոխքին լայն պատառին վրայ, Սուրիական ողջ անապատի եւ Միջագետքի աւազները փոթորկած հայկական կոտորածները, ընդ հուր եւ ընդ սուր անցած հայ մահակիրներու կենաց-մահու գուպարները, անասելի ողբերգութիւններն ու հրաշափառ յարութեան տանահանդէսները նաեւ մաս կազմէին սուրիացի գրողին սեփական կենսագրութեան, ըսել կ'ուզենք՝ ըլլային անոր հուսաբական յիշողութեան անկողնապատի մէկ մասնիկը, մասնիկէ աւելին՝ կոտորացող ազգային յիշողութիւնն ու ճակատագիրը եւ, իբրեւ այդպիսին՝ իրենց զեղարուեստական լուծումները գտնէին անոնց սպիտակ էջերուն վրայ:

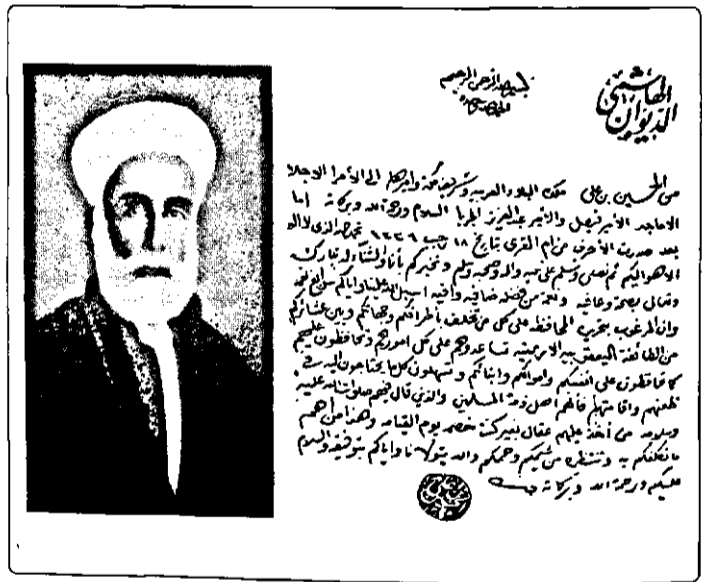
Վերջապէս, Մեծ Եղեռնի յիսնամեակին յաջորդած հայ երիտասարդութեան քաղաքականացման համազգային շարժումն ու Հայ Դատի պահանջատիրական սիրայի արարքները եթէ կը յաջողէին մոռացութեան մոխիրներուն տակէն դուրս բերել մոռցուած դատ մը, արար եւ ի մասնաւորի սուրիացի գրողէսը կարիքը լուսնէր նոյնիսկ այս զարթօնքին, որովհետեւ Մեծ Եղեռնն ու անոր յաջորդած հանգրուանները արաբական էին եւ ն'ն այնքան, որքան հայկական, նոյնացած են շրջանի պատմութեան հետ՝ միս ու ոսկորի անբաժանելի զօրու-

3) «Շանարադ էլ-Տուրք» ժըրժի Ձէյտանի Օսմանար պատմավեպերն մէկը, որուն խորագիրը վերոնշեալ հատորի գլխաւոր հերոսուհիին անունն է: Շանարադ էլ-Տուրք հայկական ծագումով իսլամ այն միակ քաղաքն է, որ ժԳ. դարուն երեք ամիս վարած է երկրին ղեկը՝ իբրեւ գահակալ:

թեամբ, եւ Հայաստանութիւնը «շրջանի բնակչութեան ենթագիտակցութեան մէջ տեղ գտած է՝ գիրքերու եւ թերթերու մէջ գոյութիւն ունենալիւ առաջ իսկ»⁴, ինչպէս կը Հաստատէ Իպրահիմ ալ-Քալիլ:

Եւ ենթագիտակցութեան, եւ գիտակցութեան մէջ՝ իբրեւ շրջանի Համընդհանուր պատմութեան մէկ սեւագոյն էջը, որ, առաջին իսկ օրէն, նոյնիսկ Մեծ Եղեռնը նախապատրաստած կիլիկեան Աղէտի առաջին կայծերէն զբաւեց նոյն բռնակալին մոյկերուն տակ արիւնաքամ եղած իսլամ թէ քրիստոնեայ արաբ մտաւորականներուն ողջ էութիւնն ու գիտակցութիւնը եւ դանոնք մղեց արի արանց քաջ դիրքորոշումներու: Ապացոյց՝ Տայէզ էլ-Ղուսէյններու եւ Ուալի Ուտտիւն Եէկէններու ականատեսի սրտամտիկ վկայութիւնները, փաստ՝ «Ալ-Աիրամ», «Ալ-Քազատում», «Լիսան էլ-Հալ» եւ այլանուն օրաթերթերու էջերուն օրը օրին լոյս տեսած թղթակցութիւններն ու խմբագրական քաղաքի գրութիւնները, արաբ իշխաններուն եւ ցեղապետներուն ուղղուած արաբական երկիրներու թաղաւոր եւ Մեքքէի Շերիֆ Հիւսէյն Պըն Ալիի 1917ի վեհապետական Հրովարտակը՝ ի խնդիր Հայ տարազիր խեղճներու պատսպարման ու պաշտպանման, եւ աքսորի դադրեցումը պահանջելու նպատակով սուրիական Բազա քաղաքի բնակիչներուն:

4) Տես Իպրահիմ ալ-Քալիլի հետ Միհրան Մինասեանի կատարած հարցազրոյցը. «Հարցազրոյց՝ վիպագիր Ի. Ալ-Քալիլի հետ», «Ազգակ», 65րդ տարի, Երկուշաբթի, 19 Նոյեմբեր 1991, թիւ 213 (18031):

digitised by A.R.A.R.@

1915ին կազմակերպած պատմական միակ գործադուլը, այն քաղաքին՝ որուն բնակիչները ոչ միայն ապաստան տուին Հայ տարագիրներու, այլև բազմաթիւ տարագրեալներ փախցուցին զէպի Հեռաւոր գիւղեր, «փրկեցին օսմանցիներու ճիւղներէն» եւ «ուր այսօր կան ընտանիքներ, որոնք բաժնուած են երկու մասի, մէկ մասը՝ հայ քրիստոնեայ, իսկ միւս մասը՝ իսլամ արաբ. մինչև իսկ կայ ընտանիք մը, որուն մէկ մասը կը կրէ Հասան մականունը, իսկ երկրորդ մասը՝ Հասանեան տոհմանունը»⁵, *ինչպէս կ'ընդգծէ Իպրահիմ ալ-Քալիբ*:

Չտարածուիւք եւ սուրբացի այս յարգելի վիպագիրին մտածումները անգամ մը եւս փոխ առնելով՝ ըսենք պարզապէս, որ արաբ ասպնջական ժողովուրդը Հայ խեղահները՝ մանուկներն ու մանկամարդները, հիւանդներն ու պառուները փրկեց մահուան ճիրաններէն, առաջնորդուելով իր ազնիւ ու մարդասէր Նկարագրին թելադրանքներէն, «պետեիծները ընդառայեցին ո'չ միայն անսպառ Շերիֆ Հիւսէյնի կոչին, այլև մահաւանդ՝ իրենց խղճին, որովհետեւ մենք Հայերու Հետ ունինք միեւնոյն պատմութիւնն ու միեւնոյն ճակատագիրը, գորս չենք կրնար մոռնալ, Շերիֆ Հիւսէյնին առաջ կամ ետ»⁶ (ընդգրծումը մերն է — Մ.Կ.):

5) Նոյն:
6) Նոյն:

ՀԱՅԵՍՏԱՆԻ ԴՊԻՆ

ՅԱՆՈՒՆ ՈՂՈՐՄԱՄ ԵՒ ԳԹԱՌԱՏ ԱՍՏՈՒՄՈՅ ԳՈՂՈՒԹԻՒՆ ՄԻԱԿԻՆ

Արարական երկիրներու թագաւոր եւ Մեքէի մեծաւոր ու իշխան Ալ-Հիւսէյն Պըն Ալիէն մեծախառն ու պատուական իշխաններ ալ-Էմիր Ֆալսափն եւ ալ-Էմիր Ապրէլ Ազիզ ալ-Շարափին՝ ողջոյնն ու գթութիւնը Աստուծոյ եւ օրհնութիւններն էր: Հիմա, երբ այս գրութիւնը, 16 Ռեմայ 1336ին (1917) յրուեցաւ Ումմ ուլ-Գուրայէն Ուլաքէ, փառք կու տանք Աստուծոյ, որմէ զատ ուրիշ Աստուած չունինք, յետոյ կ'աղօթենք եւ կ'ողջունենք իր Մարգարէն, անոր տոհմն ու պարագաները եւ կը տեղեկացնենք Ձեզի — փառք օրհնելով եւ բարձրելով Աստուծոյ — որ Հնորիւ գթառատ Աստուծոյ՝ մենք ողջ-ստոյգ ենք եւ կը փայլենք իր առատ ընծաներն ու քարիքները, զորս Ան նաեւ Ձեզի կը պարգևէ: Այս տողերը գրելով՝ Ձեզի կը փոխանցենք մեր այն փափաքը, որ պէտք է օգնէք ճամբան եւ մնացած ճակտեան հայ հասակնի գաւակներուն, որոնք Ձեր կողմերը եւ շուրջը կը գտնուին՝ լուծելով անոնց բոլոր խնդիրները, եւ պաշտպանելով զանոնք՝ ինչպէս կը պաշտպանէք որոշ զմեզ, Ձեր հարստութիւններն ու Ձեր զաւակները, եւ անոնց ընծայէք ամէն օժանդակութիւն, որուն կարիքը կը զգանք թէ՛ իրենց ճամբորդութեան ընթացքին եւ թէ՛ Ձեր մօտ իջեւանած ատեն: Անոնք իսլամներուն պաշտպանելու ենք եւ Ան Մարգարէն — Աստուծոյ աղօթքն ու օրհնութիւնները անոր փայլէն անպակաս ըլլան —, ըսաւ անոնց մասին, թէ ա'ն՝ որ անոնցմէ անճէ ճոյնիսկ ուրտի մը պակտրցը, յարութեան օրը եւ անոր հալաւարտողը պիտի ըլլամ: Ասիկա կարեւորագոյն հարցն է, որ Ձեր ուշադրութեան կը յանձնենք եւ անոր գործադրութիւնը կը սպասենք Ձերդ վեհաճշմունքներէն եւ սուպտակամտութիւնէն: Աստուած Ձեզ եւ Մեզ իր հովանիին տակ առնէ եւ բոլորս յաջողութեամբ պատկէ: Ողջոյն Ձեզի, եւ Աստուծոյ գթութիւնն ու օրհնութիւնը թող Ձեր վրայ անպակաս ըլլան:

[Սնիք]
ԱԼ-ՀԻՒՍԷՅՆ ՊԸՆ ԱԼԻ

ԱՌԱՋԻՆ ՄՆԵՂԵՅՈՒՄՆԵՐ՝ ՄԵՐ ԵՂԵՆԻ ՁՈՒՆՈՒՆ

Արար մեծանուն բանաստեղծ Մարուֆ էլ-Րասաֆիի «Որբի մայրը» երկերը եթէ զեղարուեստական առաջին արտայայտութիւնն է՝ Հայկական կոտորածներու ուղղակի անդադարձներով ձեւաորուած, այնուամենայնիւ, Հայ որբուկին վիշտը սգերգող վերոնշեալ քերթուածէն մարդկային նուազ հնչեղութիւն չունի արար ալլ զրոյի մը՝ Յրբ-րի Ապագայի «Լացող խնայողը» վիպակը։ Գրեթէ երկու տասնամեակ ետք լոյս տեսած⁷ եգիպտացի վիպագիրին այս երկը առաջին արձակ գործն է, որ բացասական Հայ հերոսուհիի մը ընդմէջէն կը ձգտի յանգիլ բարոյական դիմագիծի տէր մարդկային տիպարի մը կերտումին, հանդիսադրելով հերոսուհիին եղբրական ճակատագիրն ու զեր-զգայուն հոգիները։

Այսպէս, հանրածանօթ փանսիոնի մը «թիւ 19 սենեակ»ին մէջ կը սկսի գործողութեանց ժապաւէնը «Լացող խնայողը» վիպակին, երբ իր մարմնական անզսպելի պահանջին դժուարութեամբ նպատակով Պարոն Եուրբի կ'այցելէ վերոնշեալ սենեակը զբաղեցնող պերճադիմին՝ անցեալի դառն յիշատակներէն Հալածական Սարուադի։ Ասպարէզային այս անուն-դիմակին ներքեւ պահուած հերոսուհիին եւ հերոսին պատահական հանդիպումը կը վերածուի փոխադարձ սիրոյ՝ վերյուշներէ բողբոջարձող զգացական պոռթկումներով, Հայրենական կարօտի, եղբրական Հոգեվիճակի եւ հերոսուհիին սպանութեան կարմիր արիւնով ծանրացած։

Հակառակ հերոսուհիին բացասական տիպար մը ըլլալու փաստին, Եուրբի-Սարուադ սիրային ողբերգութիւնը Յիբրի Ապագա կը կառուցէ անանուն Հայուհիին դաժան անցեալի միացող մոխիրին վրայ։ Հաճոյասէր Եուրբին իր սենեակը ընդունելէ ետք, երբ սէրը կը սկսի իրարու կապել երկուքին սրտերը, Սարուադի ներքին աշխարհը տակնու-վրայ կ'ընեն յիշողութեան եւ ազգային պատկանելիութեան քամիները։ Անցեալը կը դառնայ ուժեղ ներկայութիւն՝ ներկային մէջ եւ «ի՛նչ է

7) Տես Տոքթ. Գ. Ասքարեան, «Պատմութիւն արար. զրականութեան եւ մշակոյթ-թիւն», Պէյրուք, 1979, «Սեւան» հրատարակչատուն, էջ 544-547, կամ «Բագին», 1995, թիւ 7-8-9, էջ 29-31։

8) Հակառակ մեր միգրում, յարողեցանք ձեռք ձգել այս վեպին առաջին հրատարակութեան մէկ օրինակը։ Հաստատ է, որ այս եգիպտացի վիպագիրին խնդրոյ առարկայ երկը տպուած է Գահիրէ, հաւանաբար՝ Քամական քուակամներուն։ Բ. հրատարակչութիւնը լոյս տեսած է 1933ին, Գահիրէի «Տար էլ-Հիլալ» նշանաւոր հրատարակչատունէն։ Այս իրողութիւնը ենթադրելի կու տայ, որ վեպը արժանացած է լայն ժողովրդականութեան, որովհետեւ Եգիպտոսի ամէնէն նշանաւոր ու երկ հրատարակչատունը համըխափող «Տար էլ-Հիլալ» այն հաստատութիւնն է, որ Եգիպտոսի նշանաւոր արձակագիրներուն արձակ գործերը ընթերցող լայն հասարակութեան կը երամցնէ հանրամատչելի «գրքանի գիրք»ի դրութեամբ։

իմ հպատակութիւնս» հարցումը, «եղիպտակատակ» պատասխանը, ապա՝ «սո՛ւտ» պոռթկումը կ'ամփոփեն հերոսուհին փոթորկած ներաշխարհին պատկերը, որ փուչ կու գայ իր ցեղային պատկանելութիւնը աղաղակող «չե՛ս չհասկցա՛ր, որ ես հայուհի եմ» հիսթորիք քրքիջ-պատասխանին ուժգնութենէն: Սարուազ չի կրնար բաժնուիլ անցեալի այրող յուշերէն եւ ոչ ալ իր եղբրական ներկայէն: Շուքրին կը դառնայ իր միակ յորձն ու փրկութեան շատը եւ ճակատագրէն պարտեալ սիրուհին կ'աղերսէ լալազին. «Ազատէ՛ զիս գագաններէն... զիմք մորթեցի՛ն... կ'աղաչե՛մ՝ ազատէ՛ զիս: Հիմա իմ կարգս եկաւ: Պաշտպանէ՛ զիս դամակէն»⁹:

Սարուազի հայկական պատկանելութեան հետ դժուարութեամբ հաշտուող Շուքրին, իր սիրուհին անցեալի մղձաւանջներէն ազատելու համար կը տանի իր ծննդավայրը՝ զիւղ: Այս տեղափոխութիւնը բաւարար կ'ըլլայ, որ բնութիւնը անբարոյ Սարուազը մաքրէ ճակատագրի եւ քաղաքի կեղտերէն եւ վերանորոգէ անմեղ, մաքրամաքուր, վեհասիրտ փոքրիկ աղջիկը: Հոգեկան խաղաղութիւնը, սակայն, կ'ունենայ կարճ կեանք մը, երբ կարճ արձակուրդէն ետք Սարուազ կը վերադառնայ իր «թիւ 18 սենեակ»ը: Դիպուածը անգամ մը եւս կ'ընդհատէ դէպքորուն միապաղաղ ընթացքը: Օր մը Շուքրի կ'իմանայ, որ Սարուազ ունի նաեւ այլ սիրահար մը՝ աւստրալիացի սպայ մը, որուն հետ կ'անցընէ գիշերները, իսկ ցերեկը¹⁰ կը վերապահէ իրեն Քաթուլը չ'աւարտեք Սարուազ-Շուքրի սիրոյ տրամը: «Այս մեր վերջին համդիպումն է. կը սիրեմ Քեզ եւ կը սիրեմ զիմք. կը սիրեմ Քեզ, քայց դուն ոչ մէկ ձեռով օժանդակեցիր ինձի, միգ չըրիր, չգոհաբերեցիր: Եւ ես կը սիրեմ զիմք, որովհետեւ այս քուրը ըրաւ»¹¹: Սարուազի խոստովանութիւնը վերջ կը դնէ հերոսին երկմտանքին, հանդիպումը կ'աւարտի սիրահար սրտերու ուժեղ միացումով եւ Շուքրի իր սիրուհին հետ ֆաւորիէ կը վերադառնայ հպարտութեան հրճուանքով, «որովհետեւ վերատիրացաւ սրտին եւ վերատիրացաւ սիրահարներու արժանապատուութեան»¹²:

9) Տես Ֆիքրի Ապագա, «Էւցող խնդացողը», ք. սպագրութիւն, Գահիրէ, 1933, էջ 28:
 10) Վերիվայրումներով եարուսա Սարուազի կեանքին եւ մկտրագիրին հակադիր զայգ երեսները, այսինքն՝ պոռթկել եւ անճշտաց սիրահարը յուշերով հանդերձ՝ Ֆիքրի Ապագա մեր ընդգծած խորհրդանշանները պահած է իրենց մախնակամ, այսինքն՝ զգացական պարզուակ մակարդակին մէջ: Միևյդեւ, ամբողջական պարտութիւնը եւ անբողջութիւնը յատկանշող գիշերուան քարոյական անտոցելիութիւնը եւ կեանքի իմաստը մերկայացնող ցերեկը հակադրելով՝ խորհրդանշաններու խաղը կրճար ստանալ իմաստասիրական եւ տիպարային մշակութիւն, եթէ Ֆ. Ապագա իր օգտագործած խորհրդանշանները թարգմանելու հոգեբանական վիճակներու եւ զանոնք օժտեր մոյնիսկ բարոյական արժէքներու բազմաշերտ բովանդակութեամբ:
 11) Նոյն, էջ 55:
 12) Նոյն, էջ 55:

Բայց ճակատագրապաշտութիւնը դարձեալ կը միջամտէ: Մարուազ կը մերժէ իրեն հետ Աւստրալիա ճամբորդելու սպային պահանջը եւ, օր մըն ալ, բազմաթիւ ընթերցողներու պէս, Շուքրի նաեւ կը կարգայ օրաթերթին մէջ, թէ՛ ոստիկանութիւնը Չամալէքի անգլիական ակումբի շրջանը գտած է եզրկտացի պոռնիկի մը եւ աւստրալիացի սպայի մը դիակները, նաեւ՝ վերջինին ստորագրութիւնը կրող երկտող մը, ուր սպան կ'իմացնէ, որ վերջ դրած է նախ իր սիրուհիին, ապա՝ իր կեանքին, որովհետեւ ան մերժած է ընդառաջել իրեն հետ Աւստրալիա մեկնելու իր յամառ պնդումներուն:

Եղեռնի յուշերէն հալածական հայ հերոսուհիին եղբրական ճակատազիրը կ'աւարտի սպանութեամբ: Սակայն ան կը շարունակէ ապրիլ Շուքրիի յիշողութեան եւ հոգիին խորը՝ իրրեւ հաւատարմութեան եւ գերագոյն զոհաբերութեան միացող մոխիր: Հայրենիքի եւ նահատակ հարազատներու կարօտախտին կը յաջորդէ սիրոյ կարօտէն բարձրացող հոգեկորուստը, երբ Մարուազի անջնջելի պատկերը շարունակ կը հետապնդէ Շուքրին, որուն պայծառ ցերեկը կը վերածուի մնայուն խաւարի: Հակառակ իր կեանքը իմաստաւորելու կոչուած նոր սիրուհի մը՝ զպտի Մարիամի առանցքային ներկայութեան, Շուքրի կ'ապրի Մարուազ-Մարիամ միացեալ տիպարին ողբերգութիւնը, երբ վերջինը նաեւ կ'ունենայ նոյնանման վախճան մը, աւստրալիացի այլ սպայի մը կողմէ բռնաբարուելէ ետք: Վերջապէս, Մարիամ ստուերն է մարդկութեան զոհը հանդիսացող հայուհիին, որուն հաւատարմութիւնը, անձնագոհութիւնը, հոգեկան փոթորկումները եւ նկարագրային դորութիւնը զինք կը վերածեն Շուքրիի կեանքի գոյութեան իմաստին:

Մարուազ կը շարունակէ ապրիլ նաեւ յետ-մահու: Շուքրի անձնատուր կ'ըլլայ իր ստեղծած ցնորքին: Փուլ կու գայ խաւարին մէջ եւ լալազին կը պոռայ. «Աարուադ, դում հո՞ւ... ուրեմն յի՞ս մեռած...»¹³:

Մարդկութեան զոհը հանդիսացող անբարոյ այս կինը կը բարձրանայ յաւերժական սիրոյ պատուանդանին: Ազատագրուած իր աղամական մեղքէն՝ ան կը խտացնէ սիրոյ խորհուրդն ու սրբութիւնը: Սակայն վիպագիրին այս դրական մտեցումը չի յաջողիր իր գործը փրկել ուսմանթիկ իրապաշտներու վրիպանքէն:

Փաստօրէն, դիպուածի, ճակատագրապաշտութեան, կրկնուող դէպքերու վրայ հիմնուած եւ նկարագրողական միապաղաղութեամբ ընթացող Տիգրի Ապազայի «Լացող խնդացողը» վէպը կը ձախողի նուաճել արուեստագէտ իրապաշտներու որակը, երբ դէպքերուն ներքին ճշմարտութիւնը կարկառելու փոխարէն՝ սուրբ կու տայ պարզ իրականութիւնը հետաքրքրական պատումի մը վերածելու թերթոնային գրեկածեւին: Կը նահանջէ արուեստին իրականութիւնը եւ հակառակ իր մարդկային հնչողութեան՝ «Լացող խնդացողը» կը բաւարարուի գերզգայուն ընթերցողներու աչքերէն արցունք խլելու իր թացիկ արժանիքով:

13) Նոյն, էջ 78:

ՀԱՅ ՏՌՊԱՐԸ ԵՒ ԻՐ ԵՂԵՌՆԵՐԸ ԵՆԹԱՆՈՂԸ

Քսաներորդ դարու առաջին ցեղասպանութեան անջնջելի հետեւանքներու մէկ հրեային վրայ կեդրոնացող Մարուֆ էլ-Բասաֆիի եւ Ֆիքրի Ապազայի զոյգ գործերուն շոյս ընծայումէն կարճ ժամանակ մը անց, լիբանանեան արձակը կը ճանչնայ մեծ ապագայ խոստացող հրիտասարդ արձակագիր մը, հրե հրապարակ կ'իջնէ Դաուֆիք Եուսէֆ Աուասի «Բոկիլը» անուն պատմութեան ժողովածուն: Օսմանեան բռնակալութեան կողմէ Լիւնայիբանանի մարտնչող ժողովուրդին պարտադրուած սովն ու գաղթը, Հալաբանքներն ու բռնարարքները պատկերող այս Հատորը ամենայն իրապաշտութեամբ եւ արուեստի նուրբ զգայարանքով կը կերտէ մուսլ պատկերը թրքական զբարիքին: Սարսափն ու Հալաբանքները, Հարսուհարումն ու կոտորածները կը գտնեն իրենց վաւերական գրագէտը: Մեծ Եղեռնի ուղղակի եւ անուղղակի անդրադարձները յաւելնալ Հնչեղութեամբ կը զսպանակեն լիբանանցի այս տաղանդաւոր արձակագիրին փշաքաղիչ էջերը: Սակայն Ապազայի եւ Աուասի Հետաքրքրութիւնները կը մնան անարձագանգ եւ 1915էն միայն շուրջ հինգ տասնամեակ ետք, վաթսուներկան թուականներուն սուրիական արձակէն ներս տակաւ առ տակաւ կը սկսի մուտք գործել նոր տիպար մը՝ գաղթական Հայութեան ցեղային յատկանիշները մարմնաւորող Հայ Հերոսը: Մեծ Եղեռնի հոգեբանական հնթահողին վրայ բարձրացող նաւաբեկեալ, բայց ոչ պարտեալ այս տոկուն Հերոսին ամբողջական դիմագիծի կերաման իրենց ստեղծագործ մասնակցութիւնը կը բերեն տարբեր սերունդներու պատկանող սուրիացի խումբ մը արձակագիրներ¹⁴, որոնց խնդրոյ առարկայ գործերուն Համապարփակ եւ ամբողջական քննարկումը կ'ենթադրէ ճիւղաւորում մէկէ աւելի ուղղութիւններով եւ խորացում՝ շուրջ քսան տնուն արձակ Հատորներու Հազարաւոր էջերուն մէջ: Հետեւաբար, թըւուցիկ ակնարկի մը սուղ էջերը նկատի առած՝ մենք պիտի բաւականանանք արագ ընդգծումներով եւ նուազագոյն չափով պիտի անդրադառնանք մեզ Հետաքրքրող արձակագիրներու «Հայկական գործերուն» գրական արժանիքներուն եւ յատկանիշներուն:

14) Սուրիացի պատմաօճագիրներու Մեծ Եղեռնէն ետքընտան ստեղծագործութիւններուն մասին ընդհանուր գաղափար մը կազմելու համար, կ'արժէ դիմել «Համազգային» Հայկի ՀԵՄԻ մասնաճիւղին հրատարակած «Արագիւններուն գաղթը» ժողովածուին եւ անոր նուիրուած «Օրինակելի նախածնութիւն մը՝ «Եւրասիական գաղթը» ժողովածուին խորագրեալ մեր յօդուածին (տես «Բազմ», 1995, թիւ 7-8-9, էջ 95-104): Իսկ Յոսեան հեղինակներուն «Եսայիական գործեր» իրենց բոլոր նրբանրոյ եւ Ոսթիակ յետին մամբրամամտութիւններով հանչնալու համար, պետք է կարգաւ «Տար Է-Լիուար»-ի հրատարակատունէն լոյս տեսած Աս'ատ Փախրիի «Եւրոպիան Հաւաքները» (Հայկական ալիքի հրատարակած արարական վէպին մէջ) խորագրեալ ծաւալուն աշխատասիրութիւնը:

Բայց Մեծ Եղեռնի առանցքին չուրջ զարգացող Իսրայելի աշխարհը, Ֆէյսալ Խուրդոչի, Նեպիլ Սուլեյմանի, Ապտէլ Ռահման Մուսիֆի և Նիհատ Սիրէսի վէպերուն, Լուէյ Այասայի թատերախաղին և չուրջ երկու տասնհակ պատմութեան գիրքերու կարճ ստեղծումներուն ոլորտներէն ներս մուտք գործելէ առաջ, կը կարծենք, պէտք է քանի մը խօսք ըսել այն երկու կարեւոր արձակագիրներուն՝ Ապտէլ Սայամ էլ-Ուճէյլի և Հաննա Մինէի մասին, որոնք սուրիական արձակին մէջ հայ կերպարին և հայկական արամին ենթահողը պատրաստեցին:

Հակառակ իրենց ոճային, կառուցային և գրական այլ յատկանիշներուն, սուրիական իրապաշտ արձակի վաւերական հիմնադրներէն հուշակուած այս երկու գրողներուն գործերը իրարու հետ կ'իզբարանան մէկէ աւելի կէտերու մէջ: Եթէ հասարակաց առաջին կէտը անձնաւորութեան տիպարներուն ընդմէջէն ժամանակաշրջանի մը և հասարականութեան մը ընդհանրական դիմագիծի կերտումն է, երկրորդը՝ տարօրէն ցեղային յատկանիշներէ համամարդկային կերպարներ կառուցելու յստակ նպատակաւորութիւնը, երրորդը՝ մանկութեան և անցեալի յուշերով ներկան վերընթերցելու մօտեցումը, չորրորդ և հիմնական միւս յատկանիշը տողերուն միջև ցաւն ու տրամը քողարկելու արժանիքն է, որոնց շնորհիւ հերոսները կը ստանան ազգային յստակ դիմագիծ և մարդկային շնչոտ ու հնչողութիւն:

Օտար միջավայրին, դառն իրականութեան, տարազիր հայու դատան ճակատագիրին դէմ պայքարող, կեանքի մէջ ձգտում ու երազ ունեցող, աշխատասէր, ձեռներէց հայ տիպարին առաջին անգամ կը Հանդիպենք Ապտէլ Սայամ էլ-Ուճէյլի «Տէր Ջեմրի միլիոնները», «Երաշտը և քրիկը», «Արիւնը հոսեցաւ» պատմութեան և Հաննա Մինէի «Վապոյտ լապտերները» և «Ճահիլը» վէպերուն մէջ:

Այս առումով մանաւանդ հետաքրքրական է էլ-Ուճէյլի «Տէր Ջեմրի միլիոնները» պատմութիւնը¹⁵, որ իր մտային հաւասարակշռութիւնը կորսնցուցած կերականի մը ողբերգութեան թանձրացումով՝ լըռնելան կը յուշէ անոր հոգեմտաւոր քայքայման ենթակայական և հոգեբանական զրոյսապատճառները: Առանց խօսելու Մեծ Եղեռնի ու զաղթականութեան հողերանական անդրադարձներուն և Տէր Ջեմրի իմացական խաղաղութիւնը տակնուվրայ ըրած հայկական ճակատագիրին ուղղակի և անուղղակի հետեւանքներուն մասին, սուրիական գեղապաշտ արձակի այս կարկառուն արձակագիրը ընթերցողը կը մղէ հարցադրողական մասնակցութեան՝ լուծելու համար հերոսին խելագարութեան պատճառները:

Բազայի (Էլիմակին ծննդավայրը) հայ համայնքի տիրական դէմքերէն Հանդիսացած Տէր Ջեմրի խելագարութեան յաջորդած Հանգրուանը իրեն նիւթ վերցնելով, էլ-Ուճէյլի ո՛չ միայն կը պատկերացնէ

15) «Տէր Ջեմրի միլիոնները» պատմութիւնը Միլիամ Միմասամի հայացուցած բնագիրը տեսնել «Փանձասար», Գ. տարի, 1 Մեպտեմբեր 1993, թիւ 24 (74):

Դամասկոսի սրճարաններուն մէջ ափ կարդացող բախտագուշակի վերածուած նախկին կղերականին ողբերգութիւնը, այլեւ կը փորձէ թափանցել անոր հոգիին մութ վիճէն ներս: Տէր Զենորի հոգեկան հաւասարակչութեան խանգարումը արդեօք հետեւանքն է սիրոյ մէջ ապրած իր ձախորդութեան, թէ պէտք է փնտռել այլ զրդապատճառներ: Հեղինակը ոչինչ կ'ըսէ: Մէկ բան յասակ է սակայն – անցեալի դժոխսին յուշերէն եւ պատկերներէն հալածական՝ խելագար հերոսը կ'ապրի հոգեկան եւ իմացական օտարում մը, առանց կարենալ ազատագրուելու ո՛չ ահաւոր անցեալին մղձաւանջներէն եւ ոչ ալ ներկային անորոշութենէն: Լուսնայն ըսուող այս անտեսանելի իրականութիւնը կը դառնայ առաւել ուժեղ ճշմարտութիւն, քան Դամասկոսի մայրերուն վրայ քաշքշուող իր տեսանելի կեանքը: Ձեւով մը ան կ'ապրի անցեալին եւ ներկային միջեւ գտնուող անորոշ եւ սարսափելի երեւակայական վայր մը՝ փախուստ տալով իր իսկ կեանքէն:

Խորքին մէջ, պարզ մետաղը թանկագին ոսկիի վերածելու իր ցընորք-գիւտով իւրաքանչիւր խօսակից համոզել փորձող Տէր Զենորի յամառ պնդումները այլ բան չեն՝ եթէ ոչ փախուստ իր իսկ գոյութենէն: Ան կարծես կը փորձէ գտնել ո՛չ թէ իր կարծեցեալ գիւտով խանդավառ մեծահարուստ դրամատէր մը, որուն նիւթական օժանդակութեամբ հասարակ մետաղը պիտի վերածէ ոսկիի, այլ շարունակ աւելի եւ աւելի կը հեռանայ իր ներկայէն՝ ապրելու համար ճակատագրի հետեւանքով իր կորսնցուցած ոսկիին, այսինքն՝ հոգեկան խաղաղութեան կրկնեցումներն մէջ:

Այսպէսով, Ապտէլ Սալամ էլ-Ուճէյլի կը յաջողի հետաքրքրական դիպաշարի մը վերածել ո՛չ միայն խելագար հայու մը սիրային ողբերգութեան երեւութեան իրականութիւնը, այլեւ կը թելադրէ այդ տրամին անտեսանելի զօղանակները՝ ամենայն թափանցիկութեամբ եւ արւեստագէտ արձակագիրի վարպետութեամբ:

ՀԱՆՆԱ ՄԻՆԷ ԵՒ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Հարցերուն եւ կացութիւններուն ընկերային բովանդակութիւնը շեշտադրող Հաննա Մինէի «Կապոյտ լապտերները» եւ «Ճահիճը» խորագրեալ վէպերը, ինչպէս հեղինակին գրեթէ բոլոր գործերը, Ապտէլ Սալամ էլ-Ուճէյլի իրապաշտ պատմուածքներէն ու ծաւալուն գործերէն կը տարբերին իրենց ընկերային-ազգափարախօսական ենթաթեմատով: Ճիշդ է, որ վերոյիշեալ գոյգ վէպերուն մէջ նաեւ Հայկական Յեղասպանութիւնը ներկայ չէ իբրեւ պատմական իրողութիւն, սակայն նոյնքան ճիշդ է, որ տիպարներու փոխյարաբերութիւններով ամբողջացող ժամանակահատուածին ընկերային համապատկերը հպանցիկ զուգահեռներ կը գծէ հայկական տարրին հաւաքական պատկերին հետ:

«Ճահիճը» վէպի էջերուն իւրայատուկ երանգ մը փոխանցող կորուստական բախտագուշակ հայուհին, ապագան անսխալ գուշակող հետաքրքրական տիպար մը ըլլալով հանդերձ՝ նաեւ անցեալը բնորոշող դէպքերուն պայծառ ու տաք յիշատակարանն է: Մանրամասնութիւններու տեղին օգտագործումով գործողութեանց ընթացքին լայն շունչ պարզեւոզ այս անուանի վիպագիրը, որ յատուկ սէր կը ցուցաբերէ տիպարներուն ներքին պատկերը լուսաւորող մանկութեան յիշատակներուն նկատմամբ, ժամանակներու անակնկալ խախտումներով կը կազմէ՝ եւ հերոսին, եւ անոր ծնունդ տուած ընկերութեան յաւաքացեալ յիշողութիւնը:

Աւելին. թափառական, շարունակ ինքզինք որոնող հայ բախտագուշակուհին կորուստականի ապրումներուն լարերով Հաննա Մինէ կը հիւսէ տարազիր հայութեան անհանդրուան փնտռութիւններուն տաքնապը, գաղթական հայութեան խարխափումներուն ընդմէջէն լոյսին բերելով տարազիր զանգուածներուն մարդկային հորիզոնները:

Ալեքսանտրէթ նահանգի պարսումին հետեւանքով առաջացած արարական-հայկական խուճապը, ծովափը խճողած բազմութիւններու մտատանջութիւնները, սպասումները՝ զիրենք փոխադրող նաւերուն, յուսահատութեան ահաւոր ապրումները, օրըստօրէ աւելի եւ աւելի թանձրացող անորոշութիւնն ու անձկութիւնը կ'ախկոծեն նաեւ մարդոց ներքին ծովերը եւ «Ճահիճը» կ'օժտեն ժամանակահատուածի մը ամբողջական վկայարանը դառնալու արժանիքով:

Համարարական համբաւ նուաճած եւ մէկէ աւելի լեզուներու թարգմանուած Ապսէլ Սալամ էլ-Ուճէյլի եւ Հաննա Մինէի յաջորդած սերունդներու «հայկական գործեր»ուն մէջ, հայ եւ արաբ մտերմութիւնը կը բարձրանայ մարդկային ու գաղափարական եղբայրութեան մակարդակին: Պարկէշտ, ձեռներէջ, ընկերասէր հայ արհեստաւորներ կամ գաղափարական գործիչներ են անոնք, որոնք կը նոյնանան իրենց նոր միջավայրին եւ քաղաքական, եւ ընկերային, եւ ազգային ծանր կացութեանց բարեփոխումը հետապնդող արաբ գաղափարապաշտ զանգուածներուն հետ: Ուշագրաւն այն է այս պարագային, որ ենթազիտակցութեան ոլորտներէն բարձրանալով՝ հայ տիպարին գիտակցական կեցուածքը կը ստանայ ուղեւորային իմաստ եւ տարողութիւն: Այս առումով՝ յատկանշական զարգացումներ կ'ապրին Ուալիտ Ըխլասիի «Անդրեանականի տունը» վէպի հերոս շէյխ Փիեռը (Փիեռ Շատարեւեան) եւ Նիպոլ Սուլէյմանի «Արեւելի ծիրերը» վիպաչարի ու Նիհատ Սիբէի «Էլիսիսի Ի-վերը - 1917» վէպի էջերուն յայտնուող հայ տիպարները:

Յեղասպանութեան արհաւիրքէն անցած եւ սուրբական հողին վերայ տուն-տեղ հղած հայութեան տունդարձի անմար երազը, հաւաքա-

կան ապրումները, նոր միջավայրին հետ տակաւ առ տակաւ զարգացող ընտելացումը, ապա՝ երախտագիտական զգացումներն ու քաղաքացիական առողջ գիտակցութիւնը, այլ խօսքով՝ սուրբացի ժողովուրդին ազգային եւ ընկերային ապրումներուն հետ եղբայրացումը, երկրի վերելքին ու բարգաւաճման գործընթացին մէջ Հայ Համայնքին ունեցած նկատառելի մասնակցութիւնը յստակ գիծերով պատկերելու համար, Ապտէլ Սալամ էլ-Ուճէյի, Հաննա Մինէ, Ուալտ Էխլասի, Նեպիլ Սուլէյմանի, Ապտէլ Ռահման Մուսիֆի, Ֆէյսալ Քուրդուզ, Հասան Համիտ, Միւշէլ Հապիպ Նալիսի եւ երիտասարդ միւս պատմաւածագիրները կը կերտեն իրենց գործը անանձնական ապրումի վերածած նուիրեալ արհեստաւորներու ընդհանրական տիպարը:

Օրինակ, Նեպիլ Սուլէյմանի «Արեւելի ծիրերը» քառահատոր վիպաշարին մէջ անոնք մեքենագործ եւ ձայնասփռւո նորոգող են, Ապտէլ Ռահման Մուսիֆի «Այի Բաղաբնիլը» եռագրութեան «Կորուստը» վէպի էջերուն՝ փերեզակ եւ մեքենագործ-շարժավար, Ֆէյսալ Քուրդուզի գրչին տակ՝ որմնադիր եւ լուսանկարիչ, իսկ այլ արձակագիրներու ծաւալուն թէ կարճ արձակ գործերուն մէջ՝ մեքենագործ, շարժավար, էլեկտրագործ, դերձակ, ատաղձագործ եւ այլ սեւ արհեստներու մէջ Հմտացած պարզ ու աշխատասէր տիպար քաղաքացիներ:

Նոյնպէս, խոր ընթերցումի արժանի պարագաներ են Եղեռնի արհեստիւնքէն անցած եւ սուրբական ափերը հաստատուած զաղթական Հայերուն ապրած կարօտախտը, յիշողութեան յանախանքները, իրենց ցեղային արժանապատուութեան հանդէպ անոնց ցուցաբերած խոր ու գիտակից բծախնդրութիւնը, ինչպէս նաեւ՝ նոր միջավայրին հետ շաղկապելու եւ աշխիւն — իմա՝ տեղացի արարին — բացուելու մտերմութեան, Համակրանքի եւ սիրոյ զգացումները:

Հայ տիպարի ներաշխարհէն ներս թափանցելու, տարագրեալ Հայուն անբերելի ապրումներուն հետ նոյնանալու, անոր հոգիին հետ եղբայրանալու իրենց խորաթափանց սուգումներուն եւ կենդանի, բարդ ու հարուստ ներաշխարհի տէր տիպարներ վերաշնչաւորելու իրենց ըստեղծագործ արժանիքին շնորհիւ՝ սուրբացի արձակագիրները յաջողեցան ո՛չ միայն յստակօրէն գծել Հայուն տեսանլի ղիժանկարը, այլեւ՝ իրենց հերոսներուն հոգեբանութիւնն ու հոյսնական «ներքին գալտանկար»ը: Ահա թէ ինչու, վերոնշեալ գործերէն ոմանք մեզի կը լիւնցընեն ծննդավայր կորուսեալի տառապանքն ու կարօտը երզած Շահան Շահնուրներու եւ Մուշեղ Իշխաններու, Արամ Հայկազներու եւ Անդրանիկ Մառուկեաններու, Վազգէն Շուշանեաններու եւ Եղուարդ Պոյաճեաններու եւ նոյնիակ Համաստեղներու եւ Ուիլիւմ Սարոյաններու մշտաբարբոք կարօտախտով շնչաւորուած ծաւալուն թէ կարճ կարգ մը արձակ գրութիւնները:

«ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԾԻՐԵՐԸ» ԿԱՄ ԻՐ ԴԱՐԱՇՏԱՆԻՆ ՎԷՊԸ

Յատուկ ուշադրութեան արժանի են արաբական վիպագրութեան գրութիւն-գործոցներէն նկատուող Ապտէլ Ռահման Մուսիֆի «Աղի Բաղաֆնը» եռագրութիւնն ու Նեպիլ Սուլէյմանի «Արեւելքի ծիրերը» քառագրութիւնը, մանաւանդ եթէ նկատի ունենանք, որ արաբական մեծածաւալ վէպի նուաճումներէն հանդիսացող այս զոյգ ստեղծումներուն մասին գրուած են բազմատասնեակ յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ եւ նոյնիսկ ակադեմական մենագրութիւններ: Համարարական հոշակ վայելող երկու վիպաշարերն ալ կ'ընդգրկեն տասնեակ տարիներու վրայ երկարող զարաշրջան մը՝ իր տեղական եւ շրջանային քաղաքական ցնցումներով, պատմական անցուղարձեքով եւ անկիւնազարձային նշանակութիւն ունեցող տեղաշարժերով, հոգեբանական ալիք-կոծումներով եւ ընկերային տառնապնդումով, որոնք մարմնաւորելու եւ վերուծող զբաղման պրիսմային տակ անշարժացնելու նպատակով, Նեպիլ Սուլէյման կեանքի կը կոչէ Միջին Արեւելքի ժողովուրդները ներկայացնող այլազգի տիպարներ՝ արաբներ, հայեր, քիւրտեր, չերքէզներ, թուրքեր, չչչներ, եւայլն:

Աւելին. 2363 էջեր հաշուող «Արեւելքի ծիրերը» վիպաշարը փաստագրական հարուստ ատաղձ օգտագործած այն նոր պատմավէպն է, որ իր բազմաձայնութեամբ, ընկերաքաղաքական բազմաթիւ երկխօսութիւններուն միահիւստումով, առարկայական տուեալներէն բարձրացող խորհրդանշաններուն անաւարտ հորիզոններով, փոխյարաբերութեանց խաղձեւումներով եւ մանաւանդ ընկալիչ տարազները շրջանցող իր կառուցումով եւ ոճով կը յաղորդէ մարմին ու հոգի տալ ասիացի հաւաքական կերպարին եւ զառնալ իր ժամանակաշրջանին վէպը:

Դարաշրջանի մը ամբողջական դիւցազնավէպը գրելու յանդգնութիւնը կը նշանակէ ո՛չ միայն գրական արկածախնդրութիւն, այլեւ՝ քողարկուած ճշմարտութիւններու յայտնագործում: Առաջին աշխարհամարտի թոհուրէն մէջ, ամէն տեսակի հաւանականութիւններու դաւաղի ու երերուն ենթահողմին վրայ, ուր տեսանելին փուլ եկող կայսրութիւններուն եւ հասակ նետող նոր ուժերուն պարտադիր պատկերն է, զբաղմունք պարտաւոր է անցնել պաշտօնական պատմութեան չինական պարիպէն անդին, քանզի կամ առնուազն ճեղքեր գոյացնել մեծաթիւութիւններուն կողմէ պարտադրուած կեղծ ու շահախնդիր պատմութեան թանձր պատին վրայ՝ թափանցելու համար անանուն հերոսներու ծով զոհաբերութեամբ իր նուիրականութիւնը նուաճած տառնապահար զանգուածներուն ճշմարիտ պատմութեան մթին խորհրդովայ պատմութիւնը, անհրաժեշտ պատմութիւնը սով ու զրկանք, կեղծեւմ ու շարժարանք, քթոր ու նահատակութիւն ճանչցած առասպելական խոնարհ հերոսներուն եւ իրաւազրկեալ ժողովուրդներուն: Կան արեւնով ու բիւր զոհաբերութիւններով ժողովուրդներու անմեռ

կամքն ու ոգին խտացուած սիրալի դէպքեր ու մաքառումներ, արեամբ գրուած հերոսամարտեր ու մարտնչումներ, նահանջներ ու պարտութիւններ, որոնք եղան զոհերը յաղթանակի պատուհները քաղած ընտր գողիաթներուն, ախիւնքն՝ եւրոպական գաղութարարութեան կործանարար քամիներուն եւ անհետ կորսուեցան աշխարհակուլ յորձանուտին ազմագոյն ջուրերուն մէջ: Փուլ եկած Օսմանեան կայսրութեան փլատակներուն տակէն եւ նոր ձեւաւորուող արեւմտեան կայսրութեան այլամերձ ուղիներին խորերէն պէտք է դուրս բերել բեկորները այդ խոնարհ հերոսներուն, վերակազմել անոնց պայծառ դէմքերը, դարբնել հաւաքական դիմաքանդակը, կատարել պատմութեան շահ ընկերուն սրբազրոււմը եւ պատմութեան ընթացքը գետեղել իր ճիշդ հունին մէջ:

Պատմական անսպառ աղբիւրներով, փաստաթուղթերով եւ Արեւելքի ժողովուրդներու լիշողութեան առատ մթերքով գինուած՝ Նեպոլի Մուլէյման կը լծուի դժուարին աշխատանքի մը եւ կը վիպախնայնէ ծայր աստիճան վտանգաւոր ու նուրբ պատմական հանգրուան մը՝ գայն ենթարկելով վերլուծական քննարկման ամուր վէճին վրայ բարձրացող կոթողական կառույցի մը:

Որովհետեւ՝

«Արեւելքը – ո՛չ միայն իրեն աշխարհագրական վայր, այլեւ՝ իր բազմաբնուէրութիւն, մարդկութիւն եւ կամէ–, թերեւս միշտ, պիտի մնայ աշխարհի ամենէն վտանգաւոր վայրը: Հոս ճշդուեցաւ մարդկութեան ճակատագիրը՝ պատմութեան իրերայաջորդ հանգրուաններու ընթացքին: Հոս սկսանք բազմաբնուէրութիւնները եւ հոս վերջ գտան անոնցմէ շատեր, մանաւանդ անոնք՝ որոնք չկրցան զարգանալ, չյարդրեցան յարաբերիլ եւ արմատ չնետեցին վայրին մէջ: Հետեւաբար, Արեւելքը, հակառակ զինք տարտղանելու, բացակայեցանելու եւ նոյնիսկ ջնջելու փորձերուն, պիտի մնայ աշխարհի կողմնացոյցը եւ այն պարամետրը, որուն միջոցաւ կը չափուին իրերն ու դէպքերը: Եւ մարդիկը, հոս, հակառակ հարստահարումին ու բնաջնջումին, պիտի շարունակեն մնալ մարդկութեան ճշմարիտ յիշողութեան ռահվիրաները»¹⁶:

«Արեւելքի ծիրերը՝ վիպաշարի Ա. հատորին՝ «Առաջաստները» անուն վէպին առիթով նոյնքան հուշակաւոր սէնտցի վիպագիր Ապտալ Ռահման Մուլէյի ստորագրած գրախօսականէն քաղուած վերի հատուածը յաւելեալ մեկնաբանութեան չի կարօտիր: Նեպոլի Մուլէյմանի հետապնդած նպատակակէտին խորքը թափանցելով՝ «Աղի քաղաքները» եռագրութեան հեղինակը կը կատարէ հիմնական հաստատում մը, երբ կ'եզրափակէ.

«Այն վէպը, որ կը յաջողի ընթերցողը մասնակից դարձնել տարաբաղադրման եւ վերակառուցումի գործողութեան, միայն ինքն է, որ կը նպաստէ փոփոխութեան իրականացման: Այս վէպը լայն կը քանայ իր

16) «Արեւելքի ծիրերը» վիպաշարի Ա. հատորին «Առաջաստները» վէպի կողմի վերջին էջին վրայ լայն տեսած Ապտալ Ռահման Մուլէյի հատորը արժեւորող խօսքէն:

առագաստները՝ դիմաւորելու մեծ ծովը, եւ կը ճամբորդէ գէպի յիշողութեամբ, պատմութեամբ ու նաեւ... ապագայի երեւոյթներուն քայքայը: Մեծ հրաւիրուած եմք՝ միասնաբար կատարելու այդ ճամբորդութիւնը: Եւ արդէն հոս կը կայսմայ իր կարեւորութեամբ հիմնական արժէքներէն մէկը»¹⁷:

Պատմական հակահերոսի կերպարը բաց կը պահէ Արեւելի անիրաւուած ժողովուրդներու յարուած նկարագրին առաջատները: Բազմաթիւ տիպարներ ու դիրքեր խաչաձեւող հերոսներ կը քակեն վիպային նոյնքան կարեւոր կծիկներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրէն կարելի է հրահել ինքն իր մէջ ամբողջական եւ միաներէն անկախ վէպ մը: Այսպէսով, զանազան գոյներու այդ տարբեր թելերուն միահիւսումով՝ Ն. Սուլէյման կ'արարէ տուեալ ժամանակաշրջանի ընկերային, քաղաքական եւ միջ-ազգային յարաբերութիւններուն համապատկերը:

Պատմական շարժերը, ճակատագրական տեղափոխումները, հակադրական հոգեվիճակները կ'առաջացնեն բիրտ իրականութիւնը, որ հանգրուան առ հանգրուան ա՛լ աւելի շեշտ տարողութիւն եւ ուժգնութիւն ստանալով՝ կը վերածուին դոյնութեան տրամի: Մէկ դարու պարտութիւնները, յուսախաբութիւնները, փռւլ եկող երազներն ու խաւարները իրենց սեւ ամպերով կը ծածկեն Արեւելը: Մուսցութեան փոշին իր թանձր խաւերուն տակ կը թաղէ դարու մը պայքարներն ու անոնց կերտիչները: Իւրաքանչիւր հանգրուան ինքզինք կը յայտարարէ սկիզբ պատմութեան եւ նոր ու միակ մեկնակէտ: Սակայն ժողովուրդի կենդանի յիշողութեան եւ արեան մէջ ապրող ոգին, պիտի ըսէինք՝ անխորհրդի միակ ճշմարտութիւնը յարութիւն կ'առնէ խնդրոյ առարկայ ժողովուրդի ծոցէն ծնած համեստ, բայց իր կոշուածին հաւատարիմ իւրաքանչիւր հերոսի հետ, որ մարտնչող հաւաքականութեան դարաւոր դոյնապայքարը կ'օժտէ նոր աւելնով, դադարափարի բոցով եւ ապագայի ուղին իմաստաւորող ուսանելի կենսափորձին պայծառ ու կենարար լոյսերով:

Այսպէս,

Պարզ հերոսներուն առասպելական հերոսութիւնները հակադրելով շրջանի սուր փոփոխութիւններուն՝ Նեպիլ Սուլէյման միշտ շարժման մէջ կը պահէ իր համեստ տիպարներուն անձնական ու հաւաքական ձգտումները, բարքերը, պայքարները, յուսախաբութիւնները, ցեղային փորձառութիւններն ու անկողոպտելի երազները, որոնց շնորհիւ այս կոթողական գործը կը դառնայ իր դարաշրջանի ճիշտագիտութեամբ, ինչպէս կը բնորոշէ սուրբացի գրականագէտ Մուհամմէտ Ճամալ Պարուզ:

Այս ծիրէն ներս, վերոնշեալ վիպաչարի չորս հատորներու էջերուն, հայուհի Շեմման եւ վարպետ Սարգիսը կ'ունենան հիմնական

¹⁷ Նալմ:

գերակատարութիւն, դառնալով Մեծ Եղեռնի անպատմելի արամով ծանրաբեռնուած միացող յիշողութիւն եւ արաբ տիպարին կեանքի հոլովոյթը, նկարագիրն ու ձգտումները հիմնովին յեղաշրջած գոյութեան կան նշանակութիւն: Եթէ վիպաչարի առաջին հատորին՝ «Անագաւտ-նեքը»-ին մէջ, դառն յիշողութիւններով եւ ողբերգական ճակատագրով յատկանշուող Հայուհին (Շեմման) կը դառնայ գինք մահուան ճիրաններէն փրկած իր ամուսնոյն (Հազէմ Հօրեղբօր) խաղաղ կեանքը աշխարհի սիրոյ պատարագն ու պատարագիչը, վիպաչարին յաջորդ երեք հատորներուն մէջ գործող վարպետ Մարգիսը, իր կարգին, կը դառնայ փրկութեան լաստը, որ կ'որդեգրէ գործէն վտարուած Ուայի-Փը, անոր կը փոխանցէ իր բոլոր հմտութիւնն ու վարպետութիւնը, իսկ աւելի ուշ՝ իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէ Մատիւր եւ անոնց համար կը դառնայ ապահով ապաստան:

Հետապնդումներէ, փախուստէ, հոգեբարոյական կորուստէ ետք խաղաղ ափի մը նման յայտնուող վարպետ Մարգիսի եւ, միւս կողմէ՝ Ուայիի ու Մատիւի յարաբերութիւնները, այսպէսով, կը վերածուին ամբողջական գուրգուրանքի, որ կը փոխարինէ աշխի, այսինքն՝ տարագրեալ վարպետ Մարգիսին բոլոր կորուստներն ու կարօտները եւ կը դառնայ մտերմութեան, երախտագիտութեան ու հաւատարմութեան դիտարկով բանուած փոխադարձ հատուցման խորհրդանշական համապատկեր:

Շեմմա-Հազէմ Հօրեղբայր ճակատագրական հանդիպումին կը յաջորդէ նոյնքան ճակատագրական, բայց այս անգամ պայծառ գոյներով իր աւարտին յանդած Մարգիս-Ուայիի եւ Մարգիս-Մատիւ գոյզ հանդիպումները: Մինչ Շեմման կը դառնայ Հազէմ Հօրեղբօր ողբերգական յիշողութիւնը, արիւնոտ ճակատագիրն ու գոյութեան իմաստը, գորհայ Հերոսուհին արաբ ամուսինը կը կրէ անբաժան խաչի մը պէս, մինչեւ վերջին շունչ, միւս կողմէ՝ Մարգիսը կը վերածուի իր ցեղին երախտագիտութիւնը գործնապէս արտայայտող կենդանի տիպարի եւ էնպէս կը մարմնաւորէ հաւատարիմ, շինարար ու ստեղծագործ Հայ արհեստաւորի կերպարը:

Վերոնշեալ արժանիքները նկատի առած, սուրիական եւ արաբական ժամանակակից թատերագրութեան անվիճելի հսկան նկատուող Մատալա Ուաննուսի հետ մենք եւս կ'ուզէինք եզրակացնել, որ «Ամբ յիշողութիւնը վերափոխուելի փորձող» այս երկը «Ամբ մէկ գարու պատմութեան վերակառուցումն ու խորայնփնտրումն է եւ, ճիշդ ու ճիշդ, մեր արդի պատմութեան ամբողջութիւնը»¹⁸:

18) «Արեւիքի ծիրկը» վիպաչարիմ Յուրուսի բազմաստիճանակ ուսումնասիրութիւններում մէջ Մատալա Ուաննուսի վերլուծական գրութիւնը կը նկատուի կարեւորագոյն պշտատասիրութիւններէն մէկը: Մէքեբուած պարբերութիւնը շարունակ է վերոնշեալ ուսումնասիրութեան եւ լոյս տեսած ման վիպաչարիմ յորրորդ հատորիմ՝ «Գեղարեւելք» վեպի կողմի վրայ:

ՀՈԳԵՐԱՆԱԿԱՆ ՎԷՊԻ ՀՈՉԱԿԱՄՈՐ ՎԱՐՊԵՏԸ

Համարաբազան վարկ ու հոչակ վայելող Ապտէլ Ռահման Մուսնիֆի «Ալի Բադաֆնի» վիպաչարին երկրորդ հատորին՝ «Վորուսը»-ի էջերուն նաև իր շարունակուող ողբերգութիւնը կ'ազդի վէպին գլխաւոր հերոսներէն հանդիսացող Յակոբը, որ յատուկ հանդիսաւորութեամբ օր մը կը խոստովանի, թէ «իր արմատները կու գան շատ, շատ հեռու տեղէ մը»¹⁹, եւ թէ՛ «ինք եկած է աշխարհի գեղեցկագոյն վայրէն, ուր օր մը անխուսափելիօրէն պետք է դառնայ»²⁰։ Արարական թերակղզիի դաժան քաղաքներէն մինչեւ Հալէպ ու անձանօթ հորիզոններ երթեւեկող այս հայ շարժավարն ու իր հանրաշարժը՝ «Նոյեան տապանը», անապատային մեռելութիւնը կենդանացնող, աշխիճն՝ «աղի քաղաքները» եւ անոր աւաններու պետեւիները կեանքին ու աշխարհի նորութիւններուն կապող միակ կամուրջն է, որուն մարդիկ կը սպասեն մեծ անհամբերութեամբ եւ արտակարգ կարօտով։ Յակոբը պարկեշտ հայու մէկ տիպարն է, որ կարծես կ'ապրի իր անվերջ տարագրութիւնը, լուռ ու անձայն միացող մարած խարոյկի մը պէս, որուն հոգւոյն մոխիրները խորացում առ խորացում կը պեղէ այս անւանի վիպագիրը, իստքին չափ դերակատարութեան լծելով նաև տողերուն միջև քողարկուած ենթատեքստը։ Եւ հակառակ Յակոբի ու պետեւիներուն միջև հաստատուած սերտ մտերմութեան ու նոյնիսկ դրուագ առ դրուագ դարգացող սիրոյ ապրումներուն, ան չի կրնար արմատ նետել «աղի», աշխիճն՝ անապատի դաժան քաղաքներուն մէջ եւ մինչև իսր ծերութիւն կը շարունակէ ապրիլ թափառական հայու անվերջ ու անվախճան տարագրութիւնը։

Բազմաշերտութեամբ յատկանշուող Ապտէլ Ռահման Մուսնիֆի այս հետաքրքրական վիպաչարը նաև կը կեդրոնանայ վայրը տիպարայնացնելու դեղարուեստական հնարքին վրայ։ Դաժան ու բիրտ անապատային վայրին հոգեբանական դիմագիծը կարկառելու նպատակով, վիպագիրը դործի կը լծէ ենթատեքստին անդրադարձներով զսպանակուած համապարփակ նկարագրումներու ոճը, որուն շնորհիւ յաւերժական տիպարին կերտումը կ'ամբողջանայ միջավայրային բնորոշիչ տարրերով եւ նոյնքան կենսական վայրային հեռաւորութիւններով։

Վայրէն անմրցելի հերոս կերտող այս անուանի վիպագիրը, «Ալի Բադաֆնի» եռադրութեան էջերուն, կը յաջողի նուաճել նոր մակարդակ մը, երբ Յակոբը մէկէ աւելի իմաստներով ու հոգեմիճակային

19) Ապտէլ Ռահման Մուսնիֆ, «Աղի քաղաքները» եռադրութեան Բ. հատոր՝ «Վորուսը», Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1986, «Արարական» օւսումնասիրութեանց հաստատութիւն», էջ 41:

20) Նոյն, էջ 41:

Հորիզոններով կ'օժտէ մեռեալ ու դաժան վայր-հերոսը՝ անապատը Դրուազ առ դրուազ, Յակոբը կը յաջողի դառնալ Ապտէլ Ռահման Մուսիֆի զրականութեան առանցքը հանգիստացող վայր-հերոսին բոլոր սահմանները եւ նպատակակէտերը իր մէջ խտացուցած կորիզը առանցքին, որ իր տիրական ներկայութեամբ նոր դիմագիծ եւ բովանդակութիւն կու տայ հատորին շինուած աշխարհներուն²¹:

Հակադրութիւններու հաշտեցումով եւ բնորոշիչ յատկանիշին ընդգծումով զարգացող այս ընթացքը վէպը կ'օժտէ ո՛չ միայն անակրեկաներու կենսունակութեամբ, այլեւ՝ հոգեբանական եւ իմաստասիրն ալլափոխումներու վերանորոգ կշռոյթով:

Օրինակ, եթէ Նոյեան տապանը մարդկութիւնը ահաւորագոյն աղէտէն՝ բնաջնջումի սպառնալիքէն խաղաղ արի առաջնորդած փրկութեան խոստացումով յաստն էր, իսկ Նոյ նահապետը՝ ի վերուստ նշանակուած մարդկութեան փրկիչը, Յակոբի «Նոյեան տապան» մկրտուած Հանրաշարժը միաժամանակ կը յուշէ եւ աստուածաշնչական իմաստը, եւ անոր հակառակ բովանդակութիւնը Մինչ քաղաքները բնակիչներուն աչքին հայ շարժումն ու իր հակայ մեքենան զիրենք կեանքին կապող խորհրդանշան են, այլ տիպարի մը՝ նոյնպէս շարժումը Ռաժիի համար կը ներկայացնեն մնայուն սպառնալիք մը: Հակառակ իրենց ասպարէզային կապին, այս զոյգ տիպարներուն միջև զարգացող մրցակցութիւնը կը շրջանցէ իր ասպարէզային իրողութիւնը եւ կը վերածուի ցեղային յատկանիշները հակադրութեանց ճամբով բերեղացնող ստեղծագործական-հոգեբանական ներուժ հոլովոյթի մը:

Մանրամասնեց եւ ըսենք, որ այլին հետ սերտ մտերմութիւն հաստատած Յակոբը նուաճողական տիպար մըն է, որ իր կենսադրավէպին ուժականութեամբ, զօրեղ անհատականութեամբ եւ ցեղային յստակ դիմագիծով կը թափանցէ պետեւիներու — իմա՝ նաեւ Ռաժիի — հողիներուն խորը, կ'եղբայրանայ, առանց որ ոչինչ կորսնցէ իր հայկական ինքնութենէն: Ան զտարին հայն է եւ միաժամանակ՝ քաղաքներուն նորագոյն անդամը, որուն հայկական կարօտախտը եւ անկէ բխած վերագործի մնայուն ձգտումը վէպին ընթացքը կ'երկարաձգեն հայկական ոգեբանութեան թանձրացեալ մթնոլորտով եւ իւրապատուկ հոգեմիճակին ծիսակատարային անդրազարձներով:

Հետեւաբար, ան Ռաժիի համար կը վերածուի կրկնակ մրցակիցի մը: Մրցակցութիւնը աւելի կը սրէ այս զոյգ տիպարներուն ազգային բնորոշիչ յատկանիշներն ու ձգտումները խորացնող հոլովոյթը, որ, իր կարգին, կը զարգանայ հաւասարեցումներու եւ հակադրութիւններու ոճին խորապէս տիրապետած հմուտ արձակագիրի մը արամախոհական

21) Ակնարկութիւնը կը վերաբերի եռագրութեան իննգ գիրքերուն, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը համընկնայ ինքն իր մէջ ամբողջական ու նախորդէ անկախ, սակայն զիմէ կանխած գիրքին աշխարհը ամբողջացնող ամոր բնական զարգացումը:

լուծումներով: Տեղատուութիւններու եւ մակընթացութիւններու ցանցին մէջ բռնուած Ռաֆին կ'ապրի անհաշտ մտերմութիւն մը, տիպարային ամբողջացման իրերայաջորդ հանգրուանները, երբ Յակոբի կարօտախտը կը սկսի յուզել նաեւ իր հոգւոյն լարերը: Հոգեվիճակային այս անակնկալ զարգացումով Ապտէլ Ռահման Մուսիֆ լայն կը պարզէ հայ ժողովուրդի գողգոթային հանդէպ իր տածած ցաւակցութեան, համակրանքի եւ սիրոյ բուխ զգացումները, երբ Ռաֆին կը դառնայ Յակոբի յուզիչ ճակատագրին պատմիչն ու կենդանի շարունակութիւնը:

Եւ ամէն անգամ, երբ Ռաֆին քնարական վարակիչ յուզականութեամբ կը պատմէ, թէ աւանին բոլոր բնակիչները ինչպիսի՜ երկիւղածութեամբ ու յարգանքով քաջցին իրենց հայ ննջեցեալին անշունչ դիակին հոեւէն, ան աւելի եւ աւելի կը հոգեփոխուի եւ կը դառնայ հայկական կարօտախտին նոյնքան իրաւ մէկ արտայայտիչը:

Հայկական կարօտախտի, կորուսեալ ծննդավայրի եւ դարիպութեան խորհրդանիշ Յակոբի թաղման արարողութիւնը ուշագրաւ մահերգի մը հնչեղութեամբ կը փակէ այս թափառական հայուն անվերջ ուղեորութեան վարագոյրը: Եւ ամէն անգամ, որ Ռաֆին կը պատմէ Յակոբին կեանքի վերջին վայրկեաններուն մասին, բառերը կը վերածնին մահերգի մը ուժգնութեամբ ընթերցողը ներգրաւող տխրութեան, կորուստի եւ անկեղծութեան իրենց վարակիչ լեզուն:

Արարական անունն անապատներուն մէջ, Յակոբի ուղեորութիւնը Ապտէլ Ռահման Մուսիֆ կ'աւարտէ մերթ ընդ մերթ անոր էութենէն ներս խուժող յուշակորուսութեան դէպքով, հաստատելով Յակոբի յիշողութեան մէջ չոքած տխրութեան հետ ուղղակիօրէն կապուած այս վիճակին հեռաւորութիւնները, մէկ կողմէ պարզելով դարիպութեան կրակներուն մէջ անոր տապալկումները եւ, միւս կողմէ՝ տեսանելի դարձնելով անոր այն զգացումը, որ իր աւարտին մօտեցած անոր կեանքի մէն մի բջիջին մէջ ծերութիւնը կը շարժի դանդաղ:

«Սակայն, «Կորուստը» հատորի մէջ, Յակոբի անձնաւորութիւնը կը մնայ հայկական տիպարներուն ամենակուրդ՝ իրրեւ կառոյց եւ մերկայացում, ճառագայթում՝ իր կենսափորձով եւ վաւերական իրագործում՝ յաւերժական ստեղծագործութեան իր արժանիքով», *ինչպէս կը հաստատէ սուրբացի քննադատ Աւստ Տախրի, «Նոնիլին հառաչամբը» անուն իր ծաւարուն աշխատասիրութեան մէջ*²²:

Ահա թէ ինչու արարական վիպագրութեան կապրիէլ կարօտախտը հռչակուած Ապտէլ Ռահման Մուսիֆի այս գործը նաեւ արդարօրէն կը նկատուի գրական ուշագրաւ երեւոյթ մը, որ շարունակ կ'արժանանայ գրականագէտներու բազմակողմանի ընթերցումներուն՝ իրրեւ իրենց սեղանի բաց գիրքերէն մէկը:

(Շար. 1 եւ մնացեալը յաջողի) ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

22) Տես Յշուած հատորը, էջ 158:

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱՆՔ

ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐԸ, ՄԱՐԳԻԿ ԵՒ ԵՍ – փորձագրություններ –
Նիկողոս Սարաֆեան, Երևան, 1994, 280 էջ,
հրատարակություն՝ «Երկ» մատենաշարի:

ԵՍ ԶՈՂ, ԵՍ ԴԱՀԻՄ – թատերգություններ –
Արա Արծրունի, Լիբանան, 1995, 125 էջ,
հրատարակություն՝ «Արծիո»:

ՀԱՅԱԿԵՐՏՈՒՄ ԵՒ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹԻՒՆ – յօդուածներ –
Պէպօ Սիմոնեան, Պէյրութ, 1996, 360 էջ,
հրատարակություն՝ Արմէն եւ Բերապէ Ճերանեան հիմնադրամի:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՐՈՆՈՒՄԵՐ – ուսումնասիրություններ –
Ժիրպր Դանիէլեան, Պէյրութ, 1996, 387 էջ,
հրատարակչատուն՝ «Սիփան»:

ՎԵՐՋԱԼՈՑՄԻ ՑՈՅՁԵՐ – պատմուածքներ եւ փորձագրություններ –
Յակոբ Յ. Ասատրեան, Թրքիայ, Ն. Շ., 1996, 293 էջ,
հրատարակչատուն՝ «Սիփան»:

ԵՒԾԱՂ ԵՒ ԽՈՂ – պատմուածքներ եւ պատկերներ –
Զօհրայ Այնթապեան, Հալէպ, 1996, 224 էջ,
հրատարակչատուն՝ «Կիլիկիա»:

ՄԵՆՔ ԵՒ ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ – յօդուածներ –
Լեւոն Հախվերդեան, Պէյրութ, 1997, 264 էջ,
Նախաձեռնություն՝ Արմէն եւ Միսի Յարությունեաններու:

ԿՈՏՐԱԾ ՄՐԻՆԳԸ – վէպ –
Շահանդուխտ, Պէյրութ, 1997, 173 էջ,
հրատարակչատուն՝ «Համազգային»-ի «Վահէ Արթուր» տպարան:

ԻՒՔԱՆՆՆ

Հատավաճառ 10.000 Լ.Ո.
Տարեկան բաժնեգին 40.000 Լ.Ո.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Տարեկան բաժնեգին 40 Ամերիկեան տոլար

باكين
مجلة شهرية ، ادبية فنية وعلمية
المدير المسؤول
السيد ارتين كارنيك قرانجيان

PAKINE
REVUE MENSUELLE
LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire
Dr. A. KAZANDJIAN

Բ Ա Գ Ի Ն
ԱՄՄԱԳԻՐ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ

Խմբագիր
ՊՕՂՈՍ ՄՆԱԳԵԱՆ

Խմբագրության անդամ
ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Հասցե՝
Centre Culturel SHAGHZOYAN
Bourj Hammoud — Liban